

Adsumus XVII.

**Tanulmányok
a XIX. Eötvös Konferencia előadásaiból**

Adsumus XVII.

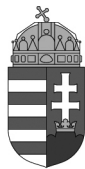
Tanulmányok a XIX. Eötvös Konferencia előadásaiból

ELTE Eötvös József Collegium
2019

Adsumus XVII.

Tanulmányok a XIX. Eötvös Konferencia előadásaiból

ELTE Eötvös József Collegium
2019

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-18-0012) valósult meg.

ELTE Eötvös József Collegium

Budapest, 2019

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztette: Farkas Flóra, Garai Luca, Szabó Csanád

Copyright © Eötvös Collegium 2019 © A szerzők

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkálatokat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte.

1118 Budapest, Rétköz utca 55/A fsz. 2.

Felelős vezető: Szendy Ilona

ISBN 978-615-5897-22-1

Tartalomjegyzék

Adsumus XVII. Tanulmányok a XIX. Eötvös Konferencia előadásából

(szerkesztette: Garai Luca, Szabó Csanád, Farkas Flóra)

NYELV ÉS IRODALOM

Bajzát Tímea Borbála:

- „Így az epikusnak szánt befejezés nem tud ütni...”
 - A tud + főnévi igenév kompozítség szerkezet szórendi mintázatai
 funkcionális kognitív keretben.....9

Filyó Fanni:

- Deixisműveletek a *Nuit et Brouillard* és az *Aucun de nous ne reviendra c.*
 művekben.....23

Kovács Dominik:

- Rituális traumafeldolgozó elemek Bródy Sándor *A dada* című
 színművében37

Kovács Viktor:

- Mirigy és Csongor szerepeltetésének vizsgálata Vörösmarty Mihály
 filozofikus mesedramájában49

Mosza Diána:

- Hiány és örökségtudat Georges Perec *W vagy a gyerekkor emlékezete* és
 Nádas Péter *Egy családregény vége* című árvaságregényében63

Virág Csilla:

- Énekmondók a kora újkori Angliában?79

FILOZÓFIA ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNET

Bárdi Sára:

- Szent Sebestyén-ábrázolások a modern magyar festészetben. Avantgárd és
 aktivizmus, Szent Sebestyén antimilitarista értelmezési keretben.....101

Béres Csenge Júlia:

- A Sagra*, Masaccio elveszett csoportképe.
 Egy elpusztult mű dokumentációja.....115

Dombrovski Áron:

- Hogyan értsük a generikus állításokat?133

Farkas Vendel:

- „Idegen lettem, nincs célom, hazám”
 - Az öngyilkosságról Camus *Szizüphosz mítosza* alapján.....149

TÖRTÉNELEM

Simon H. Viktória:

A gall–görög emberáldozat és a Forum Boarium. Párhuzamok Hercules és Cacus mítoszával167

Szabó Róbert:

Betekintés a Kalocsai Jézus-Társasági Intézet
első világháborús történetébe185

Váczy István:

Koncessziók és hitelek, avagy a brit geopolitikai érdekek és eszközök
bővülése Iránban 1889–1914 között197

TÁRSADALOM- ÉS NEVELÉSTUDOMÁNY

Bali Cintia:

Interaktív könyvek az óvodában – *A kiskakas gyémánt félkrajcárja* című
interaktív mesekönyv felidőzésre gyakorolt hatásának
empirikus vizsgálata221

Kovács Kata:

Összefüggések a személyiség típusok és a csoportban betöltött
szerepek között237

Kovács Kata:

Versenyszerben a munkavállalókért – Az employer branding hatása
a munkavállalók munkahely-választási preferenciáira259

Oláh Julianna:

Spiritualitás és vallásosság kapcsolata a jólléttel serdülők körében279

Nyelv és irodalom

**„Így az epikusnak szánt befejezés nem tud ütni...”
– A tud + főnévi igenév kompozitumszerkezet
szórendi mintázatai funkcionális kognitív keretben¹**

BAJZÁT TÍMEA BORBÁLA

1. Bevezetés

Kutatói érdeklődésem a magyar segédige + főnévi igenév kompozitumszerkezetek szórendi mintázatainak feltárására koncentrál. Kutatásom nyelvelméleti kerete a funkcionális kognitív nyelvelméleti keret, szűkebben értelmezve a kognitív nyelvtan.² Az elméleti keret választását az indokolja, hogy ezen nyelvelméleti keret alkalmas a használatalapú kutatásra, a nyelvet nem idegeníti el használatától, valamint a segédigés szerkezetek elemzésére koherens és kidolgozott módszertannal áll rendelkezésre.

Jelen tanulmány a *tud* + főnévi igenév összetett szerkezet mai magyar nyelvi megvalósulásait vizsgálja, és eredményeivel hozzá kíván járulni a segédigés kompozitumok jobb megértéséhez. A Magyar Nemzeti Szövegtárból³ vételezett pontosan száz mondatból álló mintán végeztem vizsgálódást. A szintaktikai szerkezetek elemzéséhez Imrényi András viszonyhálózati mondatmodell-jét⁴ alkalmaztam, a modellválasztást motiválta az, hogy szemantikai-művelleti szempontok alkalmazásával összekapcsolhatóvá teszi azokat a szórendi mintázatokat, amelyeket a strukturális megközelítés formai alapokon külön kezel.⁵ A segédigés környezeteket több dimenzióban modellálhatóvá teszi

¹ „Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.”

² LANGACKER, Ronald W., 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2013a), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

³ Magyar Nemzeti Szövegtár (v2.0.5)

⁴ IMRÉNYI András (2017), „Az elemi mondat viszonyhálózata” In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára*. Budapest: Osiris.

⁵ KÁLMÁN C. György, KÁLMÁN László, NÁDASDY Ádám, PRÓSZÉKY Gábor (1989), „A magyar

az alapbeállításhoz (központi rendszertaghoz) viszonyítva, a prototípuselv alapján, eltérési fokok mentén.

A tanulmányom második fejezetében bemutatom az általam alkalmazott nyelvelméleti keretet, majd ezután ismertetem a kutatásom hipotézisét, módszerét, illetve a felhasznált mintámat, amelyet az MNSz-ből vételeztem. Ezt követően a kutatási eredményeimet foglalom össze, majd kitekintő fejezetben a kutatás további perspektíváit tárom fel, végül összegzem a tanulmányban foglaltakat.

2. A tanulmány elméleti keretének bemutatása

2.1. A segédigék és segédigeszerű lexémák

A tanulmányom elméleti kerete a funkcionális kognitív nyelvelméleti keret. A kutatói érdeklődésem a Magyar grammatika segédige-kategorizációjának problematikájából ered.⁶ Jelen tanulmányban a *segédige* terminust kiterjesztem olyan főnévi igeneves kompozitumszerkezetekre is, amelyeket a Magyar grammatika segédigeszerű elemként kategorizál. A döntésemet a prototípuselv tudományos kategorizációja motiválja.⁷ A segédigék grammatikalizációs folyamat következtében a főigékből keletkeznek, s ennek következtében a határok nem lehetnek élesek. A prototípuselvi leírás lehetőséget ad egyrészt a segédigeség skaláris értelmezésére, másrészt a segédigék közötti családi hasonlóság⁸ bemutatására.

2.2. A segédige funkcionális kognitív keretben

A segédige temporális eseményszerkezettel rendelkezik, a résztvevők a segédigen sematikusban reprezentálódhatnak (attól függően, hogy a segédige milyen helyet foglal el az időt, aspektust és modalitást jelölő grammatikai elemek sorában).⁹ A *tud* segédige mentális állapotot, képességet jelöl két dolog viszonyában.

segédigék rendszere” In: Telegdi Zsigmond, Kiefer Ferenc (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 49–103.

⁶ LENGYEL Klára (2000), „A segédigék és származékaik” In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar grammatika.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 472–530.

⁷ TOLCSVAI NAGY Gábor 2010. *Kognitív szemantika.* Nyitra: Europica Varietas, 24–30. TOLCSVAI NAGY Gábor (2013a)

⁸ TOLCSVAI NAGY Gábor 2010., 24–30.

⁹ TOLCSVAI NAGY Gábor (2009), „A magyar segédige + ige(név) szerkezet szemantikája” In: Keszler Borbála, Tátrai Szilárd (szerk.), *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

A segédige fogalmilag korlátozott, absztrahálódott jelentésű, példányonként eltérő lehet, hogy jelölhető-e rajta minden inflexiós kategória (idő, mód, szám/személy és tárgyhatározottság). A *tud* segédigei elemen a felsorolt kategóriák mindegyike jelölhető. A legtöbb központi segédige főigeként is funkcionálhat (pl. *meg tudom írni a házi feladatomat; tudom a verset*).¹⁰

2.3. A főnévi igenév a magyar nyelvben

A főnévi igenevet a magyar nyelvben igeitőből képezzük *-NI* képzővel. A két komponens (igeitő + *-ni*) egymással kompozitumszerkezetet¹¹ hoz létre, a *-NI* képző egy nyelvileg megkonstruált folyamat időben lehorgonyzatlan, részlegesen dologszerű feldolgozását kezdeményezi a konstrukcióban, az igeitő pedig kidolgozza a folyamatot. Az igeitő jelentéséből fakadóan a szerkezet rendelkezik folyamatjelentéssel, viszont a mindenkori hallgató feldolgozó műveletében az időbeli reláció nem szekvenciálisan dolgozódik fel.¹²

2.4. A kompozitumszerkezet

A kompozitumszerkezet komponensei rendelkeznek önálló jelentéssel, összekapcsolódásuk révén azonban együttesen új szemantikai tartalmat dolgoznak ki.¹³ Ilyen kompozitum például a *tud + főnévi igenév*, ennek a két komponensszerkezetnek¹⁴ az összekapcsolódása eredményezi az összetettebb szerkezetet. Ezek az összetett szerkezetek sematizálódhatnak, nyelvtani szerkezetekké válhatnak absztrahálódás, grammatikalizálódás útján.¹⁵ A kompozitumszerkezet profilját valamelyik komponensszerkezet profilja határozza meg.¹⁶ A segédigés szerkezetek egy folyamatot profilálnak, a profilmeghatározó a segédige, mivel ezen horgonyzódik le a folyamat. Bár a lehorgonyzás a *tud* segédigén van jelölve, azt a folyamattípust, amelyet a kompozitum képvisel, a főnévi igenévi komponens jelöli. A kompozitumban a *tud* segédigének a sematikus alszerkezetét (azt a cselekvést, amelyet a képesség lehetővé tesz) a főnévi igenév dolgozza ki szemantikailag. A kidolgozó viszony a két komponensszerkezet

¹⁰ TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2009), 206.

¹¹ TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2013a).

¹² TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2009), 205–206.

¹³ TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2013a), 267–269.

¹⁴ TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2013a), 268.

¹⁵ TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2013a), 267–269.

¹⁶ LANGACKER (1987), 277–326.

között aszimmetrikus, a főnévi igenév a kidolgozó viszony alapján vonzat.¹⁷ A kompozitumszerkezet a lehorgonyzott folyamatot profilálja, a figyelem középpontjába kerülés megosztott a segédigei komponens és a főnévi igenév között, bizonyos mondatoknál a főnévi igenévvel kidolgozott szereplő kerül a figyelemirányítás előterébe.¹⁸

2.6. A prototipikus elemi mondat és az alapbeállítás

Az elemi mondat a diskurzusban olyan séma, amely figyelemirányítási egységként működik. A beszélő a nyelvi szimbólumok segítségével egy elemi jelenetet tesz hozzáférhetővé a figyelem központjában, valamilyen tudást, érzelmet, cselekvést tesz hozzáférhetővé.¹⁹ A prototipikus elemi mondat egy lehorgonyzott folyamatot ábrázol, amelyet szekvenciálisan, időbeli állapotok egymásutánjaként dolgoz fel a beszélő és a befogadó. A lehorgonyzott folyamatot tipikusan az igealak profilálja, ezen jelölődik (cselekvő ige esetén) a cselekvő száma és személye, a cselekvés ideje és módja.²⁰

Az elemi mondatoknak a szerkezeti jellemzője az, hogy állhatnak egyetlen lexémából, vagy egymással jelentésviszonyban álló szavak hálózatából.²¹

A sémák forma-jelentés párok alapján írhatók le, a konkrét mondat mint konkrét forma és jelentés pár egyszerre több sémát aktivál, ezek a sémák konstrukciók.²² A mondatban ezáltal lényeges szerepet kapnak a viszonyok és az ezekből kialakuló hálózatok.²³ Az elemi mondatok hálózatában meghatározó a beszéd-cselekvés-érték (pl. kijelentő, kérdő) és a polaritás (pozitív/állító vagy tagadó).²⁴

Az alapbeállítás segít abban, hogy bizonyos részrendszereket megérthessünk azáltal, hogy ezeket a megvalósulási sémákat egy központi rendszertaghoz, a prototípushoz képest vizsgáljuk, s a hasonlósági vagy az eltérési fokok mentén írjuk le őket.²⁵ Egy rendszernek az a tagja lesz az alapbeállítás, amely a legkönnyebben feldolgozható, formai oldalon pedig jelöletlen. Az alapbeállítás ezáltal a hálózat központi elemére és tulajdonságára vonatkoztatható. A prototípuselvű

¹⁷ LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford. 203.

¹⁸ TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2013b).

¹⁹ IMRÉNYI (2017), 666.

²⁰ IMRÉNYI (2017), 666.

²¹ IMRÉNYI (2017), 666.

²² IMRÉNYI (2017), 667.

²³ IMRÉNYI (2017), 668.

²⁴ IMRÉNYI (2017), 668.

²⁵ IMRÉNYI (2017), 670–671.

kategorizációban a központi elemhez való hasonlóság alapján szerveződik a sugaras hálózat. Az alapbeállításnál a központi elemtől való eltérés válik lényegessé, és az elemek között létrejövő kontraszt értelmezése kap figyelmet.²⁶ Az alapbeállításra alapvetően az alaki jelöletlenség a jellemző, az ettől való eltérés jár együtt alaki jelöltséggel, illetve nagyobb jelöltséggel.²⁷

Az elemi mondatokon belül a semleges (kiemelkedő hangsúly nélküli) pozitív, kijelentő mondat az alapbeállítás minden esetben, tehát a központi típus a sémák feldolgozásakor. A pozitív érték könnyebben feldolgozható, mint a negatív, ezáltal az az elsődleges, ehhez képest észleljük a negatívát eltérésként.²⁸

Az alapbeállítást képviselő konstrukciók semlegesek, vagyis az elemi mondat nem tartalmaz kiemelés, ez a kritérium a pozitív kijelentő mondatok körében alkalmazható. A semleges kijelentő mondatok feldolgozása (pl. *A macska egy fán alszik.*) nem feltételezi a jelenettel kapcsolatos valamilyen előzetes tudás aktiválását, megértéshez elég a világra vonatkozó általános tudás és a diskurzus alapjának a feldolgozása.²⁹ A nem semleges (pl. *A BARÁTOM dolgozik egy könyvesboltban.*) mondat megértése ennél bonyolultabb.

Az alapbeállítástól eltérő mondat típusokra az jellemző, hogy valamely szempontból különböznek, például a semlegességet, a polaritást vagy az illokúciót tekintve, ez pedig a formai oldalon is eltéréssel jár (Imrényi 2017: 672). Az elkülönülés a formai oldalon megnyilvánulhat az ereszkedő dallamtól való eltérésben, szórendben, egy kifejezés erősebb nyomatékában, továbbá a mondat típus morfológiai vagy lexikai jelöltségében.³⁰

2.7. Az elemi mondatok hálózatosága

Az elemi mondatok belső konstrukcióját az elemek és viszonyaik hálózataként lehet leírni, függőségi viszonyokként.³¹ A függőségi viszony szempontjából az a domináns tag (alaptag vagy fej), amelynek bővítmények rendelődnek alá, ezek az alaptaghoz fűződő viszonyuk alapján típusokba sorolódnak.³² A szerkezet jelentésének típusát az alaptag hívja elő, a bővítményt az alaptag határozza

²⁶ IMRÉNYI (2017), 671.

²⁷ lásd LANGENDONCK, Willy van (2007), „Iconicity” In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 394–418.

²⁸ IMRÉNYI (2017), 671.

²⁹ IMRÉNYI (2017), 672–673.

³⁰ IMRÉNYI (2017), 673.

³¹ IMRÉNYI (2017), 674.

³² IMRÉNYI (2017), 675.

meg, vagy teszi lehetővé, továbbá a mondatbeli szerepük szintén az alaptagtól függ. A függőségi viszony határozza meg a bővítmények morfológiai tulajdonságait is. A bővítmények szórendi pozícióját is az alaptaghoz képest lehet definiálni, a szerkezet az alaptagon keresztül válik a mondat részévé.³³

Bizonyos előfordulásokban a konstrukció redukálható a mondat magjára, az egész szerkezetet helyettesítheti ez az alaptag, mert a bővítmények elhagyásával a mondat továbbra is megfelelő lesz az értelmezés számára, az alaptag felől válik lehetségessé a bővítményekre való rákérdezés.³⁴

A világ tapasztalatai több dimenzióban rendeződnek el az elmében, ezzel összefüggésben a mondatok jelentéseihez is különböző, egymást kiegészítő dimenziókban lehet hozzáférni. A prototipikus elemi mondatok jelentését három dimenzió (D1, D2, D3) mentén modellálja a viszonyhálózati mondatmodell, ezek a dimenziók egymást kiegészítik a mondat jelentésének a feldolgozásakor.³⁵ Jelen dolgozat az első és a második dimenzióban megvalósuló műveleteket értelmezi a szórendi jelöltség szempontjából, ezáltal a harmadik mondatdimenziót nem értelmezi.

2.7.1. Az első mondatdimenzió

Az elemi mondat első dimenziójában hozzáférhetővé válik az, hogy milyen lehorgonyzott folyamatot fejez ki az adott mondat, ennek milyen szereplői és körülményei dolgozódnak ki nyelvi szimbólumokkal.³⁶ Formai oldalról nézve a D1 azzal foglalkozik, hogy a lehorgonyzott folyamatot aktiváló ige, vagy a komplex igei szerkezet és a folyamat szereplői, körülményei között létrejövő jelentéviszonyokat milyen formai megoldásokkal teszi a beszélő hozzáférhetővé a közös figyelemirányítás során.³⁷

Az ige kezdeményezi a mondatban a folyamattípus előhívását az igező révén, a lehorgonyzó kifejezések révén az igealak sematikusan képes jelölni a folyamat idejét, szereplőit, valamint időbeli körülményeit, kidolgozódik továbbá az aspektus, de a beszédcselkvés-érték (pl. *Menj!*) és a polaritás is jelölődhet rajta (pl. *van : nincs*).³⁸

Az igező által aktivált folyamatot mindig az időjelölés, módjelölés és a személyjelölés alkalmazásával horgonyozzuk le, s ezt mindig az aktuális

³³ IMRÉNYI (2017), 675.

³⁴ IMRÉNYI (2017), 676.

³⁵ IMRÉNYI (2017), 677–678.

³⁶ IMRÉNYI (2017), 679.

³⁷ IMRÉNYI (2017), 679.

³⁸ IMRÉNYI (2017), 680–681.

beszédeseményhez (a diskurzus alapjához) képest tesszük meg, vagyis így az elhelyezésnek a kiindulópontja az 'itt és a most', és a beszédben résztvevők által tényként kezelt valóság.³⁹

A prototipikus elemi mondat által tartalmazott folyamattípus előhívását nem minden esetben csak az igető dolgozza ki, a magmondatként funkcionáló szerkezet tartalmazhatja az ige valamely bővítményét is.⁴⁰

2.7.1.1. *A magmondat*

A folyamattípus aktiválásáért felelős konceptuális egység szerepét nemcsak az ige töltheti be (szintetikus szerkesztéssel), hanem összetettebb (analitikus) kifejezés is. Ezt a minimális, a mondat funkcióját betöltő egységet a mondatmodell magmondatként írja le.⁴¹ A magmondat képes arra, hogy a D1 egyik fontos fő funkcióját, a lehorgonyzott folyamat kidolgozását elvégezze, továbbá előírja a mondat beszédcselekvés-értékét és polaritását is.⁴²

Formai oldalról megközelítve a magmondat ezáltal egy vagy több lexémából állhat. A több szóból álló magnak az összetevői a függőségi viszonyok felől megközelítve minden esetben folyamatosak, összefüggő hálózatrészt (láncot) alkotnak.⁴³ A jelen munka az összetett segédigés magmondatot kompozitumszerkezetként is értelmezi (lásd 2.4.). A jelentés oldaláról szemlélve a mondat magjának konstrukciója akár idiomatikus is lehet. Semleges pozitív kijelentő magmondat esetében az alapbeállításnak szórendileg az felel meg, hogy a magmondat (protoállitás) egyenes szórendű.⁴⁴

Nem minden magmondat egyben protoállitás is (vagyis semleges pozitív kijelentő mondatot képviselő magmondat). Az alapbeállítástól eltérő magmondatokat még nem rendszerezi és tárgyalja komplexen Imrényi (2017). A polaritás oldaláról jelöltebb a tagadó magmondat (pl. *Nincs.*), ezen kívül a mondat magja végrehajthat kiterjesztést. Ez a 2017-ben megjelent Osiris Nyelvtanban nem jelent meg, azonban Imrényi (2011)⁴⁵ és (2013)⁴⁶ tárgyalja a jelenséget.

³⁹ IMRÉNYI (2017), 681–682.

⁴⁰ IMRÉNYI (2017), 683.

⁴¹ IMRÉNYI (2017), 684, 703.

⁴² IMRÉNYI (2017), 685.

⁴³ IMRÉNYI (2017), 704.

⁴⁴ IMRÉNYI (2017), 706.

⁴⁵ lásd IMRÉNYI ANDRÁS 2011. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Disszertáció, <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/imrenyiandras/diss.pdf> (utolsó elérés: 2018.12.09.).

⁴⁶ lásd IMRÉNYI ANDRÁS 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. *Nyelvtudományi Értekezések* 164. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2.7.2. A második mondatdimenzió műveletei

A D2-ben a mondat közlésfunkciójára fókuszál a viszonyhálózati mondatmodell. A lehorgonyzott folyamat mindig valamilyen közlési aktusba épül be, ezzel hozzájárulva a társas megismeréshez és cselekvéshez.⁴⁷ A semleges pozitív kijelentő magmondatot a modell protoállításnak nevezi, azért, mert ez a magmondat ugyanolyan értékű állítást valósít meg, mint a részletesebben kidolgozott mondat.⁴⁸ A D2 dimenzió hálózatos szerkezete részben a kidolgozásból fakad, részben viszont abból, hogy a magmondatok alapbeállítás szerinti funkciója bizonyos műveletek hatására nem képes teljesen érvényesülni. A felülírás és a kiterjesztés az a két művelet, amely meggátolja azt, hogy a magmondat érvényre tudja juttatni mondatfunkcióját.⁴⁹

2.7.2.1. A felülírás

Felülírás esetében az alapbeállítástól jelentősen elkülönbőzik a mondat közlési funkciója. A beszélő nem egy folyamat időbeli megvalósulását helyezi a figyelem középpontjába, hanem egy felülíró kifejezés által helyi aktiváltsággal a folyamat valamely részletére irányítja a figyelmet, és/vagy megváltoztatja a magmondathoz kapcsolódó beszédcselekvésvértéket vagy polaritást.⁵⁰

(1) „[..]*Nem tudta elhordozni azt a gondolatot*, [..]” (MNSz2)

A felülíró viszony megvalósulásakor a felülíró operátor jelentése és az operandum jelentése között konfliktus áll fenn, és ebben az esetben a mondat közlésfunkcióját minden esetben az operátor határozza meg. A felülírás formai oldalon erősen jelölt, ezek a jelölők a szórend és a prozódia lehet.⁵¹ A felülíró operátor közvetlenül megelőzi a felülírt operandumot, a felülíró operátor kap erős hangsúlyt, míg az operandum, a felülírt magmondat hangsúlytalanul, fordított szórendben követi ezt pl. (1) példamondat.⁵²

2.7.2.2. A kiterjesztés

A kiterjesztés műveletével a mindenkori beszélő szintén megváltoztatja az alapbeállítás közlésfunkcióját, mert már nem a folyamat időbeli megvalósulását

⁴⁷ IMRÉNYI (2017), 715–716.

⁴⁸ IMRÉNYI (2017), 716–717.

⁴⁹ IMRÉNYI (2017), 718.

⁵⁰ IMRÉNYI (2017), 726–727.

⁵¹ IMRÉNYI (2017), 728.

⁵² IMRÉNYI (2017), 729.

állítja a figyelem középpontjába, hanem valamilyen háttérhez viszonyítva, ahhoz képest nagyobb fokúként, kiterjedtebbként konstruálja meg a jelenetet.⁵³

A kiterjesztés művelete a formai oldalról megközelítve a kiterjesztő operátor hangsúllyal történő kiemelésével (helyi aktiválásával) jár, de ez a nyomaték nem okoz inverziót, a magmondat szórendje tipikusan egyenes marad. Az *is* partikula és az előtte álló lexéma (amelyhez az *is* hangsúlytalanul tapad) együtt alkotja a kiterjesztő operátort a mondatban, amely erősebb nyomatékot kap, mint a kiterjesztett hálózatrész (2).⁵⁴

(2) „[...] *hogy vigasztalást is tudjon adni. [...]*” (MNSz2)

A (2) példamondatban a beszélő kiterjesztő műveletet működtet. Az *is* partikulával a mondatban a beszélő elvégzi a halmazbővítést,⁵⁵ az ágens ADÁS-ra vonatkozó képességét kibővíti a VIGASZTALÁS ADÁSÁNAK képességével.

Az *is* partikulát tartalmazó kiterjesztőkön kívül az általános névmások is végrehajthatják a kiterjesztést. Míg az *is* partikulát tartalmazó operátorok a halmaz kismértékű bővítését teszik lehetővé, addig az általános névmások ezt a lehető legtágabb módon végzik el. A kiterjesztő kifejezés többszavas egység is lehet.⁵⁶ A kiterjesztést elvégezhetik még a pozitív módhatározók is, amelyek nem a halmazbővítést valósítják meg szemantikailag, hanem skála képi sémát aktiváló kiterjesztő műveletet hajtanak végre. Az előzetes tudás és elvárás sem a halmaz-, sem pedig a skálakiterjesztésnél nem függeszthetik fel, hanem növekményként jelenik meg az új információ a közös figyelem előterében.⁵⁷

A kiterjesztés aszimmetrikus viszonyt jelöl, minden esetben a kiterjesztő kifejezés a domináns elem, míg a kiterjesztett hálózatrész ennek alárendeltje. A magmondat képes arra, hogy önállóan meghatározza a mondat közlési funkcióját, azonban az önállóságától a kiterjesztő elem megfosztja, a kiterjesztő kifejezés hatására a mondat már nem redukálható a magmondatra.⁵⁸

2.7.3. Az operátorláncok

A különböző műveletek összekapcsolódhatnak egymással operátorláncként, ilyen összekapcsolódott operátorlánc az, amikor a felülírás művelete terjesztődik

⁵³ IMRÉNYI (2017), 720–721.

⁵⁴ IMRÉNYI (2017), 721.

⁵⁵ IMRÉNYI (2017), 723.

⁵⁶ IMRÉNYI (2017), 724.

⁵⁷ IMRÉNYI (2017), 723–724.

⁵⁸ IMRÉNYI (2017), 722.

ki kiterjesztő operátorral a mondatban, a szórendet ebben az esetben a felülírás művelete határozza meg, vagyis inverz szórenddel jár együtt (lásd 3.).

(3) „[...] *ha megfogalmazni sem tudod* [...]” (MNSz2)

3. A kutatás hipotézise, anyaga és módszere

A kutatásom hipotézise Imrényi András viszonyhálózati mondatmodelljének azon állításából indul ki, amely megfogalmazza, hogy a kiterjesztő műveletet tartalmazó pozitív alapbeállítású mondatok szórendjére az egyenes szórendi konstruálás a prototipikus.⁵⁹ A hipotézisem az volt, hogy a kiterjesztés művelete az egyenes szórendi mintázat mellett az inverz szórendi konstruálást is lehetővé teszi a segédigés szerkezetekben.

A vizsgálatot száz mondatból álló konkordancián végeztem el, amelyet a Magyar Nemzeti Szövegtár (v2.0.5) adatbázisából vételeztem. Részletes kereséssel először főnévi igenév komponenst tartalmazó nyelvi adatokra kerestem, majd ezen adatokból szűrővel *tud* igés találatokra szűkítettem a találatokat. A lekért adatok nem mindegyike a *tud* + főnévi igenév kompozitumszerkezetet tartalmazta, valamint ismétlődő példányok is kerültek a lekért százas mintába, ezáltal a kézi szűrés után 97 mondattal dolgoztam tovább.

A vizsgált minta lekérése és a kézi szűrés után a mondatmodell szórendi-műveleti szempontjait figyelembe véve kialakítottam egy táblázatot, azért, hogy átláthatóan rendezhessem el az elemzett adataimat. Mivel szórenddel jelölt szintaktikai műveletek alapján csoportosítottam az adatokat, így kiemelten fontos szempont volt a magmondat szórendje, ezért azt is figyelembe kellett venni, hogy a magmondat egyszerű-e vagy komplex.

4. A vizsgálat eredményei

4.1. A felülíró szerkezetek a konkordancián belül

A felülíró szerkezetek a vizsgált mintában 52 esetben fordultak elő, emellett felülíró konstrukció kiterjesztése 6 esetben valósult meg, így összesítve 58 olyan kompozitumszerkezet volt adatolható, amelyben a felülírás művelete határozza meg a szórendi konstruálást.

⁵⁹ IMRÉNYI (2017), 722–724.

(4) „[...] **Nem tudom** azonban **elégyszer ismételni** a sztori rendkívül részletesen **vagyon kidolgozva** [...]” (MNSz2)

A felülíró szerkezetek mindegyikében inverz szórendi konstruálás valósul meg, tehát az igekötős segédigés kompozitumszerkezetek szórendi mintázata szintén fordított. A segédige nem ékelődik be a főnévi igenév és az igenév közé, hanem vagy a kompozitum kezdő eleme, mint a (4) példamondatban, vagy követi az igekötős főnévi igenevet. A nyomaték ezekben az esetekben a tagadószóra kerül.

4.2. A kiterjesztés

A százas mintán elvégzett vizsgálódás alapján megállapítható, hogy a kiterjesztő szerkezetekre többféle alternatív konstruálási módok jellemzőek. Összesen tizennégy volt azon mondatok száma, amelyek kiterjesztést tartalmaztak a vizsgált mintában, ezek közül igekötős beférkőző kettő, szintúgy igekötős inverz szórendi konstrukció is szintén kettő volt. *Tud*-kezdetes, igekötő nélküli kiterjesztés összesen tízszer volt adatolható.

A viszonyhálózati mondatmodell által megfogalmazott prototipikus szórendi és prozódiai mintázat a kiterjesztéseknél az egyenes, inverzió nélküli szórendi konstruálás. Ezzel szemben 2,08%-os értékben (2 mondat) fordultak elő a mintán belül olyan kiterjesztőnek vélhető jelentésviszonyok, amelyekben a szórendi konstrukció inverz mintázatot mutatott fel. Azonban ezeknél az eseteknél a kiterjesztés művelete nem az *is* partikulával megy végbe, hanem más lexémák használatával, ezáltal megkérdőjelezhetővé válhat az, hogy valóban kiterjesztés működik-e a mondatokban.

(6) „[...] **több ezer munkahelyet tudnak megmenteni és teremteni**, [...]” (MNSz2)

(7) „[...] **szükség esetén több mint 9600 embert tudnak bevetni**, [...]” (MNSz2)

Ha a fenti mondatokban felülíró művelet működne, akkor az alább olvasható szórendi konstruálás a beszélők számára „értelmetlen” mondatot eredményezne:

(8) *Több ezer munkahelyet meg tudnak menteni és teremteni.*

(9) *Szükség esetén több mint 9600 embert be tudnak vetni.*

A vizsgálat későbbi szakaszában gyümölcsözőnek látom azt, hogy nem csupán a saját nyelvi intuícióm alapján ítélem meg a fenti eseteket (8)-(9), hanem adatközlőket vonjak be a vizsgálódásba.

4.4. A semleges alapbeállítás

A vizsgált mintában az alapbeállításnak megfelelő, tehát semleges (kiemelkedő hangsúly nélküli), pozitív polaritású, kijelentő mondatok összesen huszonhárom esetben fordultak elő. Ezek közül három konstrukció *tud* kezdetű volt:

(10) „[..], amit *tudok* mutogatni, [..]” (MNSz2)

(11) „[..] *hogy tudja fizetni egyetemi tanulmányait* [..]” (MNSz2)

(12) „[..], *amiről tudnak beszélni a gyerekekkel* [..]” (MNSz2)

A mintában pedig három mondat főnévi igenes alakkal kezdődött:

(13) „[..], *ahol a kisebbségi ügyeket érvényesíteni tudjuk* [..]” (MNSz2)

(14) „[..], *hogy egyeztetni tudjunk műszaki munkatársainkkal a lehetőségeket* [..]” (MNSz2)

A vizsgált adatok között 16 esetben fordult elő olyan kompozitumszerkezet, amely igekötőt tartalmazott.

4.5. A magmondattal végrehajtott kiterjesztés

Nem minden magmondat protoállítás (vagyis semleges pozitív kijelentő mondatot képviselő magmondat) (lásd 2.7.1.1.). A vizsgált mintában egyetlen olyan konstrukció fordult elő, amelyben a magmondat hajtja végre a kiterjesztés műveletét (15). Ebben az esetben az *is* partikula beférkőzik az igekötő és a *tud* segédige közé.

(15) „[..], és lehet, *hogy meg is tudnám magam védeni*, [..]”

5. Összefoglalás

A tanulmányom a segédige + főnévi igenév kompozitumszerkezetek korpusz-adatokon történő vizsgálatának bemutatására koncentrált. A kutatásomat funkcionális kognitív nyelvelméleti keretbe ágyazva végeztem el, mert a keret

nyelvhasználó központú, nem idegeníti el a nyelvet a beszélőjétől. A kutatásom hipotézise volt, hogy kiterjesztő műveletek működtetésénél a nyelvhasználónak lehetősége van arra, hogy többféle alternatív szórendi konstrukciót hozzon létre a segédigés kompozitumszerkezetekben. Az elemzések elvégzésekor műveleti és szórendi mintázatok alapján csoportosítottam az adataimat. A kutatásom eredménye, hogy kiterjesztő szerkezeteknél a nyelvhasználóknak lehetősé-
gük van arra, hogy alternatív szórendi konstrukciókat alkalmazzanak, ugyan a kiterjesztés prototipikus mintázata az egyenes szórend, a mintámban több olyan kiterjesztő műveletet tartalmazó mondat fordult elő, amelyben az inverz szórend érvényesült.

Kutatásom következő állomását abban látom, hogy újabb száz elemből álló véletlenszerű minta szisztematikus elemzésével visszacsatoljak az eddig feltárt szórendi konstrukcióktól kapott eredményeimre, majd az összehasonlításból kapott eredményeket kiegészítsem más segédigés kompozitumszerkezetek (például: *akar + főnévi igenév*, *mer + főnévi igenév*) korpuszalapú vizsgálataival. A három segédigés konstrukció 2x100 mondatos mintán keresztül történő elemzése után általánosítható eredményekkel tudok majd visszacsatolni a viszonyhálózati mondatmodell szórendi és prozódiai leírására, valamint a vizsgálat alá vont kompozitumszerkezetek szórendi konstruálásában megfigyelhető típusokat koherens elméleti keretben tudom leírni. A kapott eredmények hozzájárulhatnak egy olyan szempontrendszer kialakításához, amely által feloldhatóvá válik a magyar segédige-kategorizáció problematikája. A használatalapú leíráshoz azonban a későbbiekben nem csak a Magyar Nemzeti Szövegtár adataiból készült elemzéseket lesz célszerű figyelembe venni, szükséges lehet más empirikus módszereket is bevonni a kutatásba. Az egyik ilyen vizsgálati módszer lehet még az adatközlőkkel készített interjú, amellyel célom az, hogy kísérleti személyek reflexióinak bevonásával vizsgáljam meg a kiterjesztő szerkezetek alternatív szórendi konstruálásainak lehetőségeit, s begyakorlottságát. Mindezen felül érdemesnek tartom az írott korpusz későbbi kiegészítését a Budapesti Egyetemista Kollégiumi Korpusz (BEKK) spontán beszélt nyelvi adataival.

Bibliográfia

- IMRÉNYI András (2011), A magyar mondat viszonyhálózati modellje. Disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/imrenyiandras/diss.pdf> (utolsó elérés: 2018.12.09.).
- IMRÉNYI András (2013), „A magyar mondat viszonyhálózati modellje”. *Nyelvtudományi Értekezések* 164. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- IMRÉNYI András (2017), „Az elemi mondat viszonyhálózata” In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára*. Budapest, Osiris.
- KÁLMÁN C. György, KÁLMÁN László, NÁDASDY Ádám, PRÓSZÉKY Gábor (1989), „A magyar segédigék rendszere” In: Telegdi Zsigmond, Kiefer Ferenc (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 49–103.
- LANGACKER, Ronald W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California, Stanford University Press.
- LANGACKER, Ronald W. (2008), *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- LANGENDONCK, Willy van (2007), „Iconicity.” In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (szerk.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 394–418.
- LENGYEL Klára 2000, „A segédigék és származékaik” In: Keszler Borbála (szerk.), *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MNSz2 (v2.0.5) = Magyar Nemzeti Szövegtár (ORAVECZ – VÁRADI – SASS 2014)
Utolsó elérések: tud: 2018. 08.
- ORAVECZ Csaba – VÁRADI Tamás – SASS Bálint (2014), „The Hungarian Gigaword Corpus” *Proceedings of LREC*.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2009), „A magyar segédige + ige(név) szerkezet szemantikája” In: Keszler Borbála, Tátrai Szilárd (szerk.), *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2013a), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2013b), „Az igekötő + ige szerkezet szemantikája”. *Nyelvtudományi közlemények*.
- TOLCSVAI NAGY Gábor 2017 (szerk.). *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Budapest, Osiris.

Deixisműveletek a *Nuit et Brouillard* és az *Aucun de nous ne reviendra* c. művekben

FILYÓ FANNI

Bevezetés

Jelen tanulmány Alain Resnais *Nuit et Brouillard* c. filmjét – amely magyarul *Sötétség és ködként* jelent meg¹ – és Charlotte Delbo *Aucun de nous ne reviendra*² c. művét hasonlítja össze. Az összehasonlítás számos lehetőséget kínál, korábbi tanulmányom a nézőpont és a vizualitás kérdéskörét vizsgálta.³ Érdemes abból kiindulni, hogy mind a két mű láttatni kíván: a film műfajából ez egyértelműen adódik, az *Aucun de nous*-nál pedig Marczisovszky Anna doktori disszertációjában ír a műben végig jelen levő látás imperatívuszáról, mely kommunikációs lehetőséget hordoz magában⁴. Így tehát az olvasó interakcióban⁵ találja magát

¹ A tanulmány az eredeti, francia korpuszt vizsgálja, a megjelenő magyar nyelvű szövegrészletek saját (nem hivatalos) fordításaim.

² Magyarul *Egyikünk sem jön vissza*, a fordítás Marczisovszky Anna által készült, megjelenés alatt áll.

³ Filyó Fanni (2018), „Az »elmondhatatlan« nyelvi ábrázolása a holokausztirodalomban. Nézőpontok és vizualitás Charlotte Delbo *Aucun de nous ne reviendra* és Alain Resnais *Nuit et Brouillard* (Sötétség és Köd) című művében” In: Rózsa Katinka (szerk.), *Eötvözet VII. Az Eötvös József Collegium és az Eötvös Loránd Kollégium VII. közös konferenciáján elhangzott előadások*. Szeged, Eötvös Loránd Kollégium. 7–18.

⁴ MARCZISOVSZKY Anna (2015), *La « vérité » d'Auschwitz et l'impératif du regard. L'univers concentrationnaire dans les œuvres de Charlotte Delbo – l'inédit de la narration*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Doktori disszertáció. 112.

⁵ Az interakciónak számos definíciója konvencionálisan létezik, a legtöbb különbséget tesz kommunikáció és interakció között, arra hivatkozva, hogy az interakció kölcsönhatást feltételez, míg a kommunikációnak ez nem szükséges velejárója (Dr. GAÁL Gabriella, Dr. JÁSZI Éva, „Az interakció értelmezése” *Pedagógus-mesterség*. <https://bit.ly/2wTO8qP>). Mindenesetre interszónális kapcsolatról van szó, mely kapcsolat esetünkben abból a szempontból speciális, hogy nincs közvetlen visszacsatolás a befogadó részéről a feladó felé, így a narrátor (feladó) kénytelen feltételezni, hogy az olvasó (befogadó) sikeresen dekódolta a hozzá intézett nyelvi megnyilvánulásokat, és ennek fényében folytatja közlendőjét, így a kommunikáció megtörik, egyirányú lesz (Füzi Izbella, Török Ervin (2006), *Bevezetés az epikai szöveg és a narratív film elemzésébe*. Szeged. <https://bit.ly/2MNJqF0>).

az elbeszélővel, mely meglétének alátámasztására a deixisműveletek vizsgálatát fogom segítségül hívni, kiindulva abból az állításból, hogy a „deixis művelete társas interakciót feltételez”.⁶ Viszont mivel „a deixis olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak”,⁷ rögtön problémába ütközünk: beszélhetünk-e valódi deixisműveletről epikai mű vagy film esetében, ha ott a feladó és címzett nem tartózkodik ugyanazon fizikai közegben? Mit kezelünk ez esetben fizikai és társas világnak? Egyáltalán mit tekintünk a megnyilatkozás pillanatának? A tanulmány első pontja ezt a kérdést igyekszik feltérképezni, hogy aztán vizsgálat alá vehessük és összehasonlíthassuk a két műben fellelhető deixisműveleteket, amelyek interakcióra engednek következtetni.

1. *Deiktikus centrum meghatározása a két mű esetében*

A deiktikus centrum a beszédesemény kontextusfüggő referenciális kiindulópontja, amelyhez viszonyítva válnak egyértelművé a deiktikus kifejezések. A referenciális kiindulópontként szolgáló deiktikus centrum nyelvi ismertető jegyei az „én”, „itt” és „most”, amelyeken alapesetben a megnyilatkozó személy, a beszédesemény idejében őt körülvevő közeg és a megnyilatkozás létrehozásának pillanata értendő.⁸

Mindkét mű esetében az „én” meghatározása tűnik legegyszerűbbnek: a megnyilatkozó személy a narrátor. Mindkét esetben explicit módon megnevezi saját magát, habár itt már különbséget kell tennünk a két narrátor jellege között. Resnais dokumentumfilmje, részben műfajából is adódóan, egyetlen narrátorri hangot alkalmaz (hangkommentár), egyetlen egyszer jelenik meg *én*-ként a szövegben: „Au moment où je vous parle”⁹ [Abban a pillanatban, amikor önökhöz beszélek], viszont személyazonosságát nem fedi föl, mindvégig a kamera mögött marad. Megjegyzendő, hogy a filmbeli narrátor nem azonosítható sem a szövegíró Jean Cayrollal, sem a hangot kölcsönző Michel Bouquet-val, annak személye fiktív.¹⁰ A narrátor, még ha több alkalommal is hivatkozik saját

⁶ TÁTRAI Szilárd (2010), „Áttekintés a deixisről”, *Magyar Nyelvőr*: [134] (2). 212.

⁷ TÁTRAI (2010), 212.

⁸ TÁTRAI (2010), 226.

⁹ Kiemelés tőlem, a továbbiakban is.

¹⁰ Cayrol maga is deportált volt, viszont a film állami megrendelésre készült, tehát nem önéletrajzi vonatkozású, semmi esetre nem azonosítható a szerző az elbeszélővel, hisz a narráció épphogy

helyzetére, mégsem az ő történetét meséli el, hanem a deportáltakét, viszont a saját nézőpontjából bemutatva, egy külső álláspontot felvéve. Ezzel szemben Delbo a saját történetét meséli, ő is szereplője annak, így explicit módon is gyakran megjelenik a szövegben. Viszont ő maga is egy külső, objektív nézőpontból szemléli az eseményeket, s sokszor csak leírja, amit lát.

Az „itt” meghatározása a filmben szintén egyszerűnek bizonyul. Mivel a képi narráció¹¹ is rendelkezésünkre áll, a kamera a mai állapotában lévő koncentrációs táboron vezet körbe, a megnyilatkozás helyeként a képen látott koncentrációs tábort azonosíthatjuk. A film alapvetően kétféle reprezentációt váltakoztat mind a képek, mind a szövegvilág szintjén, s azokat egyértelműen elkülöníti egymástól: a filmben egyrésről színes képekként mai állapotában megjelenő koncentrációs tábort láthatunk, ahol a narrátor múltbéli eseményt leíró megnyilatkozásainak retrospektív jellege érvényesül, extradiegetikus pozícióból szólal meg, s alkotja meg a diegetikus világot megnyilatkozásaival.¹² Másrésről az archivált dokumentumokat felsorakoztató képkockák és a múltnak jelen idejű elbeszélése már egy részleges nézőpont-áthelyeződést mutat be. És itt érdemes definiálni a „most”-ot is. A narrátor pozícióját tekintve alapvetően nem változik, sem helyi, sem időbeli tájékozódás szempontjából. Ami változik, az a filmben mutatott kép, vagyis a megnyilatkozás által megjelölt referens. Ezt a referenst pedig mindvégig archivált dokumentumok alkotják, amelyeket felfoghatunk úgy, mint a beszédesemény fizikai környezetében jelen lévő képek, amelyekre a narrátor rámutat, így ezeket a megnyilatkozásait mind heterodeixisként¹³ vizsgálhatjuk. A *most* tehát az a pillanat, amikor a koncentrációs táborokban történő körbevezetés zajlik.

a nem deportáltak szemszögét mutatja be, melybe az elbeszélő önmagát is beleérti, így valóban egy fiktív narrátorral van dolgunk.

¹¹ A film esetében nem beszélhetünk egyetlen narrátorról, a narráció nem rendelhető hozzá egyetlen agenciához, hiszen nem csak a narrátor verbális megnyilatkozásai „mesélnek”, a nyelvi ismertető jegyeken kívül a kameramozgások, beállítások, diegetikus ill. nondiegetikus auditív forrás stb. mind együtt alkotják a narrációt [FÜZI, TÖRÖK (2006)]. Az elemzés túlnyomórészt magára a szövegre mint megnyilatkozásra koncentrál, a filmi elbeszélés többi megnyilvánulásait csak értelmező jelleggel használom föl, de azt magát nem elemzem.

¹² A diegetikus világ az a világ, amelyben a történet zajlik, s amelyet a történet megképez, az extradiegetikus pedig a történeten kívüli, az a hely, ahonnan az elbeszélő megjegyzéseket fűzhet a történethez, ill. kiszólhat az olvasóhoz/nézőhöz [FÜZI, TÖRÖK (2006) és GENETTE, Gérard (1983), *Nouveau discours du récit*. Párizs, Éditions du Seuil. 10–15.].

¹³ A heterodeixis a térdeixisnek egy sajátos fajtája, amikor a deiktikus kifejezések nem a ténylegesen jelen levő, hanem csak odaképzelt entitásokra vonatkoznak, azaz beazonosításuk a résztvevők fizikai világában észlelhető dolog megnevezésével, rámutatásával történik, amely ikonikusan idézi fel azt az entitást, amelyre a deiktikus kifejezés vonatkozik [TÁTRAI (2010), 221.].

Az *Aucun de nous* esetében nem tudunk egyértelmű határokat húzni a narrációváltás szempontjából. Ennek ellenére a Delbo-műben is megfigyelhető a film szövegében megjelenő narrációváltakozáshoz hasonló kétféle típus: a retrospektív és az elbeszélő jelen idejű (*présent historique*¹⁴). Itt már a referenciális kiindulópont is változik e kétfajta reprezentáció függvényében. A retrospektív megnyilatkozás deiktikus centruma, a megnyilatkozás valós létrehozása, azaz az írás aktuusa: „És most egy kávézóban ülök, és írom ezt a történetet”,¹⁵ amely szintén egy extradiegetikus pozíció. Az *itt* tehát a kávézót jelöli, a *most* pedig az írás aktusát.

Delbo is alkalmaz elbeszélő jelenben történő elbeszélést, de itt a deixisműveletek értelmezéséhez a referenciális központot át kell helyezni a „valós jelenből” a „fiktív jelenbe”, azaz a történet jelenébe, ugyanis a deixisműveletek többsége arról tanúskodik, hogy azok nem a valós közegből értelmezhetőek, hanem a történet közegéből, a diegetikus világból, így mind az elbeszélő, mind az olvasó személye áthelyezhető ebbe a fiktív jelenbe.

Összegezve tehát kétféle megnyilatkozásról esett szó: retrospektív néven a film színes részeit, a könyv írás aktusából történő referenciális feldolgozászt igénylő részeit értem, az elbeszélő jelen idejű narráción pedig a film fekete-fehér, archivált részeit, a könyv deiktikus centrumának áthelyeződését a kijelentés tárgyi szintjére, így itt az a lényeges különbség, hogy a film esetében extradiegetikus narrációval állunk szemben, míg Delbónál intradiegetikussal. A kétféle megnyilatkozást külön-külön, egymástól függetlenül fogom vizsgálni, végleges következtetést majd csak az összegző részben vonok le.

2. Elemzés a deixisműveletek szempontjából

2.1. Retrospektív narráció

Amint azt korábban említettük a film esetében, a narrátori nézőpont érvényesül az elbeszélésben, erre utal a már említett *én* névmás használata, viszont

¹⁴ A *présent historique* semmi esetre sem összetévesztendő az élőbeszédben használt jelennel, amely deiktikus nyelvi megnyilvánulások által értelmezhető. A *présent historique* az elbeszélés jelen ideje, amely tehát egy múltbéli eseményt mesél el csak jelen időben, ennél fogva deiktikus érvényesülése semlegessé válik. [MAINGUENEAU, Dominique (1999), *L'énnonciation en linguistique française*. Párizs, Hachette. 84–85. és ADAM, Jean-Michel (2015), *La linguistique textuelle*. Párizs, Armand Colin. 232, 237.]. Ezen kívül a jelen idejű elbeszélés az elbeszélőt jelenkori, egyidejű pozícióba helyezi, azaz többé-kevésbé tanú szerepet tölt be, homodiegetikus elbeszélésben tehát az egyidejűség érzetét kelti [GENETTE, (1983), 52–55.].

¹⁵ Marczisovszky Anna fordítása, a továbbiakban is.

semmiképp nem vethető el az a feltételezés, hogy nem csak a narrátor saját nézőpontja jelenik meg: a narrátori hang mindazok nézőpontját testesíti meg, akik nem élték át a koncentrációs táborok valóságát, hiszen saját magát explicit formában csak egyetlen egyszer jelöli meg a fentebb idézett megnyilatkozásban. Más esetben csak T/1. formában van jelen. A *mi* referense viszont nem mindig egyértelmű: bennfoglalja a nézőt vagy sem? Legelső megjelenése a T/1-nek *le nôtre* alakban történik, rögtön az első színes rész végén: „Plus aucun pas, que *le nôtre*” [Nincs több lépés, csak a *sajátjaink*]. Mivel pár sorral ezelőtt a narráció megemlíti egy bizonyos kamerát, amely a blokkokat látogatja, feltételezhető, hogy ezek a lépések a filmet forgató stáb csapatára értendőek, és a nézőt magát nem jelöli. Ennek ellenére a néző mégiscsak bevonva érezheti magát, részben pont emiatt a bizonytalanság miatt. Hasonlóképp viselkednek a következő mondatban megjelenő T/1. alakok is: „C’est bien en vain qu’à *notre* tour *nous* essayons d’en découvrir les restes” [*Nekiünk* mindhiába a próbálkozás, hogy megpróbáljuk felfedni, ami maradt belőle]. Később viszont a *nous* használata egyértelművé válik: „*Nous* ne pouvons que vous montrer l’écorce” [Csak a kérget tudjuk önöknek megmutatni], ebben az esetben az *önöknek* megszólítás miatt egyértelmű, hogy a néző szemszögéből egy exkluzív *mi* névmás használattal találkozunk, vagyis nem tartalmazza őt, így a személyes névmás deiktikus jellege is enyhébb.¹⁶ Továbbá ebben a megnyilatkozásban explicit interakcióra való szándék érhető tetten a megszólítás formájában, s ezzel kijelöli az ideális nézői magatartást, ill. minősíti azt a beszédpozíciót, amelyből ez elhangzik.¹⁷

Az utolsó sorokban megjelenő többes szám első személyű alakok használata viszont inkább inkluzív, azaz a beszélgetőpartnert is tartalmazza, jelen esetben a nézőt, így deiktikus jellege is erősebb:

„Une eau froide et opaque comme *notre* mauvaise mémoire”¹⁸

„Qui de *nous* veille de cet étrange observatoire pour *nous* avertir”¹⁹

„Ont-ils vraiment un autre visage que *le nôtre*?”²⁰

stb.

¹⁶ A *mi* személyes névmásnak alapvetően két használatát különböztethetjük meg: az exkluzív, amikor a címzett(ek)et nem foglalja magában, csak a megnyilatkozót és egyéb személyeket, ill. az inkluzív, amikor a címzett(ek)et is magában foglalja. [TÁTRAJ (2010), 216. és RIEGEL, Martin, PELLAT, Jean-Christophe, RIOUL, René (1998), *Grammaire méthodique du français*. Presses Universitaires de France. 196.]

¹⁷ FÜZI, TÖRÖK (2006).

¹⁸ Olyan hideg és homályos víz, mint a *mi* rossz emlékezetünk.

¹⁹ Ki öröközik *közülünk* erről a furcsa megfigyelőállomásról, hogy figyelmeztessenek *minket*.

²⁰ Tényleg más lenne az ő arcuk, mint a *miénk*?

Láthatjuk, hogy ezekben a megnyilatkozásokban a T/1. általánosabb jelleggel bír, azokat implikálja, akik sosem voltak deportáltak, s itt válik egyértelművé, hogy a narrátori hang az emberiség e csoportját jelenti. Így a *nous* deiktikus jellegéből is veszít, hiszen közvetlen kapcsolat nem figyelhető meg a beszéd-esemény fizikai közegével annak feldolgozása szempontjából, inkább annál sokkal általánosabb jelleget ölt.

Az *Aucun de nous*-ban, ahogy azt említettem, az elbeszélő a saját történetét meséli el, így gyakorlatilag elkerülhetetlen, hogy saját magát is megnevezze. A narrációban gyakran meg is jelenik ez a deiktikus *én*, mint a már idézett „És most egy kávézóban ülök, és írom ezt a történetet” mondatban, amely, hasonlóan a Cayrol szövegében megjelenő „Abban a pillanatban, amikor önmagához beszélek” kijelentéshez, felfedi a megnyilatkozás körülményeit. Delbo megnyilatkozása párhuzamba állítható a fejezetet lezáró mondattal: „És most itt ülök egy kávézóban, és ezt írom.” A két megnyilatkozás fizikai közege megegyezik: a megnyilatkozó az elbeszélő, a megnyilatkozás helye a kávézó, ideje az írás jelene, azaz *most*, ahogy a két megnyilatkozás explicit módon jelzi is. Az itt használt jelen idő tehát erősen deiktikus jelleggel bír. Ezekkel a megnyilatkozásaival is kommunikálni kíván az olvasó felé, méghozzá hangsúlyozni, hogy már *itt* van és nem *ott*, a koncentrációs táborban, így az *itt* kiterjeszthető a táborok utáni életre, ezáltal az olvasó is érintett lesz.

A *nous* névmás legtöbb esetben egy nyolc nőből álló deportáltak csoportját jelöli („Nous étions huit, notre groupe de huit camarades”²¹), amely szoros közösséget alkot, s ez számukra biztonságot jelent.²² A *Nuit et Brouillard*-ral ellentétben tehát az olvasót semmi esetre sem jelöli, azaz szemszögéből exkluzív, így deiktikus jellege is kisebb. Nem egyértelmű viszont, hogy minden esetben e csoport jelölésére használja-e Delbo a *nous* névmást. Bizonyos esetekben az értelmezés kontextusfüggő, ill. egyéb nyelvtani segítség is rendelkezésünkre áll, mint például a következő két kifejezésnél: *aucun de nous* és *aucune de nous*. Ez utóbbi esetben a nőnem használata miatt tudjuk, hogy a nők csoportját jelöli, míg az első esetben a hímnem egyaránt bennfoglalja a nőket és férfiakat, azaz a deportáltak összességét.

A *vous* használata sem olyan egyértelmű Delbónál, mint Cayrol szövegében. Míg a film narrátora egyértelműen a nézőt szólítja meg, addig Delbo

²¹ DELBO, Charlotte (1970), *Aucun de nous ne reviendra*. Párizs, Les Éditions de Minuit. 27. Magyarul: „Nyolcan voltunk – a mi nyolcas csoportunk”.

²² A *nous*-ból való kiválás halálos fenyegetettséget jelent, ill. a *je* használata még arra is szolgál, hogy saját érzelmeit, gondolatait kifejezhesse az elbeszélő [MARCZISOVSZKY (2015), 132, 138, 145.].

esetében több értelmezés is lehetséges. A „Vous qui avez pleuré” és az „O vous qui savez” kezdetű vers, ill. az *Ainsi vous croyiez* c. fejezet első bekezdése mindvégig megszólítja feltehetően az olvasót, helyesebben az olvasókat, azokat, akik nem kerültek koncentrációs táborokba, így deiktikus névmásként viselkedik. A *Le printemps* c. fejezetben szintén jelen van a *vous* névmás, ahol az olvasó kevésbé érezheti magát megszólítottnak: „vous qui leur dites adieu au seuil d’une prison [...] vous ne puissiez voir ce qu’ils ont fait de vos femmes”.²³ Az „asszonyaitok” kifejezéssel az elbeszélő definiálja a megszólítottat: a férfiakra szól, akik utoljára látták az asszonyaikat.

Az elbeszélő több alkalommal is felszólítja az olvasót (?), a *L’orchestre* c. fejezetben végig jelen vannak a T/2-es alakú felszólítások „Ne regardez pas” [„Ne nézzétek”], „nécoutez pas” [„ne hallgassátok”], „ne pensez pas” [„ne gondoljatok”] formában.²⁴ Ugyanez figyelhető meg az „Essayez de regarder. Essayez pour voir”²⁵ [„Próbáljátok nézni. Csak próbáljátok nézni”] ismétlődő felszólításban. Nem egyértelmű viszont, hogy kihez szól: az olvasóhoz vagy a társaihoz? Ha az olvasóhoz, akkor extradiegetikus kiszólás, ha a társaihoz, akkor viszont intradiegetikus. Az viszont bizonyos, hogy mivel valakit felszólít, így a *vous* deiktikus személyes névmás, nem válik általános alannnyá.

A filmben nem, de a könyvben megjelenik az E/2. alak. Ugyancsak a *Le printemps* c. fejezetben a „si tu tombes, si tu te laisses tomber, tu ne te relèveras pas”²⁶ [„ha elesel, ha hagyod magad lerántani a földre, nem kelsz fel többé”] megnyilatkozásban használt jelen kevésbé deiktikus, mint az eddig látottakban, ugyanis inkább generikus jelenként fogható föl, amely a táborok világára jellemző általános igazságokat kívánja kifejezni. S mint az igeidő, a személyes névmás ugyanúgy inkább általános jelentéssel bír, s nem deiktikussal, így az aktuális kontextusismeretek kevésbé játszanak szerepet a sikeres értelmezésben.²⁷ Mégis az olvasó megszólítva érezheti magát.

A filmbeli térdeixisek a beszédesemény fizikai világára utalnak, erre néhány példa: *ces blocs* (ezek a blokkok), *ces fenêtres* (ezek az ablakok), *ces cages* (ezek a ketrecek). Amint látjuk, ezekben a deixisműveletekben a rámutatás nem önállóan álló mutató névmással történik, hanem egy mutató névelő és főnév együtt alkotja a deiktikus kifejezést, s amely referensét értelemszerűen a kamera

²³ DELBO (1970), 174. Magyarul: „Ti, amikor elbúcsúztok tőlük egy börtöncella küszöbén [...] nem láthatjátok, mit tettek az asszonyaitokkal.”

²⁴ DELBO (1970), 170–171.

²⁵ DELBO (1970), 137–139.

²⁶ DELBO (1970), 176.

²⁷ TÁTRAI (2010), 213.

is mutatja. És ahogy a nevében is szerepel, ezekkel a kifejezésekkel mutatni kíván valamit, amely újfent interakcióra való szándékot feltételez.

Explicit idődeixis-kifejezés nem sűrűn fordul elő a filmszöveg e részeiben. Az „*Aujourd’hui sur la même voie*” [*Ma* ugyanezen az úton] kezdetű mondatban található a *ma* kifejezés, amelyet általában a megnyilatkozás idejéhez viszonyítunk. Viszont ebben a mondatban a referense nem korlátozódik le a 24 órát jelölő időtartamra, hanem általánosságban véve a jelent jelöli, azaz különbséget tesz a koncentrációs táborok világának múltja és a mi jelenünk között. A Delbo-elbeszélésben is fellelhető ugyanilyen kiterjeszthető jelentésű *aujourd’hui*: „j’ai ce goût dans la bouche *aujourd’hui*”,²⁸ amelyben az *aujourd’hui* szintén nem a 24 órát jelölő időtartamot jelenti, hanem a koncentrációs tábor időszakával szembeállítva a jelent nevezi meg vele, a tábor utáni életet. Mégis különbség, hogy a filmben említett *ma* úgymond örökérvényű, hiszen a címzett *máját* is implikálja, viszont az *Aucun de nous*-ban csak Delbo jelene értendő alatta, a mindenkori olvasóé nem – hacsaknem az olvasó ugyanakkor olvasta a művet, amikor Delbo még élt.

A már említett „au moment où je vous parle” megnyilatkozás nemcsak társas deixisművelet, hanem idő is, hiszen a narrátor explicit módon megnevezi a megnyilatkozás időpillanatát. Érdeemes viszont megjegyezni, hogy mivel a néző valójában nincsen jelen a beszédesemény pillanatában, vagyis amikor a narrátor éppen beszél, mégis megnevezi őt a narrátor mint a diskurzus résztvevőjét, egy részleges időbeli kivetítés érhető tetten, ugyanis a narrátor a *vous* megszólítással a megnyilatkozás időbeli centrumát áthelyezi abba a pillanatba, amikor a néző hallgatja a narrátort, azaz a referenciális értelmezés kiindulópontja nem a megnyilatkozás ideje, hanem a befogadásé. Viszont ebben a pillanatban a narrátor valójában már nem beszél, így a nézőnek folyamatosan alkalmazkodnia kell és bele kell helyezkednie a narrátor nézőpontjába, s úgy kell értenie a történet idejét, mintha a befogadás idejével strukturálisan azonos lenne.²⁹

Delbo esetében pedig az „És most itt ülök egy kávézóban” megnyilatkozással hoztuk párhuzamba Cayrol előbbi mondatát, ahol a *most* kifejezés feldolgozása csakis a megnyilatkozás közegéből lehet sikeres, hiszen arra az adott pillanatra utal, amikor a megnyilatkozás létrejön. A *most*-ot néhányszor nem az írás aktusának időpillanatára alkalmazza, hanem a kijelentés tárgyának idejére, azaz centrum kivetítésről beszélhetünk, viszont ezt helyhiány miatt itt most nem részletezem.

²⁸ „még ma is számban érzem az ízét”

²⁹ FÜZI, TÖRÖK (2006).

2.2. Narráció elbeszélő jelen időben

Mint ahogy már említettem, a *Nuit et Brouillard* jelen idejű képleíró megnyilatkozásai esetében a deiktikus centrum változatlan marad a retrospektív centrumához képest. Az ezekben a részekben használt jelen idő használata magyarázható a képleírás tényével, a képeken látott eseményekről beszél jelen időben. Heterodeixisként kell értelmeznünk az egyes megnyilvánulások által jelölt entitásokat, ugyanis az archivált képek, filmrészletek szereplőit nevezi meg ezekkel. Ennek ténye néhol explicit módon is megjelenik a szövegben:

„l'ordre des SS qui s'exprimaient *par ces préceptes*,”³⁰

„*Ces images* sont prises quelques instants avant une extermination.”³¹

Ezekben az esetekben a centrum megmarad ugyanaz, mint a színes részekben, és ugyanúgy, mint a fentebb említett mutató névelős alakoknál, itt is rámutat a narrátor, tehát interakció érhető tetten.

Ezzel ellentétben a Delbo-mű elbeszélő jelen idejénél a deixisműveletek vizsgálatához érdemes áthelyezni a deiktikus centrumot – még ha a megnyilatkozások összessége nem is ezt a szemléletet mutatja –, az író mindvégig olyan deixisműveletet visz végbe, amely áthelyeződik egy a saját helyzetétől különböző nézőpontba, s ez az áthelyeződés állandó jelleggel bír, nem csak egy-egy megnyilvánulásra igaz. Ennek fényében elemzem az elbeszélő jelen idejű megnyilatkozásokat, azaz úgy kezelem azokat, mintha a megnyilatkozás létrehozása éppen most zajlana le. Mindezek következtében nehéz az igeidők valódi jellegét pontosan megállapítani, hiszen az elbeszélő jelent nem szabad összetéveszteni az élőbeszédben alkalmazott, azaz deiktikus jelen idővel.

Ha már az igeidőkről beszélünk, akkor tegyünk egy kis kitekintést az idő-deixisre. A filmben nem nagyon találunk ezekben a részekben idődeixis műveletet, ellenben Delbónál már annál inkább, de a teljesség igénye nélkül csak a legtipikusabbakat vizsgálom. Kezdjük a kiinduló pontul szolgáló *most*-tal:

„*Maintenant* c'est un SS en vert qui est devant la porte.”³²

„il faut *maintenant* rattraper la colonne”³³

³⁰ Az SS parancsai, akik *ezekkel a szabályelvekkel* fejezték ki magukat. Igaz, hogy a mondat múlt időt használ, vagyis retrospektív megnyilatkozásnak számít, de a *ces préceptes* említésével a filmen látott kép átvált az archivált dokumentumok bemutatására, s onnantól kezdődik ez az elbeszélő jelen idejű rész, vagyis a heterodeixisként felfogott megnyilatkozások, mint a jelen mondatban látott *ces préceptes*.

³¹ *Ezeket a képeket* néhány pillanattal egy mészárlás előtt készítették.

³² DELBO (1970), 48. Magyarul: „Most egy zöld SS áll [...]”

³³ DELBO (1970), 132. Magyarul: „Muszáj utolérnünk az oszlopot.”

„Il joue *maintenant* le prisonnier en faute”³⁴
stb.

A fenti pár példában a megnyilatkozás (áthelyezett) létrehozásának idejét jelöli a *most* időhatározó szó, így az deiktikus kifejezés. Van, ahol más, múltbéli időhatározó szóval párban jelenik meg, így még egyértelműbbé válik jelentése, s deiktikus jellege:

„*Maintenant* les mannequins sont couchés dans la neige [...] *Hier* elles étaient debout à l’appel. [...] *Maintenant* elles sont là”³⁵

„*Depuis la nuit* c’était l’appel et *maintenant* c’est le jour.”³⁶

„on distingue *maintenant* ceux que la mort a touché *cette nuit*, qu’elle enlèvera *ce soir*.”³⁷

Ezekben a mondatokban a megnyilatkozás éppen aktuális idejét jelölő *most* áll az időre vonatkozó deiktikus kifejezések viszonyrendszerének középpontjában, s ehhez az időhöz képest interpretálandó a többi deiktikus kifejezés, mint a „tegnap”, „éjszaka óta”, „előző éjszaka”, „ma este”.

A *most*-nál tágabb értelmezésű *má*-nak nem olyan használatával találkozunk, amelyet a retrospektív elbeszélésben láttunk, vagyis nem a kiterjesztett, a jelent a múlttól elválasztó határozószóval van dolgunk:

„*Aujourd’hui* nous attendons plus longtemps que d’habitude”³⁸

„*Aujourd’hui* la route est couverte de gel.”³⁹

Az *aujourd’hui* itt a *maintenant* kifejezéssel hasonlóan centrális pozícióban helyezkedik el, amelyhez képest viszonyíthatók a múltat és a jövőt jelölő deiktikus kifejezések.⁴⁰

Ellenben kiterjesztett, korokat elválasztó időhatározó érhető tetten a következő mondatban: „*Maintenant* je suis grande”⁴¹ [„*Most* már nagy vagyok”]. A *most* pontos értelmezése kontextusfüggő, az elbeszélő egy múltbéli énjét állítja szembe a jelenbelivel, vagyis a *most* nemcsak a megnyilatkozás pillanatára érvényes, hanem annál nagyobb időtartamra kiterjeszthető.

³⁴ DELBO (1970), 158. Magyarul: „*Most* már a bűnös fogoly szerepét öltötte magára”

³⁵ DELBO (1970), 30. Magyarul: „A próbababák *most* a hóban fekszenek [...] *Tegnap* még álltak az appel alatt. [...] *Most* ott hevernek”

³⁶ DELBO (1970), 51. Magyarul: „*Éjjel óta* tart az appel, *most* már nappal van.”

³⁷ DELBO (1970), 107. Magyarul: „*most* már látni lehet, kikre csapott le *ma éjjel* a halál, kiket *visz* magával *ma este*.”

³⁸ DELBO (1970), 38. Magyarul: „Ma hosszabban várunk, mint szoktunk.”

³⁹ DELBO (1970), 75. Magyarul: „Az utat *ma* tükörfényes jég borítja.”

⁴⁰ TÁTRAI (2010), 222.

⁴¹ DELBO (1970), 33.

Ami a tér-, ill. társas deixist illeti, a filmben a legtöbb esetben heterodeixis figyelhető meg, hiszen mind a képen látott entitásra utalnak (*ces étranges ouvriers, ils, ces femmes, ces hommes, ceux de gauche, ceux de droite*, stb.). A „ceux-là sont les «prominenz», le gratin du campé” [azok a tábor főnökei, a színe-java] kijelentésben a *ceux-là* mutató névmás egyfelől anaforikus kifejezés, hiszen az előtte megnevezett deportáltak egy bizonyos csoportját jelöli, másrészt társas heterodeixis, hiszen a képen látott személyeket nevezi meg vele a narrátor. S ahogy a neve is jelzi, ez is rámutatás, közvetít a néző felé.

A Delbo-műben megjelenő személyközi kifejezések értelmezésekor már bonyolultabb problémával állunk szemben. Először is, nála is megtalálhatóak a harmadik személyre utaló deiktikus kifejezések:

„*celle-ci* parce qu'elle est petite [...], *celle-là* parce qu'elle est grande [...], *cette autre* parce que [...]”⁴²

„C'est pour cela que je ne peux pas m'approcher de *celle-ci* qui appelle. Ma voisine.”⁴³

Ezekben a kijelentésekben a *-ci* és *-là* ellentétre találhatunk példákat, a közel és távol érzékeltetésére. A legtöbbször a *-ci* közelre mutat, a *-là* pedig távolra, ez látható az első példában, mely, csakis a megnyilatkozó pozíciójából értelmezhető, s annak fizikai közegéből fogható fel, hiszen a névmások által megnevezett entitás helyzete nem determinált. Hasonlóan a második példában használt *celle-ci*, amellyel közelséget fejez ki, még ha nem is fizikailag, de morálisan mindenképp. S ha ezeket összevetjük a *Nuit et Brouillard* kapcsán előbb vizsgált *ceux-là*-val, láthatjuk, hogy ez távolra mutat, habár a *-là* sok esetben semlegesíti ezt a fajta különbségtételt, így egyaránt mutathat közelre és távolra is.⁴⁴ Ebben az esetben indokolt a távolságot kifejező értelmezés, ugyanis az elbeszélő sem fizikailag, sem érzelmileg nem tud közel kerülni a mutatott személyhez.

Amint már korábban említettük, több esetben nem egyértelmű, hogy a *nous* pontosan milyen személyt jelöl. Legelőször a 15. oldalon jelenik meg, mindaddig csak külső megfigyelő, nincs jelen explicit módon, a fejezetben így a T/3-as személyes névmások dominálnak, mivel a narrátor azt beszéli el, amit éppen lát. Itt még nem tudni, hogy pontosan kit jelöl ezzel a névmással, az viszont bizonyosan kizárható, hogy az olvasót jelöli. „Tartalmát” csak a *Les mannequins* c. fejezetben definiálja: „Nous étions huit, notre groupe de huit camarades.”

⁴² DELBO (1970), 77. Magyarul: „Ezt itt, mert olyan kicsi [...], azt, mert túl magas [...], amott azt a másikat, mert [...]”

⁴³ DELBO (1970), 181. Magyarul: „Ezért nem tudok odamenni ahhoz a nőhöz. A szomszédomhoz, aki hív.”

⁴⁴ MAINGUENEAU (1999), 36.

Szintén említettem már, hogy hol a deportáltak összességét jelöli (*aucun de nous*), hol csak a nők egy bizonyos csoportját: „*Aucune de nous* ne bouge.”⁴⁵

Megjelenik a T/2-es névmások használata is. A *Le jour* c. fejezet elején például mindvégig T/2. alakban történő elbeszélést alkalmaz, amelyet általános alanyként értelmezhetünk. Mégis ezzel bevonja az olvasót, hisz olyan, mintha megszólítaná őt, aki így kénytelen saját magát beleképzelni abba, amit az elbeszélő mond, mivel ő az alany, ő az, akivel történnek az események, adott esetben ő cselekszik, de mindebben tehetetlen, hiszen azt kell csinálnia, amit az elbeszélő mond. Hasonló történik a következő kijelentésben is: „*L'angoisse s'empare de tout votre être.*”⁴⁶

Saját magát az E/2-es alakkal szólítja föl, ahogy az a *Le mannequin* c. fejezetben is látható: „*Ne regarde pas. Ne regarde pas ce mannequin qui traîne par terre. Ne te regarde pas.*”⁴⁷

A térdeixisről általánosságban szólnék, a kiinduló pont *itt* az esetek többségében a táborn jelöli, és nem konkrétan azt a helyet, helyiséget, ahol éppen tartózkodik (ez látható a lent idézett első példa végén), néhány kivétellel, ahol értelmezése kontextusfüggő. A konkrét hely megnevezésére a *là* (itt, ott) határozószót használja, egyaránt mutat távolra (első példa) és közelre is (második példa).

„*Maintenant elles sont là cadavres nus dans la neige. Elles sont mortes au block 25. La mort au block 25 n'a pas la sérénité qu'on attend d'elle, même ici.*”⁴⁸

„*Je suis là, seule.*”⁴⁹

A *là* közelre mutató kifejezésként való alkalmazásához hasonló a *voilà* (íme, tessék) kifejezés: „*Me voilà au fond de ce fossé*”⁵⁰ [„És most itt vagyok az árok mélyén”], amely párhuzamba hozható a filmszöveg egyik kijelentésével: „*Voilà tout ce qui nous reste pour imaginer*” [Íme mindaz, ami maradt nekünk, hogy elképzeljük]. Ezekben az esetekben sem távolra mutató történik, mindinkább rámutatás, azaz az olvasó/néző figyelmét igyekszik felhívni új dolog érkezére, új szituáció bekövetkeztére.⁵¹

⁴⁵ DELBO (1970), 47. Magyarul: „Egyikünk sem mozdul.”

⁴⁶ DELBO (1970), 115. Magyarul: „A rémület az egész lényedet megragadja.”

⁴⁷ DELBO (1970), 142. Magyarul: „Ne nézd. Ne nézd ezt a próbababát, amit a földön vonszolnak. Ne nézd magad.”

⁴⁸ DELBO (1970), 30. Magyarul: „Most *ott* hevernek, meztelen holttestek a havon. A 25-ös blokkban haltak meg. A 25-ös blokkban a halál nem azzal a megnyugvással jár, amelyet még *itt* is várunk tőle.”

⁴⁹ DELBO (1970), 164. Magyarul: „*Itt* vagyok egyedül.”

⁵⁰ DELBO (1970), 43.

⁵¹ MAINGUENEAU (1999), 35.

Közelre mutató jelentőségével bírnak a hely, ill. entitás megnevezésére szolgáló mutató névelős formák:

„nous pouvons bouger à l’intérieur de *ce bloc* de glace où nous sommes” (53)

„*cette jambe* qui est celle de Lulu, *ce bras* qui est d’Yvonne, *cette tête* sur ma poitrine” (89)

Sok esetben az ilyen formák anaforikus kifejezéseként viselkednek, de gyakori, hogy a megnyilatkozó nem a már említett, és a fizikai környezetben nem látható tárgyakat nevezi meg velük, hanem az olyanokat, amelyek a beszédese-mény közegébe tartoznak, mint ahogy a fenti példákban is látható. S ezekben a használatukban a megnyilatkozó általában testbeszéddel is jelzi a rámutatást – ha nem epikai műről van szó – s természetesen ez igaz a már eddig említett mutató névelő és főnév által alkotott alakokra is.⁵²

Összegzés

Összegzésképp elmondható, hogy szöveg vagy film esetében a deixisműveletek referenciális kiindulópontját megállapítani összetett feladatnak bizonyult, melynek legfőbb oka a gyakori narrációváltakozás. Másik probléma volt, hogy a kommunikáció résztvevői nem tartózkodnak ugyanabban a közegben, s az egyoldalú kommunikáció következtében a befogadó félnek folyamatosan bele kell helyezkednie a feladó nézőpontjába. Legtöbbször tehát a feladó nézőpontjából reprezentálódott az elbeszélés, s a kiindulópont változásának jellege inkább időbeli volt, mintsem személyközi. Ennek függvényében változtak a deixisműveletek is, ezt legjobban a közelre és távolra mutatót szolgáló nyelvi kifejezések, ill. az időhatározószók ábrázolták.

⁵² MAINGUENEAU (1999). 34–35.

Bibliográfia

- ADAM, Jean-Michel (2015), *La linguistique textuelle*. Párizs, Armand Colin.
- DELBO, Charlotte (1970), *Aucun de ne reviendra*. Párizs, Les Éditions de Minuit.
- FILYÓ Fanni (2018), „Az »elmondhatatlan« nyelvi ábrázolása a holokausztirodalomban. Nézőpontok és vizualitás Charlotte Delbo *Aucun de nous ne reviendra* és Alain Resnais *Nuit et Brouillard* (Sötétség és Köd) című művében” In: Rózsa Katinka (szerk.), *Eötvözet VII. Az Eötvös József Collegium és az Eötvös Loránd Kollégium VII. közös konferenciáján elhangzott előadások*. Szeged, Eötvös Loránd Kollégium.
- FÜZI Izbella, TÖRÖK Ervin (2006), *Bevezetés az epikai szöveg és a narratív film elemzésébe*. Szeged. <https://bit.ly/2MNJqF0>.
- GENETTE, Gérard (1983), *Nouveau discours du récit*. Párizs, Éditions du Seuil.
- Dr. GAÁL Gabriella, Dr. JÁSZI Éva, „Az interakció értelmezése” *Pedagógus-mesterség*. <https://bit.ly/2wTO8qP>.
- MAINGUENEAU, Dominique (1999), *L'énonciation en linguistique française*. Párizs, Hachette.
- MAINGUENEAU, Dominique (2009), *Les termes clés de l'analyse du discours*. Párizs, Éditions du Seuil.
- MARCZISOVSZKY Anna (2015), *La « vérité » d'Auschwitz et l'impératif du regard. L'univers concentrationnaire dans les œuvres de Charlotte Delbo – l'inédit de la narration*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Doktori disszertáció.
- RESNAIS, Alain, CAYROL, Jean (1956), *Nuit et Brouillard*
- RIEGEL, Martin, PELLAT, Jean-Christophe, RIOUL, René (1998), *Grammaire méthodique du français*. Presses Universitaires de France.
- TÁTRAI Szilárd (2010), „Áttekintés a deixisről” *Magyar Nyelvőr*. [134] (2). 211–233.

Rituális traumafeldolgozó elemek Bródy Sándor *A dada* című színművében

KOVÁCS DOMINIK

I. Bevezetés

„Jézusnak anyja, boldogságos szűz, szent Mária, liliom trónusodról mosolyogj szívesen szegény Erzsébetre és szegény kicsiny magzatjára, Bolygó-Kiss Kalárira. Ámen.”¹ A főszereplő, Bolygó-Kiss Erzsébet imája ez Bródy Sándor *A dada* című színművének első jelenetében. A történetben Erzsébet számtalan trauma elszenvedője, nincstelensége és a lányanyasága egyaránt stigmatizálja szűkebb környezetében, a szülőfalujában, mindez érvényesül a nő szüleivel szemben tanúsított közösségi magatartásban is. Erzsébet családjában állandó konfliktusforrás a társadalmi kivetettség, amiért a szülők a lányukat okolják. Ahogyan azt az öreg Bolygó mondja egyik első megszólalásában: „...attúl, hogy azt a szegényt tette velünk, nem hínak napszámba.” (2) A cselekmény további részében csak fokozódik Erzsébet közösségből való kivetettsége. Miután Pestre szegődik szoptatós dajkának, szembesülnie kell vele, hogy gazdái és a társadalmi hierarchiában felette állók prédának tekintik. Miután a háziúr kikezdi vele, a nagysága pedig rágalmatokat zúdít rá, egy „éjjeli menedékhelyen” húzza meg magát, itt kerül sor az öngyilkosságára.

A tanulmány középpontjában az *erkölcsrajz*ként meghatározott színdarab különböző nyelvi regisztereiben és cselekményében érvényesülő szakrális és rituális megnyilvánulások állnak, beleértve a verbális és a fizikai mozzanatok is. Megállapításom szerint az archaikus-folklorisztikus népi imádságok, a metafizikai kontextusban értelmezhető szertartásszerű cselekedetek egyaránt a szöveg traumakultúrájának a részei, mégpedig elsősorban a trauma feldolgozásában játszanak szerepet. Tanulmányomban ezen állítás alapján kronologikus sorrendben, egy-egy meghatározott szempont alapján elemzem *A dada* releváns szövegrészeit – Erika Fischer-Lichte, Mark Seltzer, Jürgen

¹ BRÓDY Sándor (1964), *A dada* In: Bródy Sándor, *Színház*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 27. A dráma idézetei erre a kiadásra vonatkoznak, az oldalszámokat a főszövegben jelzem.

Habermas tanulmányai, illetve a vonatkozó Bródy-szakirodalom egy-egy állításának segítségével.

II. Az egyén rituális identitásképzése

Erzsébet és a családja egy olyan (habermasi értelemben vett) polgárság előtti rendszerben él, amelyben csak kezdetlegesen van jelen és különül el a magán- és nyilvános szféra.² Tulajdonképpen ez a generációsan változó, nem biztos alapú kommunikációs beállítódás az, amely Erzsébet és a szülei között folyamatos ellentétet eredményez. Bolygó és Bolygóné nem ismernek individuumot, számukra a morális megfelelés csakis úgy működik, ha a titkokat, a magánszférát teljes mértékig kizárják az életükből. A darab kezdetén elhangzó imádság Erzsébet jövőjében bizonytalan, kétségekkel és sorsfélelemmel teli gondolatmenetének verbális reprezentációja. A sorsbizonytalanság gondolatmenetét a fiatalasszony egy a népmesék és a népi mondókák misztikus világát idéző sorral zárja („Amott-e a macska, gyer ide, hozd vissza!” 28). A felszabadító eljárásaként alkalmazott megszólalásrészlet jól láttatja, hogy a főszereplő az életét meghatározó nincstelenség és az éhínség traumáját csakis ilyen, az elemi realitástól elvonatkoztató, értelmetlennek tűnő gondolatokkal tudja elfedni, azonban sosem tudja teljesen alávetni magát a képzelődés erejének.

A fent idézett részletek, az imák és a mondókák azonban a magányos Erzsébet identitásának részei, aki amint a társadalmi nyilvánosság elé kerül, egy harcos és meg nem alkuvó attitűdöt vesz fel az interperszonális érintkezések, a kommunikáció során. Erika Fischer-Lichte szerint a performativitás az átmenet rítusa, amelynek eredményeként új identitás jön létre.³ Azzal tehát, hogy titkot tart a szülei előtt, és sokáig nem árulja el, hogy kitől született a gyereke, Erzsébet performatív módon közli az erejét és az ellenállását. Ez a cselekedet azonban még nem sorolható a traumafeldolgozó rítusok közé, csupán elhárító funkciója van az előre látható traumareprodukciókkal szemben. Az önálló, szüleitől és a közösségtől független Erzsébetté való átlényegülés kísérletéről van szó, ami azonban nem lesz sikeres, mivel csak tagadó gesztusok állnak a fiatal nő rendelkezésére, nincs egy állítás, amely biztonságot és hitelt adna neki ebben a helyzetben. Neveltetéséből adódóan eleinte ő sem tudja elfogadni az egyébként szükségesnek ítélt magánszféra rendszerét. Ahhoz, hogy az önnön elhatározásában megerősítést nyerjen, és a megszülető új identitás

² HABERMAS, Jürgen (1993), *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat.

³ FISCHER-LICHTE, Erika (2001), *A dráma története*. Pécs, Jelenkor.

folyamatosan fenntartható legyen a szülei és a közössége előtt, a magánszférában létrejövő szituációkat is elhelyezi a nyilvánosság terében, azáltal hogy egy túlvilági értelemben őt szemlélő és megítélő szubjektumot feltételez, akit az égi-földi rangsorban a legmagasabb szintre emel, és akinek a támogatását kéri az ima rítusával.

Az elsőként idézett ima- és mondókarészletek képpalkotási módja, a metaforák segítségével történő identitás-meghatározás visszatér Erzsébetnek a szüleivel szembeni megszólalásai, kommunikációja során is. Az első felvonás harmadik jelenetében a fiatalasszony a katolikus vallás folklorizálódott üdvözlő formulájával köszönti szüleit („csértessék!”), amire az öreg Bolygó elutasítva válaszol („Eridj, eridj, tudom, ki vagy” 29). A Bolygó házaspárt, különösen Erzsébet apját a mű egészében meghatározza a biblikus-transzcendens utalásokat tartalmazó, metaforikus nyelvhasználat, amely a leggyakrabban a harag, a tehetetlen düh nyelve. A jogfosztott, társadalmi nyomorúságban élő, kilátástalan jövőjű öregember az elkeseredettségét, a tehetetlenségét az átkokban, a szitkozódásaiban reprezentálja. Az első felvonás harmadik jelenetében például békának nevezi az unokáját (30), az ötödik felvonás első jelenetében egyenesen a gyerek életének kioltásával fenyegeti meg a családját („Mindjárt elaltatom én úgy, hogy föl se ébred a pokol kapujáig” 37). Az indulati felfokozottság ellenére is tapasztalható a népi hiedelemvilággal való kapcsolattartás (pokol). Ugyanebben a jelenetben találhatunk példát az átkokban megjelenő, szakrális jelentőséggel bíró utalásokra is („Hogy amikor szülted, tigris szültél volna” 38). Az első felvonás hetedik jelenetében „kénköves erkölcsnek”, „ördögnek” minősíti a lányát (40). Az öregember indulatossága még az egyre inkább az urbanizált miliőhöz és szokásrendszerhez illeszkedő Viktor szóhasználatára is hatást gyakorol („Különb en mit bánom én, kéküljön meg, az egész világ!” 31).

Hasonlóképp Erzsébethez, Bolygóné megszólalásaiban a transzcendens elemek igen gyakran az anyagi valóság tragikumának tompítására szolgálnak. Az asszony segíti a lányát abban, hogy eltitkolják az újszülött apjának kilétét. Egy titokzatos katonáról beszél, mesei hősnek képzei a hűtlen férfit, aki szegyenben hagyta őket („Szép legény volt, katonának vitték Krakába, ha visszajön, elvesz” 30). Amikor az öreg Bolygó a gyerekének megölésével fenyegeti Erzsébetet, Bolygóné Jézus-párhuzamot említve kel a gyerek védelmére – hatást gyakorolva ezzel a transzcendens világhoz mélyen ragaszkodó apára („Azt pedig kend nem bántja, az a Krisztus unokája” 30). A kimondott szó misztikus többletfunkcióját Bolygóné támadó gesztusai („... föláll, körmét fordítja az ura felé” 38), illetve az ezekkel egyidejűleg felhangzó harangzúgás

nyomatékosítja. Az első felvonás végén az asszony az isteni gondviselésnek tulajdonítja anyagi helyzetük jobbra fordulását („Imhol, vele az Isten, bennünket most is megsegített!” 52).

Ugyancsak a transzcendens nyelvi réteg elemei jelennek meg a későbbiekben részletesen elemzett templomi kiutasítás a Bolygó család általi, zárt közösségben történő értelmezésekor. Erzsébet az apja mintáját követve átkokat szór az őt kirekesztő falusi előljárók fejére („Csak azt az egy erkölcsöt, csak azt verte volna meg az isten, kit papi szájával a főúr egyre mondott” 41). Ezután a Bolygónéval közös metaforikus-szimbolikus nyelvi regiszter alkalmazásával, az öngyilkosság gondolatának beemelésével próbálja feldolgozni az elszenvedett traumákat („Édesanyám, hol vagy, egy lyukat vágjál nekem itt a ház földjébe, mibe temetkezzem, szép fiatal korom kibe rejtőzzön” 41). A Bolygótól származó, már idézett ördög-hasonlatot elutasítja („...nincsen patás lábom [...], szarvam se nőtt itten [...], kénköves levegő nem gyön a szájamon...” 41), sorstragédiáját a szentek szenvedéséhez hasonlítja, majd a bosszúállás gondolatát jeleníti meg a kárhozatra utaló fantáziaképekként („A szívem helyén van, kiszakadni készül. Isten oltárára kívánczik, hogy ott elvérezzék, ottan föllángolják, megeméssze tűzzel mindazt, ki bántotta” 41). Ismét animális metaforák jelennek meg a gondolatmenetében, a gyermekét pintyőkemadárnak, magát varangyos békának nevezi (41).

Bolygóné szembeszáll az Erzsébetet megvető tömeggel, egy szintén rituális jellegű mozdulatsor ígéretével riogatja el őket a házatól („Hej, híres legények, ti meg csak keáltsatok! Titeket még keresztülugrállak!” 42). Ezt követően a feldühödött Bolygó egy babkaróval próbál hatalmat gyakorolni a lánya felett, ekkor Bolygóné a saját maga által meghatározott törvényrendszer szerint oktatja ki az Erzsébet segítségére siető Pétert („Mindenki szabad a maga gyerekével!” 42). Bolygóék tehát egymás között saját törvényeket is alkotnak a teremtet mitológia és az ehhez tartozó transzcendens vonatkozású gesztusrendszer mellé. Ezeket a megnyilvánulásokat a legtöbbször az ösztöni indulatok generálják. Amellett, hogy rituális jelleget is hordoznak magukban, elsősorban a pusztá érzelmkifejezés a céljuk.

Sokkal egyértelműbben illeszkedik a traumafeldolgozás kérdéskörébe az első felvonás harmadik jelene, amelyben Erzsébet találkozik a gyerekének apjával, a kiegyensúlyozatlan magánéletű joghallgatóval, Viktorral. Viktor közeledni akar Erzsébethoz, aki az elutasításnak és az erkölcsi fölény kimutatásának jeléül kiséprüzi hajdani csábítóját. Ezt az eltávolító aktust a fiatalasszony hosszas hallgatása előzi meg. „Ne tréfálj, nem néznek ide az öregek, egy búcsúcsókot!”

– mondja Viktor (34). A szerzői instrukcióban az olvasható, hogy Erzsébet a kérés hallatán elfordul, nem vesz tudomást a férfiről. Seprűt vesz elő, sepréni kezd, mintha Viktor ott se volna. Az új identitás felvétele, Erzsébet imitált egyedüllétének kirekesztő gesztusa már önmagában rituális funkciót lát el, ám a Viktor távozását követő szerzői instrukció, miszerint Erzsébet eldobja a seprűt, majd nagy megvetéssel keresztet hány az ajtóra Viktor után, egyértelmű metafizikai jelentéstöbblettel ruházza fel a jelenetsort. Ezúttal a szakralitás traumafeldolgozó hatása is jelentősebb mértékben mutatkozik meg. Ebben a szövegrészletben (és tulajdonképpen a darab teljes struktúrájában) Viktor elsősorban mint allegorikus alak értelmezhető. Erzsébet érzelmi állapotának sérüléseit, sebeit testesíti meg, személye a nő sajátos vilásképi horizontján belül a transzcendens síkon is értelmezhető. Kiűzendő, rossz szellemként jelenik meg. A kiséprűzés mozzanata a Bolygó család közössége számára is szakrális jelentőséggel bír, a szülők elmarasztalják a lányukat az elidegenítő gesztus alkalmazását követően. Erzsébet a szülői számonkérésre szintén az életük felett hatalmat gyakorló természetfeletti erő említésével válaszol („Én szedtem föl, én tettem le – Isten neki, fakereszt!” 35).

Erzsébetnek a gyermekével folytatott kommunikációjából kiderül, hogy a fiatalasszonynak lelkiismeret-furdalást okoz a lányától való távolmaradás. *A távollét okát Erzsébet a tőle megszokott módon, a népmesék motívumait segítségül hívva* magyarázza meg, világjáró, szerencsét próbáló hősként definiálja magát, aki egy nap majd kincsekkel, ajándékokkal tér haza hátrahagyott családjához („No, ne nézz rám olyan erősen, csak a vásárra megyek, elhozom neked a fiát, mit hozzak, édes, tükrös szívet-e, édes tükrös szívem!? Két katonát, két kis macskát, két babócat? Holnap visszajövök, *holnapután*, soha aztán” 49). Az önmagának mesei alakká transzponálása különböző képekben jelenik meg, egy ízben például felhőhöz hasonlítja az utazó tevékenységét („...itt hagylak, mint a tegnapi felhő, könnyé ki változik, soha vissza nem jó...” 49), másszor a fiókáit tápláló madár képe rajzolódik ki a szövegében („Én vagyok a te szerelmetes szép anyád, ki szájából etetet” 49). A természeti környezet különböző szimbolikus jelentéssel bíró elemeit és működés-struktúráit felsorakoztató szövegrészletek egy univerzális őszanya-képet alkotnak, Erzsébet tehát itt is egy a realitáson felüli hatalommal ruházza fel magát a képzelet erejével („Mind a tied. A szám, a szemem, a mellem senkié másé. Itt hagyom neked, a vízben, kit iszol, a kenyérhajban, akit rágszálsz...” 49).

A lelki labilitásra mutat rá ugyanakkor, hogy a magát egyfajta matriarchális hatalommal rendelkező személyként definiáló Erzsébet néhány mondattal

később már egy külső nézőpontból tekint önmagára, akit a legmélyebb bírálattal sújt és elátkoz („Rossz a te anyád, szülötte leányom, hogy tégedet elhagy, el bír hagyni! Átkozott a neve, véres a kenyeré!” 50). A külső perspektíva alkalmazása egy újabb példa a már említett Fischer-Lichte-i rítusdefiníció alátámasztására, jól látható, hogy Erzsébet az ítélkezés eszközével akar új identitást teremteni magának.

III. A traumák nyilvános tere mint rituális tér

Mark Seltzer amerikai irodalomtudós „Wound Culture: Trauma in the Pathological Public Sphere” című tanulmányában a korábban idézett Jürgen Habermas-i elméletet, a társadalmi nyilvánosság terének gondolatát fejleszti tovább. Azokat a helyeket, ahol a traumák közösség általi feldolgozása zajlik, a traumák nyilvános terének nevezi.⁴ A traumafeldolgozás lokalizációja már önmagában korrelál az Erika Fischer-Lichte-i rítusdefinícióval, hiszen a traumák elszenvedői új identitást nyernek a konkrét helyen és közegben történő feldolgozás során.

A *dadában* a traumák feldolgozásának nyilvános terét a rítushelyszínek egyik ősi típusa, a templom jelenti. A templomig vezető út, valamint a templomba való belépést megelőző eljárások egyaránt hozzátartoznak a lányanyaság mint trauma közösségi térben való feldolgozásához. Az első felvonás negyedik jelenetében három öregasszony és négy kislány érkezik a Bolygó házaspárhoz. Találkozásukkor a katolikus vallási hagyomány üdvözlő formuláit alkalmazzák („csértessék! Mindörökké ammén!” 50), majd a népi babonák szimbolikus rendszerét a szövegükbe foglalva közlik, hogy a gyermek törvénytelen viszonyból való származásának elfedése, Erzsébet a társadalomba való visszafogadása a céljuk („Fejbekötni jöttünk”; „Elszelelt vőlegényt fülön fogni, színnyi!” 50). Erzsébet erre a gyermekversekre emlékeztető, motívumaiban az archaikus pogány kultúrát felidéző szólamokkal válaszol („Ott száll, szitakötő hátán, anyámsasszonyék szálljanak utána, tehetyik!” 50). Vagyis ironikus hangnemben hárítja el az öregasszonyok Erzsébet belső emocionális világába való betekintését, itt is megjelenik az a problémakör, amit korábban Erzsébet és a szülei viszonyával kapcsolatban már ismertettem, tehát a társadalmi nyilvánosság és a magán-szféra elkülönülése. Ugyanakkor ebben a helyzetben Erzsébet sebezhetőbbnek, kiszolgáltatottabbnak tűnik, mint a szüleivel folytatott párbeszéd során. Bár továbbra is csak egy eltávolító-metaforikus nyelven beszél a gyermeke apjáról,

⁴ SELTZER, Mark (1997), „Wound Culture: Trauma in the Pathological Public Sphere” *October Magazine*. [80] Spring. 3–26.

s látszólag eltekintene az őt a társadalomból kizáró események felidézésétől, azt is reméli, hogy megszabadulhat a stigmáktól. Hagyja, hogy az öregasszonyok bekössék a fejét, „elkendőzzék” az őt kísértő szegényfoltokat. A traumafeldolgozó rítus során a cselekedeteket a kimondott szó nyomatékosítja („Keszkendődet összekötöm hátul, / Menyecske vagy mátul!” 50). A jelenet során végbemenő traumafeldolgozási rítus közösségében két generáció képviseli magát. Erzsébet egyfelől az őseit segíteni meg a falu társadalma előtt. A nő e felelősség alóli feloldását nem láthatja el más, mint az öregek közössége. Másfelől Erzsébet leszármazottainak megítélését is befolyásolná a közösség által morálisnak ítélt párkapcsolati normák megsértése. A házasságon kívül született gyermeket a fehérbe öltözött kislányok archaikus Mária-imádsággal oldozzák fel. Csak ezeket az eljárásokat követően kerülhet sor arra, hogy Erzsébet beléphessen a tiszták közösségébe, a templomba (35).

A házasságon kívüli gyerek mint a morális eltévelyedés szimbóluma azonban nemcsak Erzsébet privát életében okoz sérelmeket, az Erzsébet körüli társadalom szintén traumaként, a közösségi testen vétetett sebként értelmezi. Voltaképp Erzsébet diszkriminálása is a kollektív szegényérzet feldolgozásának kísérlete. Ez rituálisan az első felvonás hetedik jelenetében megy végbe, amikor is a pap kiprédikálja, a hívek közössége pedig elkergeti a nőt. Az Erzsébet társadalomba való integrálására törekvő traumafeldolgozó rítust tehát egy másik, a traumák nyilvános terében zajló szakrális eljárás hiúsítja meg. A két folyamat között alapvető különbség, hogy a templomi gyülekezet esetében egy hierarchikusan rendszerezett közösségről van szó, amelynek kiemelt lelki vezetője van, míg a babonákra, a pogány szertartások elemeire épülő szakrális folyamat lebonyolítói közt csupán generációs különbség van jelen. Mivel az utóbbi esetben három öregasszonyról és négy kislányról beszélhetünk, a vasárnapi misén pedig csaknem a falu teljes társadalma részt vesz, a két traumafeldolgozó rítus eltérő sikerességét a folyamatokban jelenlevők egyértelmű számbeli különbsége is befolyásolja.

IV. A traumafeldolgozó rítusok interperszonális hatása

A második felvonásban Bolygó-Kiss Erzsébet szoptatós dajkaként a gazdag Frigyes család alkalmazottja lesz Budapesten, ám a teljes miliőváltás utáni urbanizált környezet sem nélkülözi teljesen a rítusszerű folyamatokat, amelyeknek hátterében továbbra is a traumafeldolgozó motiváció áll. Erzsébet megszólalásai során továbbra is visszatérnek az archaikus népi imák fordulatai. Leginkább a gyermekeltatás közben használja az egészséghezozó rigmusokat.

A felvonás szereplői közül talán Péter figurája a legizgalmasabb a kutatás szempontjából. A hevesi faluból származó, a fővárosban egzisztenciát teremtő fiatalember a cselekmény egyes pontjain rezonőri figurának tűnhet. Bodnár György *A mese lélekvándorlása* című művében szabályosan doktrínernek nevezi a művet a Péter szájába adott monológok miatt.⁵ Valójában Péter is csak egy határozott elv és világnézet képviselője. Semmilyen helyzetben nem képes elhatárolódni vallási fanatizmusától. Lelki sebkultúrája a legszorosabb összefüggésben áll fizikai helyzetével. Egy sérülés következtében a fél karját elveszti, ez a társadalom nyomorékjává, kitaszítottjává teszi, talán ebből a periférikus helyzetéből adódóan érzi magát rokon helyzetben Bolygó-Kiss Erzsébettel. A kettejük sorsának, megítélésének hasonlóságát egyfajta eleve elrendeltetett tényként határozza meg, a felettük hatalmat gyakorló transzcendens erő törvénykezésének eredményeként („Az Isten engem megalázott, hogy tehozzád lennék hasonló. [...] Engem szeret Jézus, ő akarta, hogy ketten tegyünk ki egy embert. Mostan már igazán összeillünk. Két fél egy egész” 44).

Az isteni elrendeltetés hirdetésén túl Péter az emlékezet erejével próbálja meghódítani Erzsébetet. A férfi értelmezésében a kettejük párbeszéde során a közös emlékezés szintén rituális jelentőséggel ruházódik fel, leginkább a szerelem kifejezésének igénye teszi az egyébként köznapinak tűnő társalgást unikálissá. Péter gondolatában egy közös nyár emléke dereng fel, amikor még mindketten a társadalom egyenjogú tagjaként dolgoztak a csépléskor. Az eszményi világot jelentő nyári békesség egy napon hirtelen mindkettejük számára tragikus fordulatot vett: Péter a karját veszítette el, Erzsébet pedig engedett Viktor csábításának („Emlékszel-e Erzsi, egyszerre hibáltunk meg mind a ketten. Én etettem a cséplőt, éjjel is dolgoztunk – de szép holdvilág volt. [...] Akkor gyött egy árnyék” 40). Northrop Frye amerikai irodalomtörténész analogikus képrendszerében a nyár jellegzetesen a népdalok, a népmesék, a mondák és a regék eszközeit magába foglaló románcos stíluskészlet eleme, amelyben még a felső mimetikus bázisnál is erőteljesebben jelenik meg a kétértékűség elve: a föld-menny ellentétpár, a jó és a rossz küzdelme, az örök élet és a halandóság kettőssége.⁶ Péter szövegében a valamikori tisztességes munkával induló nyár pokollá változik, miután – mint korábban említésre került – mindketten kivetetté válnak a munkaközösséget jelentő falusiak bázisából. A Péter általi emlékezőmód (például a kárhozatra utaló szürreális

⁵ BODNÁR György (1988), „A dráma leírás: Bródy Sándor” In: Bodnár György, *A mese lélekvándorlása*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.

⁶ FRYE, Northrop (1998), „Archetipikus kritika: A mítoszok elmélete” In: Northrop Frye, *A kritika anatómiája (négy esszé)*. Budapest, Helikon. 113–203.

megjegyzések alkalmazása) ellentétbe állítható Erzsébetével, aki a kommunikációja során a konkrét események felidézése helyett csupán az általa érzett illatok és az enigmatikus emlékek előhívására korlátozza a múlt reprezentációját („ERZSÉBET: De szép holdvilág volt. De sok kakukkfű volt. Az élet, a búza csupa jó illat volt. PÉTER: Csupa pokoltűz volt. [...] Tudd meg, hogy kicsi híja, akkor csaknem odasültünk mind, mind...” 43). Péter végül az új identitás felvételének ígéretével, a diszkriminált individuum elhagyásának lehetőségét felajánlva kéri meg Erzsébet kezét („Én nem vádollar, én fölmentelek, én megbecsüllek, én téged hites feleségül kérlek!” 44).

Erzsébet határozott nemmel utasítja el a talán hozzá képest is alárendelt férfit. Már ez a jelenet is besorolható a traumafeldolgozó rituális aktusok közé, hiszen Erzsébet a férfi elutasításával nemcsak kivédi a saját traumájának újjászületését, hanem (ahogyan a szüleivel folytatott dialógusok során is) megerősíti a saját identitását. A harsány megtagadás egyszersmind sebeket okoz Péterben. Mark Seltzer szerint a trauma egy pszicho-szociális találkozási pontnak tekinthető úgy az élő társadalomban, mint az egyes irodalmi művekben. Az elszennvedett trauma továbbadása tulajdonképpen egy reprodukciós igény.⁷ Erzsébet tehát a természetes igényének megfelelően adja tovább a saját fájdalomkultúrát, ami a férfit a későbbiekben egy elvakult szektataggá teszi. Fanatizálódására már az első felvonás kilencedik jelenetében található utalások, a férfi felidézi megtérésének és megkeresztelkedésének emlékét („A géppel az őszön az Alföldön jártam, Tiszának vizében János, a paraszt pap újra megkeresztelt.” 44), azonban a teljes tudati beszűkülés folyamata csak a lánykérés sikertelensége után következik be.

Amikor a második felvonásban ismét a lánykérésre kerül sor, és Péter megint az elutasítással találkozik, még erőteljesebben mutatkozik meg ennek a verbális aktusnak a rítusjellege. A megalázott férfi hirtelen prédikátorrá változik, egy csapásra előtérbe kerül az identitásának egy addig nem ismert szegmense. Erzsébetet fehér galambhoz, a gazdáit farkasokhoz hasonlítja. A pokol ördögeiről és az Úr szaváról beszél, amivel végül sikerül elbizonytalanítania Erzsébet határozott identitását is (59).

V. *A danse macabre mint identitásbontó rituális elem*

Az identitás megbomlása teljeseedik ki a darab harmadik felvonásában, amely önmagában a mű leghosszabb rituáléjának is tekinthető. Erzsébet, miután összeveszett a gazdáival, egy külvárosi cselédkvártélyba megy, amely hajdani

⁷ SELTZER (1997).

állami gondozottak, börtönviseltek, prostituáltak, elbocsátott háztartási alkalmazottak menedékéül szolgál. A második jelenetben Krisztina, a mára lumpensorba jutott egykori cseléd beszámol hajdani öngyilkossági kísérletéről, amikor matrózok fogták ki a Dunából. A Ragyás elnevezésű szereplő indulattal emlékezik egykori gazdájára, akivel egy ízben a tettelegesséig fajult a konfliktusuk (76–77). A legmegrázóbb történetet egy kislány osztja meg Erzsébettel, aki anyja öngyilkosságát idézi fel (84). A cselédkvártély tehát a traumák nyilvános tereként értelmezhető, maga a seltzeri *Public Pathological Sphere*, ahol az individuális sebkultúra közösségi feldolgozása zajlik.

Ennek a közösségi folyamatnak meghatározó rítusa a tánc, ami a cselekmény előrehaladtával *danse macabre*-i jelleget ölt. A harmadik jelenetben megérkezik a kvártély tulajdonosának férje, a rendőr, aki a beléptekor a kor egyik közkedvelt nótáját, az emberi elmúlást tematizáló *Kék nefelejcs*et énekl, megszólalásaival egyfajta zenés-ritmikus lendületet ad a cselekménynek. Bizarr felütéssel kezd („Megölök mindenkit!” 78), majd a forgatagban Erzsébetet választja táncpartneréül. Az erotikus közeledés erőszakos mozdulatait, például hogy a rendőr végigszakítja Erzsébet ingvállát, a nő identitásváltása követi. Erzsébet a szerzői instrukció szerint maszkulin viselkedésformát vesz fel, aminek szintén a közeledés elutasítása a célja („Erzsébet derékon fogja a rendőrt, mintha ő volna a férfi, megtáncoltatja, erősen megsergeti, és ezenközben a szoba egy sarkában levő vacokhoz vezeti, ott lódít egyet rajta. A lány rádobja a köpönyeget.” 82). A táncjelenetet megelőzően a rendőr párbeszédet folytat Erzsébettel, a férfi minden megnyilvánulása a halálról szól, megemlíti például, hogy hivatalából adódóan már két emberrel végzett, majd az események természetes részletezésébe kezd, a társadalom dekadenciájának fő okozójaként a sört mint tudatmódosító szert nevezi meg (79–80). A társadalom többi tagjával szemben alkalmazott felsőbbrendű magatartását tehát nemcsak a hivatali pozíciójából, a rendfenntartó funkciójából adódóan tartja jogosnak, hanem a státusz társadalmi jelentőségének növelésével már-már tanítói-szakraális vezetői szerepet is tulajdonít magának, az isteni rendelkezés végrehajtásának, egy eskü betartásának tulajdonítja a bűnös életek kioltását („... úgy nézz rám, mert erre engemet felszabadítottak, és megeskettek erre” 79–80). Ugyancsak az önmagára vonatkoztatott társadalmi felsőbbrendűség jele a szegényebb rétegre vonatkozó felületes és előítéletes elmélgedések megjelenése („A szegény a gazembernél is rosszabb. [...] A népet büntetni kell” 79–80), valamint annak a metaforikus nyelvnek az alkalmazása, amelyet a rendőr az Erzsébetnek való udvarlás során alkalmaz, s amely erősen rokonítható ahhoz a stílushoz,

amelyet a nő a gyerekéhez intézett monológok során használ („Szám legyen arcod pirosítója, két karom az akasztófád, a mellyem a pihentető párnád!” 81). A rendőr táncba hívja Erzsébetet, ez a gesztus szimbolikusan reprezentálja a közös öngyilkosság ötletét, egyértelműen utal erre egy múltbeli rituális elem felidézése („Tudod-e, mit, gyerünk neki együtt ketten! Nekem egy zsuppos nő úgylis megjósolta, hogy akasztófán halok meg...” 81).

Ebben a felfokozottságban kerül sor Erzsébet öngyilkosságára. A többszörös identitáscsere, a változást elősegítő mimézisek kudarcra szintén traumaként válik maradandóvá a nő tudatában, összezavarodik a rásütött stigmák és az általa felvett új személyiségek sokféleségében („Én, Hogy én ki vagyok? Magam se tudom, ki vagyok, csak azt tudom, hogy valami rossz, szemétre került palánta, esett alma vagyok.” 82). A halott cseléd gyermekével folytatott párbeszéde során már megvan benne az elhatározás az öngyilkosságra. Ebben a folyamatban is a szertartás-jelleget veszi észre, erre utal a temetéséről alkotott víziók közlése („Nincs annál szebb, mint amikor az olyan kislányt, mint te, eltemetik. Fehér ruhába öltözik, fehér koszorú a fején, kardos legények citronyt húznak a kardjukra, úgy kísérik... [...] Engem már, kedves, csak gödörbe vetnek, temető szélére temetnek...” 83).

Erzsébet bármennyiszer próbálta elhagyni bűnös, öngyűlölettel kezelt identitását, mindig kudarcot vallott. A nő a történet végén csak az öngyilkosságban látja a legbiztosabb lehetőségét a traumafeldolgozásnak. Ez a jelenet is szakrális jellegű: miután mérget iszik, a Szűz Mária imádságot suttogja. A harmadik felvonás, a hömpölygő *danse macabre* utolsó képei ezek. „Erzsébet az éneket abbahagyja, sebesen táncol, majd összeesik” (88)

Összefoglalás

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy Bródy Sándor erkölcsrajzként meghatározott drámáját a benne megjelenő traumakultúrán keresztül vizsgáljam. A kutatási eredmények alapján továbbra is érvényesnek tartom azt a megállapítást, hogy a szövegben felbukkanó rítusként értelmezhető cselekedetek és a szakrális nyelvi elemek traumafeldolgozó funkciót látnak el – az első felvonás archaikus, népi imádságokat idéző nyelvi elemei éppúgy, mint a harmadik felvonás zárójelenete, a címszereplő előkészített öngyilkossága. Kutatásom további szakaszában e szempontrendszer alapján akarok összehasonlító elemzést végezni Bródy Sándor *A dada* és a szintén erkölcsrajzként meghatározott, *A szerető* című darabján.

Bibliográfia

- BODNÁR György (1988), „A dráma leírás: Bródy Sándor” In: Bodnár György, *A mese lélekvandorlása*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- BRÓDY Sándor (1964), *A dada* In: Bródy Sándor, *Színház*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- FISCHER-LICHTE, Erika (2001), *A dráma története*. Pécs, Jelenkor.
- FRYE, Northrop (1998), „Archetipikus kritika: A mítoszok elmélete” In: Northrop Frye, *A kritika anatómiája (négy esszé)*. Budapest, Helikon. 113–203.
- HABERMAS, Jürgen (1993), *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat.
- SELTZER, Mark (1997), „Wound Culture: Trauma in the Pathological Public Sphere” *October Magazine*. [80] Spring. 3–26.

Mirigy és Csongor szerepkettősenek vizsgálata Vörösmarty Mihály filozofikus mesedramájában

KOVÁCS VIKTOR

I. Bevezető

2017 májusában, az Eötvös Collegium Magyar műhelyének V. Juvenalia konferenciáján tartottam egy előadást Mirigy darabbeli cselekedeteinek és személyiségjegyeinek elemzéséből. A kutatás során az alábbiakat állapítottam meg a filozofikus mesedráma intrikuszával kapcsolatban: az emberi világ szülötte ő is, akárcsak Csongor, Balga, Ilma vagy Ledér. Az, hogy a mű során csodákat visz véghez, egy olyasfajta eljárásnak az eredménye, amelyet egy alkalommal Csongor is alkalmaz, amikor Űdlak elérésének céljából kapcsolatot teremt az ördögfiakkal. Mirigy motivációjával kapcsolatban arra a következtetésre jutottam, hogy az allegorikus ősgonosz-lét sémáin túl valójában emberi indítékai vannak tettei végrehajtására. Az elmúlástól, a földi lét befejeződésétől tart ő is, mint az összes többi, az emberi szinthez tartozó szereplő, s mivel korából adódóan ő áll a legközelebb a véghez, megveszekedett harcot vív azokkal, akiknek megadatik az ifjúság és a szerelem öröme – ami Mirigy életében valószínűleg sosem reprezentálódott. Ez a jellemzően emberi feszültség teszi Mirigyet a darab főgonoszává. Céljai csaknem azonosak Csongoréval, csupán a kettejük közötti generációs különbség, az eltérő társadalmi helyzet, a háromszintű világképben való különböző eligazodási készség miatt alakul másképp a sorsuk. Ha egyáltalán másképp alakul.

„Hah, büszke gyermek, / Vessz el, mint a fűzi gomba, / Légy egérré, légy bogárrá, / Vagy légy olyan, mint Mirigy.”¹ Mirigy Csongorhoz intézett szavai ezek a *Csongor és Tünde* első felvonásából. De vajon változást jelentene-e Csongornak a mirigy-i létformával való azonosulás? Nem olyan-e már eleve, mint az aranyalmafa törzséhez kötött „gonosz, kaján anyó”? A kutatás középpontjában a már korábban megállapított Csongor–Mirigy párhuzam bővebb elemzése áll. A tanulmány első szakaszában Mirigy előképeit ismertetem

¹ VÖRÖSMARTY Mihály (2011), *Csongor és Tünde*, Budapest, Akkord. 13.

az Árgirus-széphistóriából, láttatva a Vörösmarty által végzett összevonásokat, az archetipikus intrikus alakjának új dramaturgiai funkcióit. Meglátásom szerint Mirígy és Csongor párhuzama mögött egy szerepsettőzés (hiposztasizis) áll. Ezt követően a két alak szimbólumrendszerét hasonlítom össze a Northrop Frye-i mítoszelemzés alapján, ezzel is megerősítve a fentebbi állítást. Fontosnak tartom továbbá, hogy a Csongor–Mirígy párhuzam bővebb értelmezése mellett a különböző elemzésekben gyakran előforduló Tünde–Mirígy és Ledér–Mirígy karakterpárhuzamok jegyeinek vizsgálatával bizonyítsam, ezeket a szereplőket nem köti össze olyan erős párhuzam a darab cselekményében, mint ami az emberi származásból következően az eszményi boldogság iránt vágyakozó királyi sarj és a mulandósággal harcot vívó öregasszony esetében tapasztalható.

II. A „gonosz, kaján anyó” irodalmi és mitológiai előképei

Kardos Tibor *Az Árgirus-széphistória* című kötetében három szereplőt emel ki a Gergei Albert-mű figurái közül, akik az aranyalmafa titkának tudói, s ilyenformán külön-külön látják el azt a cselekvéssort, ami a Vörösmarty-mű világában Mirígyhez köthető. Filarinus jóst, az udvari kertészt és a vénasszonyt, aki a hajlevágást mint ősi rontó cselekedet a történet során véghezviszi. Az idős Filarinus jóst Akléton király, Árgirus apja keresi fel abból a célból, hogy megszerezze az aranyalmafa titkát. A jövődömondó által közölt információ (hogy az aranyalmafát a királyi gyermek számára ültették) hasonlóképp determinálja a cselekmény alakulását, mint Mirígy közlése arról, hogy „tündér, aranyhajú lány” a fa gazdája.²

Az elbeszélő költeményben a görög népmondák toposzszerű alakja, a liget kertésze őrökdi a csodafa felett. Kardos megállapítása szerint a kertész egy a művön belüli hiposztasizis eredménye, Akléton a birodalmat védelmező tevékenységének allegorikus kivetülése Árgirus magánszférájának terére. Ugyanígyen szerepsettőzés tapasztalható az alvó tündérleány haját letépő vénasszony és a királyné, Medéna alakja között. Mikor a vénasszony a palotába érkezik a hajfürttel, a királyné indul el, hogy elválassa egymástól a szerelmeseket, amivel aztán akaratán kívül vándorlásra sarkallja a fiát, Árgirust. Kardos szerint a leskelődő öregasszony és Medéna „szembenállnak a Tündérleánnyal, s egy csoportba tartoznak. Kapcsolatuk olyanszerű, mint a Fekete Városban az Özvegyé és Leányáé, ahol ugyancsak az idősebbik, az öregebbik küzd Árgirusért a Tündérleánnyal.”³

² KARDOS Tibor (1967), *Az Árgirus-széphistória*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 107.

³ KARDOS (1967), 110.

Kardos az *Árgirus-széphistória* előzményeként említi meg a vélhetően a XIII. században keletkezett görög lovagregényt, *Libisztrosz és Rhodoamné* történetét. A csak töredékeiben fennmaradt románc cselekménye során a főhős, Libisztrosz a szerelem szentélyében álomba merül. Ez idő alatt szakad el a szerelmétől, akit ezt követően mindenáron meg akar találni. Rhodoamnét, Khrüszosz indiai király leányát egy gonosz varázslónő ejti foglyul, akit, hogy a szerelmeseik újra egymás mellett lehessenek, Libisztroszknak le kell győznie. A görög lovagregényben ábrázolt világkép azonban nem feleltethető meg a *Csongor és Tünde* háromosztatú univerzumának. Rhodoamné ugyanis – szemben Tünde túlvilági mivoltából eredő hierarchikus fölényével – csak a földi létezés körlátjai között értelmezhető titokzatos és egzotikus hatalommal bíró egyénként (az indiai király leánya), s csak földrajzilag, semmint spirituálisan távolodik el a szerelmük kibontakozásának helyszínt adó tértől.⁴

Szintén Kardos mutat rá a Fekete Város mint helyszín szimbolikus többletjelentésére. Egyfajta pokoljárásnak nevezi Árgirus útját a Fekete Városba, alvilági lemerülésnek, amely által Orfeusz vagy Odüsszeusz módjára válhat egy misztikus tudás birtokosává. Az Özvegy és a Lány egy nagy kővárban laknak, körülményeik fölöttébb hasonlítanak Iszisz–Perszephoné birodalmára *Ámor és Pszükhé* történetéből.⁵ A párhuzamot itt is az alvással, álommal való befolyásolás gesztusa (Perszephoné álomhozó szelencéjének említése) teszi nyilvánvalóvá. Azáltal, hogy a Fekete Városban lakó özvegy álmod bocsát Árgirusra, Ízisz istennő rítus-attribútumaként szimbolikus halált rendel el ifjú beavatottjának, meg akarja szerezni leánya számára, és egyben önmaga számára, mint „újjászületett Oziriszt”. Ahogy Kardos írja, „nincs olyan cselekménye, részlete e »szent beszély«-nek, mely ne lenne megokolva a korabeli misztérium-vallásokban.”⁶

Különböző nemű és indítékú, más-más eljárásokat alkalmazó alakok eklektikus vegyülése teremti meg tehát Mirigyet, a *Csongor és Tünde* főgonoszát. Az Árgirus és a tündér szerelmét rossz szemmel néző királyi házaspár ellenzése, a kertész és a jós misztikus többlettudása, a vénasszonynak és a Fekete Város özvegyasszonyának fondorlatai mind az ő személyiségében egységesülnek. Az Árgirus-történet névszimbolikájának figyelembevételével még nyilvánvalóbbá válik a szereplő mitologikus háttere. Ahogy korábban is említettem, Árgirus anyját Medénának hívják, ez egyértelmű utalás a görög mitológia bosszúszomjas varázslónőjére,

⁴ KARDOS (1967), 105–106.

⁵ KARDOS (1967), 146.

⁶ KARDOS (1967), 187.

Médeiára. Egy további változatban a főszereplő anyjának, a kert tulajdonosának Medúza a neve. Tehát az Árgirus-variációk rosszindulatú nőalakja egyértelműen mítoszi előképekre vezethető vissza, ahogyan az ominózus hajlevágási mozzanat is, ami akár a bibliai Sámson-történettel is összefüggésbe hozhatja az elbeszélő költemény alapját képező mesék szimbólumrendszerét.

Nem véletlen, hogy Kardos Tibor a férfi főhős és az intrikus női alak párhuzama helyett a szerelmes nő és a gonosztevő asszony analogikus összefüggéseit hangsúlyozza. A *Csongor és Tünde* előzményeiben ugyanis mozgástérrel egyedül a férfi főhős rendelkezik. Ahogy fogalmaz, az *Árgirus-széphistória* valamennyi szövegelőzményében „egymást váltják a hős arculatai. Az első jelenetben Attisz Ménótürrannosz vonásai, a Változó Helyen Adónisz-Osiriszéi vésődnek ki erősen. Viszont a cselekmény második fele, a Mithrasz-beavatottat, a végkifejlet pedig Mithrasz papját hirdeti, a diadalmaskodó Papiszt, aki felavatja isteni szerelmesét.”⁷ Magának a női főhősnek is megvannak azok a jegyei, amelyek által beazonosíthatóvá válik a szereplő mitológiai előképe – ami tulajdonképp ugyanaz, mint a Fekete Város gonosztevő Özvegyéé. „A Tündér Szűzleány csaknem minden elnevezése Isziszre emlékeztet. Az, hogy végzetes tündér, végzetes »fata« lett, a mi esetünkben a végzethozó Nemesziszre és Tükhére utal, Iszisz megszemélyesítőjére” – írja Kardos.⁸ A *Csongor és Tünde* szövegelőzményeiben tehát az eszményi női főhős „úti cél”, a hőssé válással kijáró jutalom, a túlvilági boldogság foka. Ahogyan Tünde is az Vörösmarty Mihály drámakölteményében. A nő intrikus alakja szintén epizodikusan, egy rögzített térben jelenik meg az *Árgirus-széphistória* cselekményében.

Ami Mirígyet mind az Árgirus-történetbeli, mind pedig az áttételes mitologikus előképeitől egyértelműen megkülönbözteti, az a vándorút, amit Csongorral párhuzamosan megtesz. Mirígy utazó intrikus, és noha motivációja (a főhőshöz, Csongorhoz, s az emberi világ valamennyi más szereplőjéhez hasonlóan) mindvégig azonos marad, őt is jellemzi a mű sajátos körkörös fejlődés-struktúrája. A görög mitológia Medúzája statikus alak, csupán egy egy gorgó, akit Perszeusznak fel kell keresnie, s meg kell ölnie. Médeia is csak közvetett módon hajtja végre szörnyű bosszúját Jásznonon és menyasszonyán: ajándékként küldi a menyasszonyi fátylat, ami végül kioltja Glauké életét. Ahogy az *Árgirus-széphistória* Medénája nem iramodik a fia nyomába, hogy akadályozza a tündérlány felkeresésében, úgy a Fekete Város özvegye is csak a saját területén belül tudja alkalmazni a cseleit a királyfi megtevesztésére.

⁷ KARDOS (1967), 208.

⁸ KARDOS (1967), 209.

A vándorló intrikus figurájának megjelenése a legfőbb nyomatéka annak, hogy a bőséges (a *Csongor és Tünde* szövegelőzményeire vonatkozóan valóban helytálló) szakirodalmi megállapítások ellenére Mirígy nem az eszményi világból érkező Tünde antiképe és a démonikus világ alakja. A fennálló párhuzamok alapján egy a kertész–Akleton, valamint a vénasszony–Medéna szerepkettőshöz hasonlatos hiposztasizsra következtethetünk, ami a Vörösmarty-életművet meghatározó földi világ–égi világ ellentétpár egyik pólusát jelenti, és amely által kétfelé ágazva jelenik meg a földi világ természete: Csongor hősi törekvéseinek kudarcában, valamint a mirígyi megkeseredettségben és fondorlatokban egyaránt megmutatkozik az emberi gyarlóság.

III. Mirígy feltételezett párhuzama a darab további szereplőivel

A korábbi szakirodalmi megállapításokban gyakran találkozhatunk azzal az elmélettel, hogy Mirígy voltaképpen Tünde negatív alteregója, ugyanazt a pozíciót tölti be a darab démonikus világában, amit a tündérleány a nemtők birodalmában, Üdlakban. Ahogy például Zentai Mária fogalmaz az *Álmok hármasság útján*. 1831, *Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde* című tanulmányában, „Tünde és Mirígy a női lét két szélsőséges, mennyei és démoni aspektusát megtestesítő alak. [...] Mindegyik olyan világot akar létrehozni, amely megfelel a maga természetének, és ennek záloga Csongor szerelme.”⁹ Azonban kettejük párhuzamát mindenképpen megbontja a felettes hatalomhoz való különböző viszonyulásuk.

Tünde a földi szférában egyértelműen privilegizált szereppel bír, szerelmese, Csongor is eszményi lényként tekint rá. Ezzel szemben Mirígy a *Magyar irodalom* című kötet Szilágyi Márton és Vaderna Gábor szerkesztette *Az irodalom rendi intézményrendszerétől a polgári intézményekig* című fejezetében olvasható meghatározás szerint Mirígy egy „nemkívánatos példát jelent Tünde számára az emberi világba történő beavatkozással”.¹⁰ Ugyanitt olvasható a *Csongor és Tünde* tükördramaturgiájára vonatkozóan a következő megállapítás: „... az utat nem együtt járja be Csongor és Tünde, hanem bizonyos részeivel csak egyikük szembesül. Ezek közül a legfontosabb az Éjjel való találkozás, amely csak Tünde [...] számára tárja fel a világ kozmogóniai rendjét, s a női princípiumként megmutatkozó Éj fedi fel Tünde örökös kiűzetését a tündérvilágból a földi szerelem miatt.”¹¹

⁹ ZENTAI Mária (2007), „Álmok hármasság útján. 1831, Vörösmarty Mihály: *Csongor és Tünde*” In: Szegedy-Maszák Mihály és Veres András (szerk.), *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Budapest, Gondolat. 180.

¹⁰ GINTLI Tibor (szerk., 2010), *Magyar irodalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 604.

¹¹ GINTLI (2010), 603.

Ha tehát Mirígy útja és személyes motivációja azonos lenne Tündéével, valamilyen formában neki is találkoznia kéne az Éjjel, aki a darab hierarchikus rendjében a legfelsőbb hatalmat képviseli mind a nemtők közege, mind a földi világ, mind pedig a démonikus világ erői felett. Arra azonban még utalás sincs, hogy Mirígy érintkezne evvel a transzcendens hatalommal. Csupán az első felvonás első jelenétben említi az éjszakát mint a „gyilkosnak, denevérnek, kósza szellemnek delét”.¹² A borzongató monológból kiderül, hogy a folklorisztikus fantáziaképek alkalmazása ellenére Mirígy is csak a földi tapasztalata által, sötét napszakként találkozik az éjjel, a szövegben megjelenő sárkányok, gyilkos szüzek, kinyíló sírok mesei elemek csupán, a fához kötözött, nyomorult földi alak elgondolásai a démonikus világról. A felsorakoztatásuknak kizárólag dramaturgiai szerepe van: Mirígy a késleltetés eszközével fokozza Csongor kíváncsiságát a titokzatos gyümölcsöt termő fa és az ültetője iránt.

Mirígynek az Éjhez való tartozását pontosan az a tény is alátámaszthatná, hogy Tünde a harmadik felvonás első szakaszában mint a Hajnal palotájában tartózkodó udvarhölgy jelenik meg. A Hajnalnak nincs fizikai jelenléte a darab cselekménye során, ugyanakkor az említésekéből kiderül, hogy egy épp olyan hatalmat birtokló allegorikus alak, mint az Éj. Amennyiben Mirígy Tünde ellenpólusa lenne, s ilyenformán a démonikus világ legfelsőbb rendjéhez tartozna, a *Csongor és Tünde* cselekményterét és -idejét meghatározó kozmikus világelrendeződésnek igazodnia kellene a két szereplő szembenállásához. Mivel Tünde a Hajnalhoz áll közel, Mirígy következésképpen az Éj gyászasszonyához tartozna.

A Tünde–Mirígy párhuzam mellett a Mirígy–Ledér hasonlítás is gyakori eleme a *Csongor és Tünde* elemzéseinek. Olvasatomban ennek a két szereplőnek az összefüggése több ponton alátámasztást is nyer. Mindketten az emberi szférából származnak. „Ledér, a hús-vér lány, akinek semmi köze nincs a *Csongor és Tünde* túlvilági szintjeihez, s csakis az emberi lét keserűségével, anyagi, materiális indokokkal magyarázhatók gyarlóságai, rögtön felfedezi az eltérést a saját ifjúsága, könnyedsége, és Mirígy rútsága, megkeseredettsége között, s élcelődések tárgyává teszi az öregasszonyt.”¹³ Ugyanakkor Ledér és Mirígy alakja között nem áll fenn a dramaturgiai szempontból történő szerepekettőzés ténye. Ledér ugyanis a földi szférában meglehetősen statikus szereplő, családi kapcsolatai és az apjai betegsége folyamatosan egy adott közeghez rendelik,

¹² VÖRÖSMARTY (2011), 15.

¹³ KOVÁCS VIKTOR (2018), „Nénje tán a vén időnek – Az intrikus Mirígy szerepének értelmezése Vörösmarty Mihály drámájában” In: Havasi Zsuzsanna és Kazsimér Soma Balázs (szerk.), *Juvenalia V.* Budapest, ELTE Eötvös József Collegium. 92.

emellett a megkeseredettsége is a céltalanságban, a motiváció hiányában mutatkozik meg – szemben Mirigy és Csongor eszményiség iránti vágyakozásával. Az, hogy Ledér Mirigy győzködésére az öregasszony segítségére lesz, egy olyasfajta találkozás és szövetségre lépés eredménye, ami Csongor és Balga, az álmok, tervek híján élő ösztöni lény között történik. Ahogyan a férfi főhős folyamatos konfliktusba kerül Balgával az út során, mivel Balga folyamatosan kételkedik az út értelmével kapcsolatban, úgy Mirigynek is küszködnie kell Ledér elszántságával.

IV. Az emberi származás attribútumai

Az emberi személyiség szerepeltetésének, Csongor és Mirigy azonos eredetének megmutatkozása, hogy mindketten identitásproblémákkal küzdenek. Erika Fischer-Lichte *A dráma története* című művében Arnold van Gennep tanulmányát idézi, amelyben a belga antropológus a rítusok és az egyéb performatív aktusok szándékbeli eredőjének az identitásbeli határátlépés, a más formába való átlényegülés vágyát nevezi.¹⁴ Ez a vágy az, ami Csongort és Mirigyét vezérli. A darab nyitó jelenetében, kettejük találkozását megelőzően ezt fejt ki a szülei kertjébe térő Csongor. „Minden országot bejártam, / Minden messze tartományt, / S aki álmaimban él, / A dicsőt, az égi szépet / Semmi földön nem találtam.”¹⁵ Az eszményiség világához való közelkerülés szimbóluma az aranyalma, amelyet mind Csongor, mind Mirigy ámulattal néz, s amely szintén egy ősi motívum: a mindenkori csodafa. Fischer-Lichte a *Szentivánéji álom* drámaszerkezetén belül vizsgálja a májusfa centralizált szerepét, amely egyfelől orientációs pontként szolgál a dráma cselekményterében, másfelől a termékenység és újjászületési folyamatok, az átalakulások és identitáscserék helyszínévé jelenik meg.¹⁶ Kardos Tibor a művében végigjárja az *életfa* mint motívum valamennyi mitológiai megjelenését. Talán a legismertebb a Heszeridák aranyalmája, ami a *Csongor és Tünde* varázsgyümölcséhez hasonlóan éjjel ragyog fel. A keleti kultúrában szintén megtalálhatók a hasonló funkciójú szakrális természeti attribútumok: a késő középkori eredetű olasz széphistóriában, a *Guerrin Meschino* történetében a főhős a saját származását akarja megismerni, ezért elvándorol a messzi keletre, és itt egy magas hegytetőn találja az Élet fáját, amely meg tudja mondani az eredetének titkát. A csodás kert tehát itt is a hősi identitásképzés szempontjából fontos. A fának őre is

¹⁴ FISCHER-LICHTE, Erika (2001), *A dráma története*. Pécs, Jelenkor. 11.

¹⁵ VÖRÖSMARTY (2011), 11.

¹⁶ FISCHER-LICHTE (2001), 33.

van, az öreg, ősz Yama, aki az emberek ősatyjaként definiálódik a történetben.¹⁷ Ebből a mivoltából kifolyólag ez a szereplő nem tekinthető közvetlenül Mirigy előképének, azonban az ösöregsége, az emberi származása, illetve a fa mellett betöltött őri szerepe mindenképpen hasonló jegyeket mutat a *Csongor és Tünde* intrikusaival.

Mind a keleti eredetű, mind az újjörög és a kelta mesékben túlvilágra vivő, boldogságot és bölcsességet adó eszköz az (arany)alma (mint a Bibliában). Kardos Tibor ambivalens értékűnek látja az aranyalmát: halált és életet hozó, ha halált hozó, akkor is boldog, ugyanis túlvilági életet tud adni. Az Élet gyümölcse közös motívuma a sémi és az indoeurópai népeknek. A hindu, germán, szláv, kelta, görög és kisázsiai népek kultúrájának egyaránt ősi mítosza a csodálatos termőfa.¹⁸

A két vizsgált szereplő, Mirigy és Csongor esetében is az aranyalmafa indítja el az eszménységbe való átlényegülés vágyát, az újabb identitásválságot, ami azonban sajátosan nem a hőssé, hanem az antihőssé való átalakulást eredményezi. Mirigyet a tudatos tisztítási igény, a kiábrándult ember dühe vezérli, Csongort pedig a tudatlansága, az alkalmatlansága fosztja meg a lét felsőbb szintjének elérésétől. Zentai Mária a következőképp foglalja össze a főszereplő tevékenységét: „Amikor önállóan dönt és cselekszik, katasztrofális a következménye: kiszabadítja a megkötözött Mirigyet, ezzel rászabadítja a világra és önmagára azt a sötét és démonikus erőt, amelyet Mirigy képvisel. [...] A cselekmény minden lényeges pontján alszik, amikor pedig ébren van, akkor folyamatosan kételkedik benne.”¹⁹

Northrop Frye az irodalmi művek analogikus képvilágát három szintre osztja. Az elvont, fizikaiságában nem megragadható képeket alkalmazó, az eszménység ábrázolására törekvő analógiákat *felső mimézisnek* nevezi. A felső mimetikus szinttel kapcsolatot tartó, ám szervező eszmeeként a szeretet és a forma helyett inkább a tisztaságot és a mágiát használó szimbolikus rendszer a *romantikus szint*, az ártatlanság, a mesék, a hősmondák világa. Az újabb irodalmi irányzatok inkább a materializáló, a tapasztalás analógiájából kiinduló *alsó szintű mimézis* eljárásaival dolgoznak.²⁰ A Northrop Frye-i mítoszértelmezési rendszer alapján az analogikus képvilágon belül a *Csongor és Tünde* (történeti előzményeihez hasonlóképp) egyértelműen a „nyár müthoszaként” meghatározott romantikus stílus jegyeit viseli magán. „A románc örökös gyermeki jellegét kiemeli átható

¹⁷ KARDOS (1967), 136.

¹⁸ KARDOS (1967), 140.

¹⁹ ZENTAI (2007), 175.

²⁰ FRYE, Northrop (1998), „Archetipikus kritika: A mítoszok elmélete” In: Northrop Frye, *A kritika anatómiája (négy esszé)*. Budapest, Helikon. 1998, 130–131.

nosztalgiaja, vágyakozása valamiféle képzeletbeli aranykor után mind térben, mind pedig időben” – írja Frye *Archetipikus kritika: A mítoszok elmélete* című esszéjében.²¹ Ez a stilisztikai rendszer úgy a mű szereplőit, mint az általános létfilozófiai téziseit meghatározza. A mű világképében az apokaliptikus térként értelmezett Tündérhon, az örök élet világa sem a felső mimetikus jegyek által kerül bemutatásra, hanem a romantikus világ szimbólumrendszerével, erre példa a földből felemelkedő tündérpalota, az életfa és a *locus amoenus* (kedves, kies hely) témájának, a démonikus világhoz tartozó ördögfiak tárgyi attribútumainak (ostor, bocskor, palást) megjelenése. Persze kivételek is akadnak: Tünde alakja például az eszményi világ materializálódása, a romantikus analógiába való illesztése ellenére is jobbára a magas mimézis kategóriájába tartozik. Örömének megrontóját, a hajfűrt tolvaját valamennyi alkalommal „a gonoszként” definiálja, ilyenformán magát ellenpólusként, az apokaliptikus jöként értelmezi. Bár egy az emberi világhoz tartozó szereplőbe lesz szerelmes, azt sem tartja fontosnak, hogy Csongornak indokát adjon a kert elhagyásának, identitásában végig jelen van a földi szférával szembeni idegenkedés, a tudat, hogy ez nem az ő világa, s bármikor megetheti, hogy távozik. Jelenésként, álomszerű látomásként bukkan fel a földi szereplők életében.

Mirigy és Csongor ember-voltát bizonyítja továbbá, hogy bár a mű világképe és a cselekmény sémája egyértelműen a románcba illeszthető, mind a főhős, mind az intrikus magán viseli az alsó mimetikus képviség stílusjegyeit. Hogy mit is jelent ez pontosan? Amellett, hogy a vizsgált szereplők őrzik a mesei alaptörténet szerepköri sajátosságait, a feudális társadalomban való elhelyezkedésük körüljárhatóvá válik. Csongor Árgirus királyfihoz képest a legtöbb esetben úrfiként szerepel, szerelmes-filozofikus monológjai mellett nem lehet elmenni amellett a kevésbé rokonszenves attitűd mellett, amit despotikus földesúrként a szolgáltaival, Balgával és Ilmával szemben alkalmaz, s ami a Miriggyel való párbeszédében is megjelenik. A már idézett első jelenetben például a halállal fenyegeti Mirigyet, „utálatnak”, „förtelennek” nevezi. A negyedik felvonás első jelenetében Csongor „lomha döggént” sértegeti a vándorlásban elfáradt Balgát, „medvecímernek”, „dőre állatnak” csúfolja, majd ugyanebben a felvonásban a nyakára is tapos a vándortársának.²² Hozzá hasonlóan Mirigy is beilleszthető az emberi társadalom hierarchikus rendjébe, szolgai státusza nyilvánvalóvá válik a Csongorral szemben alkalmazott megalázkodó, álságos, keneteljes modora által. Az a dramatikus fordulat, hogy Mirigy rókává változtatott lányát az ördögfiak felfalják,

²¹ FRYE (1998), 159.

²² VÖRÖSMARTY (2011), 101.

s Mirígyben szörnyű keserűség és indulat támad fel a hír hallatára, egy hasonlóan alsó szintű mimetikus gesztus. Ugyancsak az alsó mimetikus gesztusok szintjét erősíti, amikor az ördögfiak, Kurrah, Berreh és Duzzog megérkeznek ragadozó körútjukról, sebekkel, fájdalmakkal teljesen, sikerrel megszerzett táplálék nélkül „A bagoly megkergetett, vén Mirígy volt a bagoly” – mondja Kurrah a testvéreinek. Berreh a gondolatritmusnak megfelelően folytatja a történetet: „A tehén megkergetett, vén Mirígy volt a tehén.”²³ A halandó identifikációjú öregasszony tehát veszedelmességében is alacsonyrendű képekben, állatként reprezentálódik az alvilági gonosztevők előtt. Az ördögfiak számára az animális jegyekkel való felruházás egyértelműen a negatív minősítés eszköze, ők maguk is számtalanszor illetik magukat efféle hasonlatokkal, metaforákkal. Amikor a három testvér összeveszik az atyai hagyatékon, és Csongornak kell igazságot tennie közöttük, „libucnak”, azaz madárnak, „poszméhnek” nevezik egymást.²⁴

Ahogy a „*Nénje tán a vén időnek*” – *Az intrikus Mirígy szerepének értelmezése Vörösmarty Mihály drámájában* című tanulmányomban már korábban rámutattam, Mirígy emberi mivoltának és a Csongorral való párhuzamosságának egyik legalapvetőbb bizonyítéka, hogy a cselekmény során mindketten kiszolgáltatottjaivá válnak a Tünde által rájuk bocsátott álomnak.²⁵ Azonban nemcsak az álommal szembeni áldozati státuszuk azonos, hanem az ehhez kapcsolódó reakciójuk is. Mirígy „átkozott, hatalmas álomról” beszél, a negyedik felvonásban Csongor szintén haraggal említi az álmot mint a szerelmétől való elválasztásának eszközét („Miért hivatlan bűnös álom, / Mért ömölsz el most szememre, / Most, midőn szerelmi kéjre / Földelelné szép világom”).²⁶

Mirígynek a „földali hanggal” való társalgása során szintén a *tapasztalás analógiája*, vagyis az alsó mimetikus jegyek érvényesülése látható. A párbeszéd egyik oldalán a tirannusvezért látjuk, aki csak kacag a neki hierarchikusan alárendelt Mirígy törekvésein. Ebben a helyzetben Mirígy a *pharmakosz*, egy olyan személy, aki – miután emberként sosem lelte meg a boldogságát – most feláldozza, aláveti önmagát a démonikus világ misztikus felsőbbrendűségének – abból a célból, hogy ezáltal saját bázisát, a földi világot gyengítse, süllyessze dekadenciába.²⁷

A korábban ismertetett Fischer-Lichte-féle identitáselmélet érvényesül Mirígy rituális performatív átváltozásai során. A negyedik felvonásban, a „cselelés

²³ VÖRÖSMARTY (2011), 34.

²⁴ VÖRÖSMARTY (2011), 61.

²⁵ KOVÁCS (2018), 92.

²⁶ VÖRÖSMARTY (2011) 112.

²⁷ FRYE (1998), 126.

tisztes özvegy” képében megjelenő Mirigyet körülvevő tárgyi attribútumok (például a fehér színű ház, a gondosan megművelt kert, a bor, amit az ördögfiak felisznak nála) szintén az alsó szintű mimézis világából valók.

V. A hőssé válás folyamata

Northrop Frye a hős tetteire által különbözteti meg a mítoszt a romántól: „...a tulajdonképpen mítoszban a hős isteni, a románc tiszta formájában emberi.”²⁸ Csongor és Mirigy útja is a hőssé válás hat fázisán alapul, melyek közül mindketten csupán a harmadik szakaszig jutnak el.

Éppen a második fázis, azaz a hős romlatlan ifjúságának periódusa zárul le a mű kezdetén. A Miriggyel való találkozás kiirtja Csongorból a korábbi ábrándokat, ezt követően ő is csak egyfelé, Tünde világa és az örök élet felé tud koncentrálni. Erre a periódusra jellemző az ún. szexuális válaszfal átlépése, amely szintén biblikus eredetű toposz: az édenkerti történet kígyóját, aki az elvágyódás, az elégedetlenség magvait elveti a hősben, Csongor számára Mirigy, Mirigy számára Csongor testesíti meg.

A harmadik fázis a tulajdonképpen kereséstéma. A románc sémájának hőse valamennyi esetben felismeri az örök élet, a túlvilág elérésének útját. Mirigy pontosan ez ellen dolgozik a tehetetlen, megkeseredett ember dacával. Csongor pedig nem tud kiigazodni ebben a világban. Hiába jár túl az ördögfiak eszén, s szerzi meg a csodatevő ostort, bocskort és palástot, természetfeletti hatalmuknál fogva a démoni világ erőinek sikerül megakadályozni, hogy elérje Üdlokot. Valamennyiszer besétál Mirigy csapdájába is: az álruhába bújtatott Kurrahot hiszi Balgának, s mikor a mű fordulópontján lehetősége nyílna találkozni a szerelmesével, a szemére hintett álompör miatt elalszik. Hisz a jóskútból kiemelkedő illuzórikus és megtévesztő képeknek, amelyek szintén Mirigy ármányának eszközei. A negyedik fázisban kerülne sor a nagy hősi cselekedetre: az ártatlanság világának épségben való megőrzésére. Éppen ennek az ellenkezője következik be Csongor hibás tetteinek következményeképp: hogy valamilyen módon mégis egymáséi lehessenek, Tünde hagyja el Üdlokot, az eszménység világát, s a mulandóság terébe, Csongor szintjére ereszkedik.²⁹ A Vörösmarty-mű két szembenálló pólusa, a földi és az égi világ közül tehát az előbbi nyeli el az utóbbit, az ember megbukik a határátlépés és az identitáscsere kérdésében.

²⁸ FRYE (1998), 160.

²⁹ FRYE (1998), 170.

VI. Összefoglalás

Mindent összevetve úgy gondolom, tanulmányom hipotézisét, vagyis hogy Csongor és Mirigy személyiségének és a darabban megtett útjának párhuzamai mögött egy szerepkettőzés áll, sikerrel támasztja alá az őket körbevevő szimbolikus analógiák Northrop Frye-i értelmezése. További kutatások alapját képezheti a műre esetlegesen hatást gyakorló, Vörösmarty korában nagy sikernek örvendő, elsődlegesen német gyökerű tündérvjátékok és mesék szimbólumainak és képvilágának elemzése.

Bibliográfia

- FISCHER-LICHTE, Erika (2001), *A dráma története*. Pécs, Jelenkor.
- FRYE, Northrop (1998), „Archetipikus kritika: A mítoszok elmélete” In: Northrop Frye, *A kritika anatómiája (négy esszé)*. Budapest, Helikon. 113–203.
- GINTLI Tibor (szerk., 2010), *Magyar irodalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KARDOS Tibor (1967), *Az Árgirus-széphistória*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS Viktor (2018), „Nénje tán a vén időnek – Az intrikus Mirigy szerepének értelmezése Vörösmarty Mihály drámájában” In: Havasi Zsuzsanna és Kazsimér Soma Balázs (szerk.), *Juvenalia V*. Budapest, ELTE Eötvös József Collegium. 90–96.
- VÖRÖSMARTY Mihály (2011), *Csongor és Tünde*, Budapest, Akkord.
- ZENTAI Mária (2007), „Álmok hármass útján. 1831, Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde” In: Szegedy-Maszák Mihály és Veres András (szerk.), *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Budapest, Gondolat. 169–183.

Hiány és örökségtudat Georges Perec *W vagy a gyerekkor emlékezete* és Nádas Péter *Egy családragény vége* című árvaságregényében

MOSZA DIÁNA

„kimondásának vágya indítja el az írást” (GP, 49.)

Az árvaságregény

A huszadik századi regény történetében (miként általánosságban a művészetekben) fordulatot hozott el az első, majd a második világháború elbeszélésének szándéka, majd az elbeszélés lehetőségeivel és lehetetlenségeivel való szembesülés. Ennek legerőteljesebb irányvonala a Holokauszt-irodalom, mely túl a több ezer éves zsidó kultúrán a teljes civilizált európai emberiségről való gondolkodást felforgatta. A gondolkodásnak pedig a nyelv adott formát, az a nyelv, ami az elgondolhatatlant elbeszélve megbicsaklott, az a nyelv, amelynek átalakulásáról Adorno is beszél,¹ és ezzel párhuzamosan megszületik egy új irodalmi hang, az Auschwitz utáni nyelv, a tanúságtétel nyelve, a tagadás nyelve, de egyúttal a túlélés nyelve is. A második világháború utáni írónemzedék, az utóemlékezet² nemzedéke, már ezen a nyelven szólal meg, már ezzel a léttapasztalattal és formakincssel keres újfajta kifejezési lehetőségeket.³ Ennek az új nyelven születő új irodalomnak egy jellegzetes műfaja az *árvaságregény*. Középpontban a világháborúk vagy a század második felét átható és megkeserítő diktatúrák legfiatalabb generációjával, a talajt veszített

¹ Adorno szerint Auschwitz után verset írni barbárság. („To write poetry after Auschwitz is barbaric.” [ADORNO, Theodor W. (1997), „Cultural Criticism and Society” In Theodor W. Adorno (szerk.), *Prisms*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press. 34.])

² Az utóemlékezet (*postmemory*) fogalma arra hívja fel a figyelmünket, hogy „az idő múlásával egyre izgalmasabbá válnak számunkra az emlékezés folyamatai, és önismeretünk végett szorultunk arra, hogy rálássunk működésükre.” (Szűcs Teri [2011], *A felejtés története – A Holokauszt tanúsága irodalmi művekben*. Pozsony-Budapest, Kalligram, 147.)

³ Ennek az útkeresésnek jellegzetes csoportja a franciaországi OuLiPo, amelynek Georges Perec is tagja volt.

gyerekekkel. Ez a generáció egyszerre gyökértelen a maga jelenében és hordozza a szülei, nagyszülei, őseik hagyományait, olykor mitikus távlatokba nyúló történeteit. Az árvaságregények gyermekhősei jellemzően egyes szám első (vagy a *A nagy füzet* esetében második) személyű autodiegetikus narrátorok, az ő hangjuk már nem a tanúságtétel hangja, hanem egy új út keresésének első tapogatózásai.

Jelen dolgozatban csak két árvaságregényt fogok elemezni és összevetni, azonban mivel ezt a műfaji terminust én vezetem be, szeretném még néhány példával körülhatárolni és legitimizálni. A dolgozat tárgyát a lengyel származású, francia nyelven író Georges Perec 1975-ben megjelent *W vagy a gyermekkor emlékezete* című több szálon futó, gondosan szerkesztett regényszövege és Nádas Péter 1977-es *Egy családragény vége* című egyetlen nagy levegővel elbeszélte emlékfolyama képezi. Árvaságregénynek neveznék minden más olyan, a huszadik század második felében született elbeszélő prózát, melynek főhőse, egyúttal narrátora egy egyik vagy mindkét szülőjét elvesztett gyermek, akinek személyes sorsán lenyomatot hagynak korának politikai történései. A két fent említett regényen kívül ilyenek még például (a teljesség igénye nélkül): Agota Kristoftól *A nagy füzet* (1986),⁴ Dragomán Györgytől *A fehér király*⁵ és a *Máglya*.⁶ Illetőleg ennek valamelyest inverze Kertész Imre *Kaddis a meg nem született gyermekekért* című fájdalmas prózája 1990-ből, ahol, ha a tagadás és a fölszámolt lehetőség ellenében megszületett volna „egy sötét szemű kislány, orrocskája környékén elszórt szeplők halvány pöttyeivel” vagy „egy konok fiú, vidám és kemény szemmel, akár a szürkés-kék kavics”, egész biztosan egy anti-árvaságregény narrátorai lehetek volna. De az Auschwitz utáni világba, a hazatérők keserűségébe és kiábrándultságába és a haza nem térők úrjébe nem születhetett meg ez az elbeszélő generáció. Maradtak az árvák, a talajvesztett generáció.

⁴ Lucas és Claus, a két nagymamájára hagyott fiú valójában csak a regény legvégére árul meg teljesen, ám érzelmi magára hagyottságuk és a szívósan keresett túlélési stratégiák mégis az árvaságregények sorába emelik páros narratívájukat.

⁵ Dzsátá a politikai okokból munkatáborba hurcolt apja után marad félárvaként édesanyjával, aki a férje visszaszerzéséért folytatott küzdelemben egyre kevésbé van jelen támogató szülőként fia számára. A regény legjellegzetesebben árvaságregénybe illő epizódja, mikor a fiúval elhitetik egy építkezésre érkező munkásról, hogy az visszatérő édesapja.

⁶ Emma esetében a tulajdonképpeni elárulás független a kor politikai és társadalmi kihívásaitól, szülei halálát autóbaleset okozta, ugyanakkor nagymamájához kerülve belecsöppen egy zsidóbújtatástól, besúgástól, ügynöktáktól elrejtéstől terhes légkörbe, amiben a túléléshez és a felnövéshez igazi árvaságregényhez méltó emlék- és traumamunkát kell elvégeznie.

A műcímek és a regényszerkezetek

Bármiféle tartalmi elemzés előtt fontos a két elemzett regény címe felől közelítenünk. Mindkét árva saját gyermekkorának egy szeletét építi fel a szövegben (Nádas Simon Péterre körülbelül öt-hatéves korától egy-két évet, Perec pedig első emlékeitől tizenhárom-tizennégyéves koráig), azonban a címben kiemelt szerephez jutnak a segédszövegek is: a *W*-vel jelölt fikció az emlékezés gyűjtőpontja, a családrégény pedig a nagypapa meséje, melynek Simon Péter élete jelentheti a kifulladását. A francia regény, a *W vagy a gyerekkor emlékezete* címe magában hordozza azt a kettősséget, melyet a szerkezet elemzésekor kibontok majd, az egymást magyarázni próbáló szövegek párhuzamos jelenlétét és egymás mentén való előrehaladását, azt a szövegmunkát, amit a felnőtt árvának el kell végeznie, hogy saját gyerekkorához és az abba beépülő világháborús Franciaországhoz és Európához közelebb férkőzzön. Eleinte kevés dologra emlékszik biztosan, de tudja, hogy tizenkét évesen írt egy másik valóságot, a *W*-sziget valóságát, ennek a szövegnek az újraírásával halad a saját és családja történetének megírása felé. Nádas Péter regényének címe pedig a nagypapa évezredek mítoszát továbbadó meséjét evokálja, kérdéses azonban, hogy melyik családra és melyik történet végére utal a cím: az egyetemes zsidóság, az Európába jött zsidóság nagy családjának a holokauszt jelezte végére? egyúttal a hetedik körbe érésre⁷ és az idő betelérésére? vagy egyszerűen a főhős és narrátor Simon Péter apjának elbukására, az ő intézetbe kerülésére és a hagyomány a kinevelés általi elhalására (elölésére)?⁸ S nem épp ennek a végnek a cáfolata maga a regényszöveg létrejötte?

Ahogy mindkét szöveg középpontjában egyetlen gyermek gyermekkorának néhány éve áll, ugyanúgy mindkét helyen megjelennek az olykor térben (*W*) vagy időben (a nagypapa meséje) kiterjedtebb párhuzamos szövegvilágok, vendégszövegek vagy kiegészítő szövegek is. Perec esetében minimum négyféle szöveget különböztethetünk meg, amelyeket a tipográfiai elkülönítés is világosan elválaszt egymástól: ezek közül kettő egyes szám első személyű narrátorral bír (Gaspard Winckler és Georges Perec szövegei⁹), egy a gyermek

⁷ Lásd: „Mert a történetnek hét köre van. Nekem hatról mesélt a nagypapám, hiszen a hetedik a miénk.” (NP)

⁸ Vö. „A megszokás tehát egyszerre választott és elszenvedett egzisztenciális állapot, mely éppúgy magába sűríti az elődök döntéseinek következményeit, az időnek való kitettségben végbemenő felejtést, a Holokauszt és a kommunista diktatúra roncsoló hatását, mint az érzékeket érő (ki)hívásra adott egyéni választ.” (Szűcs [2011], 155–156.)

⁹ Felmerült kutakodásom során, hogy valójában a winckleri hang a pereci alteregójaként, egyfajta

Georges Perec mindentudó narrátorú fiktív regényének rekonstruált szövege,¹⁰ a negyedik pedig a pereci emlékfolyamba ékelődő páros ekphraszisz-kísérlet, a szülők fényképe mentén kibontakozó (félkövér, álló betűs) emléksor. Tehát háromféle szövegtest a szerzői narrátoré, egy negyedik pedig egy nála egy generációval idősebb felnőtt hangé (melyhez egyébként csatlakozik az ötödikként számontartható, legsoványabb [és tipográfiájában sem elkülönülő] alszöveg: Otto Apfelstahl a dezertőrnek írott levele).

A regényegészt Perec két nagyobb részre tagolta, melyeket egy-egy Raymond Queneau-idézettel vezetett be (ezekről lásd később). Az első részben a dőlt betűs szövegek narrátora a felnőtt Gaspard Winckler, aki egy hajótörésekkel foglalkozó cég képviselője, Otto Apfelstahl megkeresésére a félárva süket-néma kisfiú nyomába kellene, hogy eredjen, az állóbetűseké a felnőtt Georges Perec, aki a „nincsenek gyerekkori emlékeim”¹¹ felütés után megkísérli rekonstruálni azokat képek, adatok, ismeretek és történetek segítségével.¹² A második részben a dőlt betűk a W leírásához rendelődnek, az állóbetűs szakaszokban pedig (ezúttal a felidézést segítő képek, szövegek nélkül) a pereci gyermekkort rendszerezve felelevenítő hang szólal meg. Fontos és érdekes, hogy a (római számmal számozott) fejezetek számozása nem kezdődik újra a második részbe érve, ezzel is hangsúlyozva a két dőlt betűs szöveg közötti folytonosságot. A Gaspard Winklerre bízott kutatási expedíció ugyanis ugyanúgy a Tűzföldhöz kötődik, mint a W univerzuma, s itt ér össze a Gaspard Winckler-i és a pereci narratíva: a süket-néma kisfiú nevét viselő háborús menekült a tizenkét éves Georges Perec fantáziájában megszülető szigetre utazik el felkutatni a Sylvandre hajótörésekor meg nem talált és feltételezetten életben levő fiatal névadóját.¹³

lehetséges változataként működik, de ez további igazolásra szorul.

¹⁰ Egyúttal a felnőtt Gaspard Wincklert úti beszámolója az igazi Gaspard keresésére induló expedícióról, ennek a kettősségnek a fenntartását szolgálja az elszemélytelenített, dokumentumfilmbé illő hang, a „voix off”. (Vö. ROCHE, Anne [1997], *W ou le souvenir d'enfance de GEORGES PEREC*. Paris, Gallimard, Folio. 20.)

¹¹ PEREC, Georges (1996), *W vagy a gyerekkor emlékezete*, Bognár Róbert (ford.). Budapest, Noran. 15.

¹² Ugyan Szűcs Teri nagylélegzetű Holokauszt-irodalmat tárgyaló munkájának a pereci regény nem képezi korpuszát, mégis érdemes felidézniünk egy állítását a W-re vonatkoztatva: „Az emlékezet nem rögzít, sokkal inkább alkot, s amit létrehoz, az elsősorban az emlékező identitása.” (vö. Szűcs [2011], 144.)

¹³ Különös egyénként, hogy Otto Apfelstahl gyenge meggyőző ereje ellenére Gaspard Winkler útra kel. Lásd: „– Gondolom, azt várja tőlem, hogy részt vegyek a kutatásban.

– Úgy van – mondta Otto Apfelstahl –, azt szeretném, ha odamenne és megtalálná Gaspard Winklert.

– De miért?

A mesteri komponálású pereci regénnyel szemben Nádas szövege tagolatlannak tűnhet. Fontos kiemelni, hogy itt egyetlen egyes szám első személyű elbeszélő emlékei sorakoznak fel, amiben ugyan megfigyelhető valamiféle kronológiai előrehaladás és történeti progresszió, egyes szólamok olykor váratlanul az időbeliségből kiszakadva is felmerülnek (így például a nagymama és a nagypapa halála, melyekre csak a történet vége felé kerül sor, mégis már az elején felelevenítődnek a halál körüli rituálék vagy események: a feketére főzött ruha, a fehér kigyó a falban, a gyász első borzalmát kifejező hideg kő.) Ha valamilyen módon mégis tagolni szeretnénk a címtelen fejezetek nagy lélegzetvételű folyamatát, azt tartalmi alapon kell megtennünk. Elkülöníthetünk belső beszédet és közvetített szólamokat is: a belsőhöz kapcsolódnak a kerti és ház körüli játékok a szomszéd gyerekekkel, az álmok, a nagypapával és a nagymamával, valamint az apával megélt valós események elmesélése és az intézeti néhány nap leírása; a közvetített szólamokhoz pedig a felnőttektől vett mesék és legendák szöveghű és meglepően pontos átvétele, a nagyszülők, az apa és Frigyes bácsi párbeszédei, a rádióadás, majd az intézetben elhangzott nevelői megnyilatkozások. Mindezek közül kiemelkedik a családtörténet hat körét elbeszélő, több fejezeten átívelő nagypapai mesélés története.

A mottók

Mindkét regény esetében kiemelt szerepet kap a műértelmezésben a választott mottó. Georges Perec kortársától, Raymond Queneau-tól választotta mindkét alfejezetének mottóját. Az első a gyermekkori emlékek előhívásának képtelenségére rímel, egyúttal a közvetlen ősök jelenlétének hiányát is felidézi, akik nincsenek jelen, hogy kiegészítsék az emlékfoszlányokat (amiként Simon Péter apja sincs ott, hogy a családregény továbbbíródhasson): „Árnyaktól nyüzsgő, gomolygó homály/ – eloszlatnám, de hogyan?” A második az első variációja, a múlttól a jövő felé fordul, visszahelyezi a perspektívát az emlékezni kívánó felnőttéből a kilátástalan gyerekebe (amit tekinthetünk a kiskorúnak hagyott generáció, az árvák korának mottójának is): „árnyaktól nyüzsgő gomolygó homály/ – ez lenne tehát a jövőm?” S habár nem jelenik meg a pusztulás víziója, a kilátástalanság és tanácstalanság legalább olyan súlyos teher. Párhuzamban állhat ez a W-szigeten először versenybe kerülő tizennégy éveseknek világképével,¹⁴

– Miért ne?”
(GP, 53.)

¹⁴ „Eleinte nem érti. A régebbi újoncok néha magyarázni próbálják, elmondják, mi történik, hogyan történik, mit kell csinálni és mit nem. De általában hiába is magyarázzák. Hogy is lehetne

az értetlen, a szeme előtt kibontakozó valóságot elfogadni nem akaró fiatalok kételyével.

Nádas egy időben sokkal távolabbi műből, az Újszövetségből választotta regénye mottóját: „És a világosság a sötétségben fénylik, / de a sötétség nem fogadta be azt. (Jn I. 5.)”. A világosság és a sötétség szembeállítására több síkon is értelmeződik a mű során: elsősorban a nagypapa megtérése, a Jézus Krisztusban felismert fény az apai tagadással szemben, majd az emlékezet a felejtéssel szemben, vizuális leképeződéseként pedig az otthoni és az intézeti fekete-fehér követ tarthatjuk számon. A mottó szavainak közvetlen visszaköszönése Simon Péter egy nyomasztó álmának zárata is: „Szerettem volna felnézni, hogy lássam végre, hol vagyok, de nem tudtam felnézni, mert olyan világos volt az ég! Egészen sötét. Ha fel tudnék nézni a világos égre! De le kellett hunynom a szemem. Sötétben. Ha tudnám! Mit kell csinálnom? És akkor már besötétedett” (NP, 42).

Időbeliség és időtlenség – A regényszövegek időviszonyai

Mindkét regényben eltérő ritmusú passzusokat találhatunk. Perec gyermekkorának eseményei összefolynak, elbizonytalanodnak, ellentétben a páratlan fejezetek W-beli szabályosságával, ahol az életciklusok és a különféle versenyek sora szigorúan meghatározott (és mintegy mitikusan végtelen körforgássá tágul és merevedik). Ugyanígy Simon Péter gyermekkori éveinek játéka, élményei, gondolatai és emlékei bizonytalanok az időben, ezzel szemben a nagypapa elbeszélte (időben jóval kiterjedtebb) családmítosz pontosan behatárolható az idő vonalán, még az egyes epizódokon belül is pontosan meghatározott az egyes (h)ősök időbeli-térbeli előrehaladása.

Különbség azonban a két (vagy Gaspard Winckler hangját különvéve, három) elbeszélői szólam között az időhöz való viszony. Georges Perec eleinte tagadja első tizenkét évének időben való kiterjedtségét, szegmentálható voltát, majd kísérletet tesz annak rekonstruálására a tárgyi világ és az előhívott emlékek fragmentumain keresztül (bővebben lásd a *Megtartó emlékezet* című alfejezetben). Gaspard Winckler az első fejezetben még pontosan le tudja írni élete időviszonyait, majd a második részbe érve a W-ről tudósító személytelen hanggal, az „én”-elbeszélő felszámolódásával a narratív időhöz való viszonyról szóló tudósítás is abbamarad, a W-beli tér-idő egység háttérbe szorítja

megérteni, hogy amit lát, az nem valami szörnyűség, rémálom, amelyből mindjárt felriad, amelyet elhessegethet az elméjéből, hogyan értessék meg, hogy ez az élet, a való élet, ez lesz mindennap, ez van és semmi más...” (GP, 141.)

a tanúságtevő személyes tapasztalatait.¹⁵ A pereci narrátorokkal szemben, Nádasnál a közvetlen narratív hangnak, Simon Péterének egészen az utolsó részig nincs időviszonya, emlékei és azok elbeszélése egyetlen tudatfolyammá, szövegfolyammá állnak össze, amelyet ugyan tagol a nagypapa család-történetének mondása, kiterjedése mégis a meseidőéhez közelít. Jól jelzik ezt a lehorgonyzatlan fejezetfelütések: „Amikor a nagypapa meghalt...” (NP, 19), „Amikor a nagymama meghalt...” (NP, 29), „Másnap, amikor fölébredtem...” (NP, 42), „Egyik nap a nagypapa épp az ősoket mesélte a padlásán” (NP, 55). A nagypapa történetében kijelölt körök és események szigorú rendje nem épül be Simon Péter gondolkodásába, izolált mese marad (hasonló a kerti játékokhoz és az álmokhoz), így képtelen kapcsolódni ahhoz és folytatni azt. Pusztán az intézetbe érve kezdődik meg élete időintervallumokra szegmentálása: a két napos elrendelt csenddel, a szigorú heti és napi beosztásukkal és a korábbi életéhez, életteréhez kapcsolódva a „mert az a holnap van ma már”¹⁶ fordulattal.

Téren innen és téren túl

Míg a pereci univerzum sok valós és egy kiterjedt fiktív térrel bír, addig Nádasnál a reális (néhány háznyi) gyermeki tér főtériként fölé rendelődik a családregény mitikussá emelkedő tereinek, hiszen a történetmondás minden esetben nagyon erősen helyhez kötött (padlás, kert stb.). Fontos különbség még, hogy Simon Péter csak kis hatókörben mozog önállóan a térben, a távolabbi helyekre (piac, templom, temető, intézet) úgy viszik, ezzel ugyan párhuzamos a bűjtatandó gyermek Georges sodródása, de erőteljesen szemben áll az emlékmunkát elvégző felnőtt Georges Perec térhez való viszonyával. Perec többször visszatért gyermekkora és szülei történetének helyszíneire, erre hivatkozik a *W vagy a gyerekkor emlékezetében* is.

A bejárható fizikai tereken túl jelen van azonban az emlékezés tere is. Az a tér, ami Perecnél a tűzföldi szigetre kivetített, így eltávolított munkatábori körülményeket idéző W-sziget. Ez az eltávolítás Nádasnál a rádióvallatás kapcsán merülhet fel, amikor a családregényt megszakító traumatikus esemény, az apa elbuk(tat)ása egy a köznapitól eltérő, távoli téri valóságban bontakozik ki.

¹⁵ A W-t leíró, dokumentumfilmekbe illő hangot pusztán a XI. fejezet végi „(...)” választja el a winckleri hangtól, ugyanakkor a két rész kurzív fejezeteinek összetartozása, a feltevés, hogy a W-sziget leírására az Otto Apfelstahl felhívására történő kisfiút kereső expedíció megvalósulásának keretében kerül sor, implicit marad.

¹⁶ „A régi szandál szorította a lábamat. Az új, a gumitalpú, a szekrényemben. Most már valaki oda visszament, mert az a holnap van ma már” (NP, 144).

A nevek szerepe

A név az identitás egyik pillére, tehát joggal faggatjuk az árvaságregények hősei viselte neveket. Mindkét vizsgált regényben reflektált szerepet kapnak a nevek, Gaspard Winckler történetének egyenesen katalizátora a dezertőrként kapott új neve (az eredeti nevről egyébként nem is tudósít a regény), Perc énkeresésében és rekonstrukciós tevékenységében is rendkívüli jelentőségűek a vándorló zsidó család nevei, névváltozatai és a névadás mozzanata,¹⁷ Nádas regényében pedig a nagypapai legendamondásban telnek meg tartalommal az egyes körökben felbukkanó ősök nevei, kiemelten pedig a változataiban visszatérő Simon név.

Georges Perc megtalálja francia hősi halottként halt apja sírját,¹⁸ ezzel újabb konkrétumot nyerve önéletrajzfejtésében: „apám halála, íme, egy fakeresztre festve, horgonyt vetve a térben végre már nem elvont halál” (GP, 46). A név és a leszármazásba illeszkedés megerősítése, még így, hiátusként feltűnve is bizonyosságot hoz az elbeszélő életébe, újabb szintre emelve identitás- és hagyatékválságban tébolygó életét.

„Simon Péter te vagy?” Ez az árvaházban elsuttogott furcsa kérdés, melynek az alany–állítmány inverzió ünnepélyességet kölcsönöz, felidézi a biblikus nevet viselő kisfiú gyökereit, viszonyát a két „rég Simonhoz”. Ez a két Simon Krisztus korában élt – az ember halász (a szikla, a katolikus egyház majdani első pápája) és Cirénei Simon, aki egy darabon átvette Krisztus keresztjét,¹⁹ a Simon név több körben felmerül a nagypapa mesélte családtörténetben (lásd NP, 70 és 74–78). Így kapcsolódik a gyökértelen, a nagyszüleit frissen elvesztő, az apját pedig árulás miatt megtagadni kényszerülő árva²⁰ a család-regénybe, a neve által emelődik a mitikus sorba. Merényi, a név elsuttogója, egy intertextuális politikai árva, Ottlik *Iskola a határon*jának elvetemült katonanövendékének, az 1923–26-ban fiatal tizenéves álmos szemű Merényijének

¹⁷ „[apám] egyetlen utónevet adott, a Georges-ot, és azt nyilatkozta, hogy francia vagyok” (GP, 29).

¹⁸ GP, 46. Túl a megrendülésen, hogy az atyai sír előtt áll, a döbbenet is letaglóztta, hogy egy fejfán látja a saját nevét, a család vándorlása során változott a szóvégi [ts] hang jelölése, Georges az egyetlen Franciaországban születettként egyetlenként viselte a nevet -c végződésel.

¹⁹ A keresztátvétel szegyenként, apokrif módon értelmeződik a nagypapa meséjében. (Bővebben lásd: RUGÁSI Gyula [1987], „Apokrif történet – Nádas Péter: Egy családregény vége” *Vigilia*. [V]. 338–345.)

²⁰ Lásd: „Az az ember, akit eddig az apádnak hívtál, nem az apád. Búne az apaságra méltatlanná teszi.” (NP, 143.)

lehet a fia.²¹ Az árvaházban levő gyerekek pedig az apa vallomásában szereplők gyermekei: Kolozsvári, Suhajda.

Az elbeszélői hang - Metanarratíva

Az *Egy családrégény* végének egyik narratív síkján (a nagypapai mesélésében) folyamatos a nyelvi önreflexió, magára az elmondásra, a mondásra való koncentráció; egyúttal megjelenik az elmondás esetleges lehetetlensége, feleslegessége is. Ez a nagypapában az apa kiváltotta keserű „Tévedtem volna?” többször is megismételt felkiáltásában ölt testet. Perecnél a gyerekkor rekonstruálásának felelőssége szövegszinten is megjelenik: „... azért írok, mert együtt éltünk, mert közülük való voltam, árny az árnyaik közt, test a testük közelében; azért írok, mert kitörülhetetlenül nyomot hagytak bennem, s ennek az írás a jele: az írással meghal az emlékük; az írás az ő haláluk emléke, és az én életem bizonyossága” (GP, 49). Az élet és a halál szembeállítását jeleníti meg Simon-nagypapa motívójában is: „haljunk meg, hogy megmeneküljünk” (NP, 67.). Összességében a metanarratív szövegek az egyéni sors, családi sors, mitikus sors közössége és elválása mentén tűnnek fel.

Megtartó emlékezet

Az emlékezés és felejtés tematizálása

Perec *W vagy a gyerekkor emlékezete* egy emlékmunka, a regény megírása küzdelem az első szerzői narrátorú fejezet (a II.) legelején tett vallomás ellen: „Nincsenek gyerekkori emlékeim” (GP, 15). Igazodási pontja ugyan a gyerekkorában írott *W*, de a kisgyermekkorát végigkísérők hiánya okán nincs a családi történetbe ékelődő magánmitológiája. Érdekes lehet a magyar cím elemzése, hiszen a francia „souvenir” sokkal inkább „emlék” szavunk megfelelője, semmint az „emlékezeté”, ezzel a címválasztással Bognár a két szövegvilág mellérendeltségi viszonyát erősíti.²² Tehát a szövegírás során letapogatott és rekonstruált gyerekkor nem a *W* szövegegészének mellékszólamaként értelmeződik, hanem annak egy változataként. A *W*-tér, a gyermekkori nagybetűs Történelem eseményeire és borzalmaira rímelő sportdiktatúra valósága

²¹ Vö. BAZSÁNYI Sándor (2017), „Mesék, motívumok, érzékelések – Néhány szempont Nádas Péter *Egy családrégény vége* című regényéhez” *Jelenkor*. [60.] (3.). 351.

²² Könnyebb dolga volt David Bellosnak, a francia szöveg angol fordítójának, aki a *W or the Memory of Childhood* címet választotta. Az angol „memory” szó jól érzékelteti a kettős értelmezési lehetőséget.

a gyermekkori emlékezet egyik traumatikus szeleteként tűnik fel, melynek megírása, feldolgozása lehetőséget ad a felejtés takarta időszak más emlékeinek felelevenítésére is.²³

Az *Egy családregény végében* az emlékezés a megmaradás feltétele, a szó élteti tovább a hagyományt, melyben zsidóságuk (együttal a nagypapa megtalálta krisztusi út) és családjuk meg tud őriződni. „A kisfiú egyelőre csak visszamondja a hallottakat, a belsővé tétel munkáját majd az emlékezet végzi el [...]. Simon Péter érzi ennek fontosságát, és ösztönösen átéli az emlékezet megtartó erejét, amikor álmában a felejtéstől mint megsemmisüléstől retteg.”²⁴ A figyelem és a hallottak rögzítésére képes éles memória a fennmaradás alapfeltétele, az el-némulás, a tovább nem mondás a családregény vége. S habár az emlékezés fontosságának tudata és a felejtéstől való félelem már megjelenik Simon Péter életében,²⁵ az apa tagadása (és árulása) és a leszármazásból való kiszakítása okán nem tudja folytatni a történetet és beteljesíteni a hetedik kört.

A történelem helye

„– Nincsenek gyerekkori emlékeim²⁶ – állítottam magabiztosan, majdhogynem kihívóan. Fölösleges is kérdezzetni felőle. Nincs rajta a lemezemen. Fel voltam mentve alóla: egy másik történet, a pallosát suhogtató Nagy Történelem²⁷ már felelt helyettem: háború, lágerék” (GP, 15). Ebben a rövid bekezdésben Perec remekül összegzi az árvaságregények poétikai kihívásait, a szembenállást a háborút felnőttként megélők és túlélők tanúságtevő (lázári²⁸) irodalmával,

²³ „A W leírásának teljes küldetése a saját történet felidézésének kísérlete körül forog.” (MIAZ, Simon [2010], *L'Atlas de la mémoire dans l'œuvre de Georges Perec*. Mémoire de master présentée à l'Institut de littérature française Faculté des lettres et sciences humaines, Université de Neuchâtel. 29.)

²⁴ HERNÁDI Mária (2002), „Vég és határ” *Kalligram*, [XI.] (október – Nádas Péter 60 éves), 3.

²⁵ „Örülnek az árnyak. Hang nyöszörög: nagypapa mesélj! nagypapa nem emlékszem semmire! Hallom, ez a hang bennem nyöszörög, és akkor még mindig nem jött a nagymama és akkor ezt mégis álmodtam talán” (NP, 87.)

²⁶ Ugyanezt a sort már harmadjára idézem, kulcsfontosságú a jelentősége, hiszen a tagadás és a hiány elsődleges és kiemelt helyen szereplő artikulációja ez Perecnél.

²⁷ Ki kell emelnem Bognár Róbert fordításának érzékenységet és pontosságát. A „pallosát suhogtató Nagy Történelem” kifejezés jól visszaadja az eredeti szöveg („la Grande Histoire avec sa grande hache” [17.]) játékát. Az „hache” szó ugyanis egyszerre jelent „h” betűt és fejszét, tehát egyszerre beszél a nagy betűs (nagy „h” betűs történelemről) és a „nagy fejszével” jövő történelemről.

²⁸ Jean Carrol kifejezése, először az 1950-ben megjelent *Lazare parmi nous* című esszéjében használta. A terminusról és a korszakról lásd magyarul: MARCZISOVZSKY Anna (2013), „A lázári irodalom – Kísérlet a háború utáni francia irodalom (újra)definíálására” *Tiszatáj*. (január),

a következő generációnak, az elbeszélhetetlent gyerekként megélőknek (és csak azután ocsúdóknak) vagy a háború után születőknek valami olyasmiről kellene tanúságot tenniük, aminek nem voltak (szem)tanúi.²⁹ S ez a nagybetűs Történelem, ami felülírta a gyermek Georges történeteit lepleződik le a mű legvégén a *W* helyszíne kapcsán: „Elfelejtettem, hogy tizenkét éves koromban, miért pont a Tűzföldre helyeztem *W*-t: Pinochet fasisztái gondoskodtak róla, hogy a fantáziám választott helyszíne értelmet nyerjen: a Tűzföld több kis szigete ma deportáltak telepe” (GP, 164). A *W*-sziget rendjének leírásában több olyan motívum is van, mely egyértelműen a zsidóság vagy francia zsidóság történetéhez kapcsolható. Túl azon, hogy a hitleri Németország a fiatal és erős árják társadalmának kialakításának érdekében központi szerephehelyezte a sportot,³⁰ a francia zsidóság számára a stadion sajnos a legnagyobb párizsi razziahoz, a Vél d’Hiv néven elhíresült, 1942. július 16-17-e éjszakáján 13000 zsidót elfogó, majd a téli bicikliverseny-pályán, a Vélodrome d’Hiveren felesleges szadizmussal futtató borzalomhoz kötődik.³¹

A náci Németország és a Holokauszt nem tematizálódik a *W* vagy a gyerekkor emlékezetében. A náci rezsim csak anyja elhurcolása kapcsán merül fel: „A nővérevel együtt elkapta egy razzia. 1943. január 23-án Drancyba internálták, majd február 11-én deportálták; a célállomás Auschwitz” (GP, 42). Drancy és Auschwitz neve ugyanakkor nem kereteződik be, ugyanolyan jelentőséggel vannak jelen, mint a kis Georges vidéki bujkálásának helyszínei, pusztán édesanyja nyomai miatt kerülnek a diskurzusba. Érdekes, hogy Perec sokáig saját születése napját (1936. március 7-ét) hitte Hitler Lengyelországba való bevonulása napjának,³² s habár Lengyelország csak a szülei szülőföldje, ezt a szimbolikus szerepvállalást, ezt a téves projekciót tekinthetjük a családja és az egész zsidóság történeti tragédiájának elhordozásába való bekapcsolódásnak. Azoknak a tragédiájába, akiket „enyémnek” nevez: „Annyi bizonyos, hogy már megkezdődött az a történet, amely nekem és az enyémnek életfontosságú lesz, vagyis többnyire halálos” (GP, 29).

Nádas regénye sokkal kevésbé lehorgonyzott a történet jelenében, a gyermek az intézetbe kerülés pillanatáig időtlenségben él, csupán a közvetített szólamok jelzik az eseménysor korát: a nagypapa világháborús történetei, a sorban állás

92–100.

²⁹ Vö. CLICHE, Anne Éline (2005), „Construction dans la filiation – *W* ou le souvenir d'enfance” *Protée* [33] (3), 88.

³⁰ Erre utal a *W*-szigeti jelmondat: „FORTIUS, ALTIUS, CITIUS!” (GP, 73.)

³¹ Vö. ROCHE (1997), 30–32.

³² Lásd GP, 29.

a zsírért, az üres szomszéd ház, a mindig csak titkon érkező apa. A „Papa! Papa! Feri! A rádióban Feri beszél.” (NP, 120) felkiáltástól helyeződik el pontosan történetük a történelem idővonalán: Simon Péter édesapja egy Rákosi elleni merényletet árult el és akadályozott meg, tehát 1945 és 1956 között járunk, feltehetően inkább az '50-es évek elején, mint a '40-es évek végén. A rádióban lejátszódó tanúvallatás a Rákosi-korszakra oly jellemző koncepciók perek szerkezetét idézi, ugyanezen per kicsinyített mása játszódik le a Dezső pajtás elleni merénylet szabotálása körül a politikai foglyok és elítéltek gyermekeinek árvaházában. Az apára való vágyakozás, az intenzív testi kapocs fenntartásának szándéka, a Merényihez való kötődésben folytatódik. A gyermek Simon Péter morális ítélete a nagypapa útját megtagadó apa ellen vagy az intézetben árulónak kikiáltott Merényi ellen elbukik a ragaszkodási vágy, a természetes gyermeki vágyai oltárán. Simon Péter gyökértelen árvává lesz, nem tud kapcsolódni a családregegyhez és hasonlónak lenni a korábbi majdnem elbukó (az adott kört egyedülként továbbblendítő) őseihez.

Fikció és valóság: a hiány motívuma

Perc édesanyjával kapcsolatos egyetlen biztos emléke az 1942-ben való elszakadásukhoz kötődik, tulajdonképpen nem is az anya jelenléte vagy léte jelenik meg benne, hanem annak hiánya. Ez a hiány metaforizálódik az anyától kapott *Charlot* magazin címlapján megjelenő ejtőernyőben,³³ az anyától való elválás, a Vöröskereszt segítségével való vidékre menekülés szabadesésként, de legalábbis ejtőernyős ugrásként képeződik le a hatéves zsidó kisfiú számára. Az ejtőernyő-motívumot tekinthetjük az árvaságregegyek egyik kulcsmotívumának is: az emlékezés, a megmaradás, a megőrződés a tét, az, hogy kinyílik-e ugrás (vagy inkább a kilököst követő zuhanás) közben az ernyőjük. Ugyanígy a hajótörés motívuma is az elvárulás, a talajvesztés képét idézi: ahogy Otto Apfelstahl rekonstruálja a hajónapló és a part menti hírek nyomán a Sylvandre rettenetes hajótörését, ugyanúgy építi újra Perc saját gyermekkorra emlékeit, azt a családi hajótörést, aminek kevés túlélői közt tudhatja magát.³⁴

Az első rész páratlan fejezeteiben megjelenő igazi Gaspard Winkler, a hajótörés során eltűnt süket-néma kisfiú és a keresésére induló, majd a W fikciójába torkolló azonos nevű dezertőr kilátástalan kutatása, valamint a tény, hogy

³³ „Anyám egy színes füzetet vett nekem, a Chaplin-sorozatból, a borítón Charlie látható – kaplaptul, sétatálcástul, lifegő cipőstul, bajuszostól – mint ejtőernyős. Charlie nadrágtartója az ejtőernyő hevedere.” (A képet a folyóirat címlapjáról lásd a *Mellékletben*.)

³⁴ Utazás és emlékezés párhuzamáról lásd: MIAZ (2010), 28.

az élő kisfiú helyett egy élőhalottakból álló társadalmat talál a tűzföldi szigeten, pontosan megfeleltethető Perec emlékei utáni kutatásának. Az azonos nevű gyermek (önmaga kisgyermeki énje),³⁵ egyúttal a nevet adó³⁶ (tehát a szülő) után induló felnőtt reménytelenül keresi az esetleg gyógyult³⁷ és feltételezetten élő gyermeket, helyette azonban csak űrt és embertelenséget talál.

Simon Péternél azonos szintű szöveggént fonódik egybe a szomszéd gyerekekkel való kerti játék, az álmok érthetlensége, a köznapi valóság elbeszélése (közte megfigyelések és közvetített felnőtt párbeszédek) és a nagypapa családregegy-elbeszélése. Ezeken felül több kisebb mesélési aktus ékelődik a nagy elbeszélési folyamba: a gyerekek családjátékában elhangzó altatómesék (például a fáról), a nagypapa a családtörténetől független mitikus meséi (mint a hal-szagú lányé) és a nagymama Genaéváról szóló meséje.³⁸ S habár a családregegy megszakad, Simon Péter játékaiból megtudjuk, hogy szeretett volna gyereket,³⁹ szeretne volna folytatni a nagypapa meséjét, csak képtelen rá.

Míg a fentiekben igyekeztem kiemelni a két választott regény közös, de legalábbis összevethető pontjait, elsősorban az újonnan bevezetett műfaji terminusra, az árvaságregegyre vonatkoztatva, addig most, elemzésem végéhez érve, ki kell emelnem egy alapvető különbséget: az árvaságból, a gyökértelenségből kivezető történet jelenvoltának mikéntjét a két szövegben. Míg Perec tudatosan kutatja, térben és időben hatalmas emlékmunkát elvégezve építi fel „családregegyét,” addig Simon Péter készen kapja azt a nagypapától, mégsem tud vele mit kezdeni. Ez az elementáris különbség talán a két ország háború utáni viszonyaiból is levezethető, a deportálástól megmenekített, franciaként továbbélő Perec már új irodalmi utakat keresve építhette fel saját múltját, Simon Péter azonban még nem gondolhatott újraépítésre, hiszen a kommunista rendszer árulójaként elbukó apa gyermekeként még a rombolás korában élt.

³⁵ Ezt a párhuzamot erősíti, hogy a gyermek Gaspard Winkler osztrák énekes édesanyja a Caecilia nevet viseli, a francia Cécile német megfelelőjét, Georges Perec Cyrla Schulevitz nevű édesanyja Franciaországban Cécile-lé „keresztelődik át”. (Lásd GP, 33 és 40.)

³⁶ Otto Apffelstahl a következő kérdést teszi fel Gaspard Winklernek kávéházi találkozásuk során: „Elgondolkodott már valaha is rajta, hogy mi lett avval a személlyel, aki a nevét adta magának?” A „Tessék?” válasz után a fejezet megszakad, a III. fejezet elejéig gondolhatná az olvasó, hogy valamiféle rokonairól kérdezik a levélben odacitáltat.

³⁷ A gyermek Gaspard Winklerrel azért indult útnak édesanyja, hogy egy esetleges új behatás majd kigyógyítja gyermekét a süket-némaságból.

³⁸ A Genaéva nevű angyalt Bazsányi Sándor Simon Péter halott édesanyjával azonosítja. (Lásd BAZSÁNYI [2017], 350.)

³⁹ „Úgy nézett, hogy nem is a mesére gondoltam, hanem arra, milyen jó lenne, ha tényleg a gyerekeim lenne, s itt feküdne az ölemben.” (NP, 7.) (Vö. Szűcs [2011], 157.)

A két regényszöveg egymásra olvasása tehát túl az elbeszélői pozíció, az egyes szám első személyű árva narrátor vizsgálatán, lehetővé teszi, hogy korábbi értelmezési kontextusaikból (az életművekből, a Holokauszt-irodalomból, az új regény perspektívájából vagy a prózafordulat utáni regényhagyományából) kiemelve árnyaljam az olvasatot. Az árvaság nem csupán biológiai tényként jelenik meg, de tekinthető egy árván hagyott generáció, a moralitásában felforgatott európai kultúra tudatállapotának is, így az árvaságon mint léttapasztalaton alapuló hangkeresés és elbeszélési lehetetlenség a második világháború utáni európai irodalom hiánymotiváltságát mutatja föl.

Melléklet

Bibliográfia

- ADORNO, Theodor W. (1997), „Cultural Criticism and Society” In Theodor W. Adorno (szerk.), *Prisms*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press. 17–34.
- BAZSÁNYI Sándor (2017), „Mesék, motívumok, érzékelések – Néhány szempont Nádas Péter *Egy családregény vége* című regényéhez” *Jelenkor*. [60] (3). 347–354.
- CLICHE, Anne Elaine (2005), „Construction dans la filiation – W ou le souvenir d'enfance” *Protée*. [33] (3). 87–107.
- HERNÁDI Mária (2002), „Vég és határ” *Kalligram*. [XI] (október – Nádas Péter 60 éves).
- MARCZISOVZSKY Anna (2013), „A lázári irodalom – Kísérlet a háború utáni francia irodalom (újra)definiálására” *Tiszatáj*. (január), 92–100.
- MAZ, Simon (2010), *L'Atlas de la mémoire dans l'œuvre de Georges Perec*. Mémoire de master présenté à l'Institut de littérature française Faculté des lettres et sciences humaines, Université de Neuchâtel.
- NÁDAS Péter (2015, 1977), *Egy családregény vége*. Budapest, Jelenkor.
- PEREC, Georges (1975), *W ou le souvenir d'enfance*. Paris, Gallimard, Denoël.
- PEREC, Georges (1996), *W vagy a gyerekkor emlékezete*, Bognár Róbert (ford.). Budapest, Noran.
- ROCHE, Anne (1997), *W ou le souvenir d'enfance de GEORGES PEREC*. Paris, Gallimard, Folio.
- SZÜCS Teri (2011), *A felejtés története – A Holokauszt tanúsága irodalmi művekben*. Pozsony-Budapest, Kalligram.

Énekmondók a kora újkori Angliában?

VIRÁG CSILLA

Bevezetés

A valamilyen verset, szöveget előadó, azt általában hangszeren kísérő személyeket alapvetően énekmondónak neveznénk. Az uralkodói udvarban lantot pengetve verses regényt éneklő figura (már csak mint irodalmi alkotásokból ismert szereplő is) a középkorhoz gyakran társított kép. Ez persze nagyrészt egy romantikus pillanatkép, ami nem feltétlenül ábrázolja pontosan az évszázadok során szükségszerűen változásokon átmenő tevékenységet, a középkori énekmondó azonban valóban egy létező, a kultúra közvetítésében fontos szerepet betöltő figura volt. Az előadásokról magukról kevesebb forrással rendelkezünk, mint a pusztá jelenlétükről, így azoknak milyensége is viszonylag kevésbé rekonstruálható. Általánosságban mégis azzal szokás számolni, hogy valamilyen narratív, verses szöveget adtak elő, azt gyakran (jellemzően húros: lant, hárfa stb.) hangszeren kísérve. A forrásokban felbukkanó énekmondók jelentős része nemesi vagy kifejezetten uralkodói pártfogásban, alkalmazásban állt, ám nem tartózkodott szükségszerűen állandóan az udvarban, csak mikor valamilyen ünnepség, esemény miatt szükség volt rá. Egyébként városokban, szerényebb közönségek előtt, vásárokon és helyi ünnepségeken fellépve jutottak bevételhez. Így nemcsak a középkor zenei szórakoztatásában jutottak kiemelkedő fontossághoz, hanem az írni-olvasni tudás, és ezzel szorosan összefüggve az írott szövegek számának korlátozott mértéke miatt a szóbeli terjedésre hagyatkozó irodalmi szövegek terjesztésében is jelentős szerephez jutottak.¹

Felmerül a kérdés, hogy ez a jelenség hogyan él tovább, egyáltalán továbbé-e az olcsó nyomtatványok és szintársulatok, egy új típusú kultúrafogyasztás

¹ A középkori énekmondókról röviden, átfogóan ld. RASTALL, Richard, LEFFERTS, Peter M. (1998), „Minstrels and Minstrelsy” In: SZARMACH, Paul E., TAVORMINA, M. Teresa, ROSENTHAL, Joel T. (szerk.), *Routledge Revivals: Medieval England, An Encyclopedia*. New York, Routledge. 515–517; kimondottan a (talán tévesen) feltételezett kora újkori visszaszorulásukra koncentráva ld. MCGEE, Timothy J. (1995), „The Fall of the Noble Minstrel: The Sixteenth-Century Minstrel in a Musical Context” *Medieval & Renaissance Drama in England* (7), 98–120.; általánosságban (bár átfogó jellege miatt talán kissé felületes módon) ld. SOUTHWORTH, John (1989), *The English Medieval Minstrel*, Boydell Press.

korában, a 16–17. századi Angliában. Bizonyos vélemények szerint az énekmondók a középkor végére visszaszorultak, a 16. század folyamán pedig szinte teljesen eltűntek, felváltották őket előadás terén a specifikusabb, kifinomultabb zenét játszó hangszeres, nem éneklő előadók és a színészek; az irodalmi szövegek közvetítése terén pedig a kézzel írott és nyomtatott szövegek. Ezt látszana alátámasztani az a jelenség is, hogy az általam eddig énekmondónak fordított *minstrel* kifejezés eltűnni látszik a forrásokból, új kifejezéseknek engedve teret, mely a tevékenység teljes átalakulását sugallja egyes szerzők számára.² Általánosságban elmondható, hogy viszonylag kevés figyelem fordul a kora újkori énekmondók jelenlétének lehetőségére. Ennek részben oka lehet az is, hogy az időszak kutatásában a színjátszás, a színtársulatok kerültek előtérbe, valamint az is, hogy a forrásanyag valóban megnehezíti a kutatást. A középkori forrásokban a zenés-énekes előadókra (is) használt *minstrel* kifejezés ugyanis valóban egyre csökkenő mértékben van jelen a 16–17. századi forrásokban, és a *musician*, zenész kifejezés, illetve a különböző hangszerek alapján megnevező kifejezések (*harper*, *fiddler*, *piper* stb.) veszik át a helyét. Kérdés azonban, hogy ez valóban a tevékenység kikopásának, a szórakozási formák gyökeres átalakulásának jele lenne-e. Elképzelhető, hogy egy évszázad leforgása alatt a közönségek ízlése elfordult a zenés-énekes előadástól, és teljesen külön kereste a zenés előadásokat, a szövegeket pedig írott formában fogadta be csupán? Elképzelhető, hogy a társadalomba szóbeli közvetítő szerepe miatt mélyen beágyazódott énekmondók jelentősége hosszú évszázadokra visszanyúló működésük után szinte hirtelen megszűnt? Ennek tisztázásához a korszak kultúrájának alaposabb vizsgálatára van szükség, melynek elsődleges lépéseként elengedhetetlen a források szóhasználatának tisztázása.

A kora újkori énekmondók jelenlétének vizsgálatára számos forrástípus alkalmasnak bizonyulhat, különböző szempontokból. Társadalmi megbecsültségük vagy épp meg-nem-becsültségük személyes véleményeket megfogalmazó naplókából, önéletrázásokból, levelezésekből; poétikai vagy morális értekezésekből rekonstruálható. Ezek sok esetben azonban meglehetősen elfogultak pozitív vagy negatív irányba. Kellő kritikával kezelve azonban információval

² Különbösképpen pl. MCGEE (1995), de ld. még FEWSTER, Carol (1987), *Traditionality and Genre in Middle English Romance*. Cambridge, D.S. Brewer, 28; STEVENS, John (1961), *Music and Poetry in the Early Tudor Court*. London, Methuen, 35. További, hasonló véleményen lévő szakirodalmi munkákért ld. TAYLOR, Andrew (1997), „Songs of Praise and Blame and the Repertoire of the Gestour” In: ANDERSON, Flemming G., PETTITT, Thomas, SCHRÖDER, Reinhold (szerk.), *The Entertainer in Medieval and Traditional Culture: a Symposium*. Odense, Odense University Press. 47–73, 48–49, 5. számú lábjegyzet.

szolgálhatnak a tevékenységről, ahogy George Puttenham nem csak az előadókat, de a közönségüket is minősítő kritikája a *The Arte of English Poesie*-ben, mely nem csak a *minstrel* előadásának helyszínéről, közönségéről, de repertoárjáról is képet ad:

„[...] or else by blind harpers or such like tavern minstrels that give a fit of mirth for a groat, and their matters being for the most part stories of old time, as The Tale of Sir Topas, the reports of Bevis of Southampton, Guy of Warwick, Adam Bell and Clym of the Clough and such other old romances or historical rhymes, made purposely for recreation of the common people at Christmas dinners and bride-ales, and in taverns and alehouses and such other places of base resort.”³

Az énekmondók közönségeiről, gyűjtési tendenciáikról és előadási szokásaikról (szövegek hossza, adott témákra, területekre koncentráció stb.) sokat árulhatna el egy-egy feltételezett énekmondói repertoár is. A szakirodalomban néhány kéziratról él is a feltételezés, hogy énekmondói repertoárok lennének, ez az információ mennyiség azonban közel sem elégséges egy átfogó kép kialakításához.⁴ Így, míg nagyobb mennyiségű repertoárt nem azonosít a kutatás, leginkább kiegészítő jellegű információkat nyerhetünk belőlük. Főként a jelenlét kimutatására alkalmasak a *quarter session rollok* (a megyei nemesség helyi, negyedévenként tartott bírósági üléseinek peranyaga), melyekben mind tevékenységi körükben (mikor az törvénybe ütközik, mert éjszaka, vasárnap végzik stb.), mind azon kívül megjelenhetnek énekmondók mint bűnelkövetők, tanúk vagy sértettek. Ez a forrástípus is alkalmas a terminológia vizsgálatára, a különböző

³ PUTTENHAM, George (2007), *The Art of English Poesy: A Critical Edition*, szerk. WHIGHAM, F., REBHORN, W. A.. Ithaca–London, Cornell University Press, 173.

„[...] vagy a vak hárfajátékosok vagy egyéb hasonló kocsmai énekmondók, akik négy pennyért [groat: négy pennyt érő ezüstpénz] egy kis jókedvet szolgáltatnak, darabjaik pedig legnagyobb részt a régi idők történetei, mint a *The Tale of Sir Topas*, Bevis of Southampton, Guy of Warwick, Adam Bell és Clym of the Clough tetteiről szóló történetek, valamint egyéb régi verses regények vagy történelmi versek, melyeket kifejezetten az egyszerű emberek karácsonyi, lakodalmi, meg fogadóbeli, kocsmai és egyéb alantas helyen eltöltött szórakozására készítettek.” (Saját fordítás, V. Cs. A továbbiakban minden fordítás, hacsak nem jelzem külön a fordító nevét, saját fordítás.)

⁴ Ilyen kézirat a Bodleian Library-ben található MS Ashmole 48, az MS Bodleian Eng poet. e. 1; a British Library-ben található MS Sloane 2593; és a St John's College-ből az MS S. 54. TAYLOR, Andrew (2013), *Songs and Travels of a Tudor Minstrel: Richard Sheale of Tamworth*. Cambridge, Cambridge University Press, 83.

számadáskönyvek és kifizetési listák pedig még inkább, hiszen itt a különböző kifejezésekkel megnevezett tevékenységekhez jellemzően időpontok és pénzösszegek is vannak kötve (melyek segítségével pl. adott rendszerességű mintákat állapíthatunk meg). A tanulmány fő forráscsoportját így a különböző nemesi háztartásokból, városi vezetésektől származó kifizetési listák fogják képezni. Ezen forrástípus kapcsán fontos elmondani, hogy a vizsgálatot nagyban nehezítheti az, hogy gyakran csak hézagosan, nem hosszabb időszakokat átfogóan maradt fenn a forrásanyag, illetve a feltártságuk és kiadottságuk is visszafogott. Amellett, hogy maguk a jegyzőkönyvek is gyakran hiányosan maradtak fenn, az azonosítandó egyének esetében nehezítheti a folytonosság megállapítását, hogy az adott személynevek írásmódja gyakran lejegyzőnként változhat, megnehezítve az azonosítást. Gyakran kifejezetten csak az előadói minőségük szerint kaptak „vezetékneveket” a forrásokban (John the Trumpeter – John a Trombitás stb.), mely a lejegyző számára lehetségessé tette a korabeli azonosítását a személyeknek, a későbbiekben azonban megnehezíti például annak a tisztázását, hogy az egymás között tíz évnyi eltéréssel szereplő két John the Trumpeter egy és ugyanazon személy-e, esetleg valamilyen rokoni viszonyban állnak, vagy pusztán két trombitásként alkalmazott, azonos keresztnévű személyről van szó.⁵ Mégis, jelentős mennyiségű adattal szolgálnak a szóhasználat terén, így a terminológiai változás jól nyomon követhető bennük. A továbbiakban tehát ezen kifizetési listák alapján igyekszem feltérképezni, hogy milyen mértékű terminológiai és tevékenységbeli változásról beszélhetünk, és számolhatunk-e a középkorhoz hasonló énekmondók jelenlétével a kora újkori Angliában. Mindkét lehetséges eredmény számos további kérdést vet fel: amennyiben nem, úgy mi tölti be a kora újkor kultúrájában az írásos és szóbeli kultúra határán közvetítő, több médiumot megmozgató szórakoztatók helyét? Amennyiben pedig mégis számolhatunk a jelenlétükkel, akkor elengedhetetlen vizsgálat alá venni, hogy milyen hatást gyakorolt a társadalom szerkezetére ez a rétegek és közönségek között igen nagy átjárási lehetőséggel rendelkező csoport; térbeli mobilitásuk és szóbeli előadásuk milyen szerephez jutott a korabeli információáramlásban; hogyan tudtak együttműködni az egyre nagyobb teret nyerő olcsó nyomtatványok piacával stb.

A források terminológiájának részletezése előtt azonban elengedhetetlen a tanulmány terminológiáját tisztázni, vagyis azt, hogy én magam milyen fordításokkal fogok élni a különböző kifejezésekre. A továbbiakban jellemzően

⁵ RASTALL, Richard (1964), „The Minstrels of the English Royal Households, 25 Edward I – 1 Henry VIII: An Inventory” *R.M.A. Research Chronicle*. (4). 1–41, 3.

énekmondónak fogom nevezni a forrásokban *minstrel*ként szereplő személyeket, zenésznek a *musician*öket. Ha az adott személy a hangszere alapján van megnevezve a forrásban, akkor annak megfelelően fogom magyarul megnevezni (pl. *fiddler* – hegedűs). Amennyiben a teljes csoportra (tehát *minstrelek*-re, *musician*ökre és hangszerük alapján megnevezett személyekre egyaránt) vonatkozóan teszek kijelentéseket, vagy nem tisztázott esetekben (pl. ha több különböző megjelölést is használnak a források) pedig igyekszem az előadó kifejezést használni.

Énekmondók, zenészek, előadók?

A 16–17. századi Angliában a szórakoztatók számtalan típusával számolhatunk, a forrásokban felbukkanó akár *minstrelek* akár *musician*ök csupán egy-egy szeletét jelentik a széles palettának a medvetáncoltatók, mutatványosok, színtársulatok stb. mellett.⁶ Az akusztikus szórakoztatásnak sem lehettek kizárólagos képviselői, hiszen a *wait*-társulatok (zenészek, akik társulatba, „zenekarba” tömörülve egy város állandó alkalmazásában álltak) szintén zenés-énekes előadásokkal szolgáltak.⁷ A zenés-énekes szórakoz(tat)ással foglalkozva felmerülhet az amatőrség és a professzionalitás kérdése is, mely rendkívül zavaros eredményekkel szolgálhat. Professzionálisnak neveznénk ugyanis azokat a személyeket, akik képzetten, hozzáértő módon a megélhetés kedvéért végzik a mesterséget. Ennek ellenére leginkább azzal találkozunk, hogy a zenélést-éneklést megélhetésből (esetleg azt kiegészítve, hiszen gyakran egyéb „polgári” foglalkozással is rendelkező személyekről, pl. szabókról van szó⁸)

⁶ Itt fontos megjegyezni, hogy gyakran voltak átjárások a csoportok között, pl. színtársulatok alkalmazhattak *minstreleket* vagy *musician*öket. Ld. pl. MILLS, David (2002), „Music in the City” In: BALDWIN, Elizabeth (2002), *Paying the Piper: Music in Pre-1642 Cheshire. Early Drama, Art, and Music Monograph Series* 29. Kalamazoo, Medieval Institute Publications. 54–79, 74–75.

⁷ A medvetáncoltatókról, *waitekról*, színtársulatokról részletesebben ld. pl. BRAYSHAY, Mark (2005), „Waits, musicians, bearwards and players: the inter-urban road travel and performances of itinerant entertainers in sixteenth and seventeenth century England” *Journal of Historical Geography*. (31). 430–458; kifejezetten a *waitekról* MARSH, Christopher (2010), *Music and Society in Early Modern England*. Cambridge, Cambridge University Press, 116–130. A *waitek* és *minstrelek* között sem beszélhetünk azonban kizárólagos ellentétéről, a cheshire-i Kelly vagy Cally *wait*-család tagjai egyéni alkalmazásban, *minstrel*ként is szolgáltak, mikor éppen nem Chester utcáin zenéltek. Ld. MILLS (2002), 67; a magánszemélyeknél fellépő *waitekért* ld. MILLS (2002), 65, MARSH (2010), 126–127.

⁸ Ld. például Robert Furnesse szabó és hárfán játszó *musician*, Thomas Monday cipész és viola da gambán (*base vyal*) [vagy valószínűbben, viola da bracción, hiszen az volt alkalmasabb a hordozásra és az utcai zenélésre. A *viol* megnevezésű hangszer(ek)ről részletesebben ld. BALDWIN,

űző személyek azok, akik nem voltak képesek a kottaolvasásra, a dallamokat fejből tudták és hallás útján sajátították el. Az egyre növekvő számú zenekönyv fogyasztója és értő olvasója pedig az az egyre szélesedő nemesi, felsőbb réteg volt, amely pusztán szórakozásból és a neveltetés szükséges elemeként játszott hangszeren.⁹ A továbbiakban azonban ez előbbi, a hivatásra fő vagy kiegészítő bevételi forrásként hagyatkozó csoportra kívánok koncentrálni, hiszen őket illetik a források a *minstrel* vagy a *musician* jelzőkkel.

A *musician* és a *minstrel* kifejezésekkel fedett személyek hasonlóságának kérdésén kívül az a probléma is felmerül, hogy a *musician* megnevezés rengeteg hangszeret, és ezáltal rengeteg típusú előadót foglalt magában. A források folyamatosan felcserélve használják a *musician* és a konkrét hangszeren alapuló megnevezéseket, így találkozunk *fiddlerekkel* (hegedűs), *harperekkel* (hárfás), *trumpeterekkel* (trombitás) és még számtalan más hangszeren játszó személlyel. Jogosan merül fel tehát két kérdés is. Egyrészt az, hogy a korábban *minstrelnak* nevezett személyek értendők-e a későbbi *musician* alatt. Másrészt az, hogy a különböző hangszerek alapján megjelölt személyek esetében a zenei előadás összekapcsolódhat-e énekléssel. Amennyiben igen, akkor inkább a megnevezések megváltozásáról beszélhetünk a csoport megváltozása helyett. Amennyiben viszont nem, vagyis a különböző hangszereken játszó előadók énekkel nem egészítették ki produkciójukat, akkor egy új szórakoztatói csoport megjelenésével kell számolnunk. Itt érdemes kiemelni elsőként az althorpi Spencerek számadáskönyveiben található adatokat.

1599?: Paid to three minstrel which were accustomed to play at Christmas by your ladyship's command, 14s.6d.

Elizabeth (2002), *Paying the Piper: Music in Pre-1642 Cheshire. Early Drama, Art, and Music Monograph Series 29*. Kalamazoo, Medieval Institute Publications, 156–157. Érdemes szem előtt tartani, hogy a mai hangszerek nem feltétlenül felelnek meg teljes mértékben a 16–17. századiaknak, és a korabeli megnevezések is számos változatra utalhattak. Játsszó és William Noble tengerész, brácsán (*violet*) játszó férfiak esetét, akik 1599-ben Winchesterben lettek letartóztatva, ahova egy hétvége idejére utaztak, hogy *minstrelkedésükkel* pénzt keressenek („[...] to use there minstrelsy [...]”). MARSH (2010), 75–76. Nem szabad persze figyelmen kívül hagyni annak a lehetőségét sem, hogy adott személyekhez kötődhet „polgári” foglalkozásuk azért is, mert azt volt az adott helyzetben előnyösebb bevallani, holott esetleg nem is végeztek, csak tanulták pár évig. Ennek ellenére számos olyan esetről tudunk, ahol ténylegesen két (vagy több) foglalkozással rendelkezett a személy, hiszen pl. végrendelete, halotti leltára alapján látszik, hogy valóban mindkettőhöz szükséges tárgyakat birtokolt.

⁹ MILSOM, John (2004), „Music, Politics and Society” In: TITTLER, Robert and JONES, Norman (szerk.), *A Companion to Tudor Britain*. Oxford, Blackwell. 492–508, 500–503; MARSH (2010), 84.

10–17 January 1601: Paid to three minstrels for playing all Christmas, 14s.6d.

7–14 February 1601: Item paid unto the three minstrels for playing upon Candlemas day, 3s.

c. 9 January 1602: Paid to the three minstrels for playing all Christmas, 14s.6d.

c. 6 February 1602: Paid to the three minstrels for playing upon Candlemas day, 3s.

c. 8 January 1603: Item paid to the musicians, 14s.6d.

c. 5 February 1603: Item to the musicians, 3s.

c. 12 January 1605: Item paid to the musicians, 15s.

c. 2 February 1605: Item paid to the musicians, 3s.¹⁰

Az adatok alapján megállapítható, hogy a háztartásban minden január elején történt egy kifizetés a karácsonyi szórakoztatásért 14 shilling 6 penny összegben, majd február elején a gyertyaszentelői előadásért 3 shilling összegben. 1602-ről 1603-ra váltva azonban a szóhasználat megváltozik: a korábbi *minstrelek* helyett most már *musician*öknek fizetnek, de továbbra is ugyanazt az összeget. A dátum megegyezik a korábbi tendenciákkal, így feltételezhetjük, hogy továbbra is a karácsonyi, illetve gyertyaszentelői szórakoztatás jutalmazásáról van szó, és az összeg is azonos (kivéve az 1605-ös évet, ahol 15 shillingre emelkedik, de ez továbbra is egy hasonló összeget eredményez). Feltételezhető, hogy amennyiben a kifizetések időpontjai és az összegek változatlanok voltak, akkor az előadás típusának is változatlannak kellett lennie,

¹⁰ WOODFILL, Walter L. (1969), *Musicians in English Society from Elizabeth I to Charles I*. New York, Da Capo. 273–274. A forrásokból származó példákat eredeti nyelven közlöm, hiszen éppen többek között a szóhasználat átalakulása fontos velük kapcsolatban. A lábjegyzetben közölt fordítások, amennyiben nem jelzem külön, saját fordítások (V.Cs.). A pénzüsszegek rövidítésénél a £ a fontot, az s a shillinget, a d a pennyt jelöli.

1599?: A *minstrelek*nek, akiknek szokása karácsonykor itt játszani, asszonyunk utasítására, 14s.6d.

1601 január 10–17: Fizetve a három *minstrel*nek, amiért egész karácsonykor játszottak, 14s.6d.

1601 február 7–14: Továbbá fizetve a három *minstrel*nek, amiért Gyertyaszentelőkor játszottak, 3s.

c. 1602 január 9: Fizetve a három *minstrel*nek, amiért karácsonykor itt játszottak, 14s.6d.

c. 1602 február 6: Fizetve a három *minstrel*nek, amiért Gyertyaszentelőkor játszottak, 3s.

c. 1603 január 8: Továbbá fizetve több *musician* részére, 14s.6d.

c. 1603 február 5: Továbbá fizetve több *musician* részére, 3s.

c. 1605 január 12: Továbbá fizetve több *musician* részére, 15s.

c. 1605 február 2: Továbbá fizetve több *musician* részére, 3s.

pusztán a szóhasználat változott, és a két kifejezés bizonyos mértékű szinonimitásban állt egymással. A változás oka lehetett a lejegyző személy, és így a szóhasználat változása. Ez minden valószínűség szerint egy lehetséges magyarázattal szolgál arra a tényre is, hogy a forrásanyag miért nem konzisztens a megnevezéseket illetően.

Általánosan jellemző, hogy a középkori forrásokban nagy számban szereplő *minstrel* kifejezést a 16. század során láthatólag felváltotta a *musician*, a korábbi jelentős (de nem teljes) visszaszorulását eredményezve. A példák azonban arra engednek következtetni, hogy talán nem a tevékenység teljes átalakulásáról van szó, hanem a két kifejezés szinonimajellegéről. Ez önmagában persze nem magyarázza meg azt, hogy miért szorítja ki jelentős mértékben a 17. századra a *musician* kifejezés a *minstrelt*. Az azonban már egy lehetséges magyarázattal szolgálhat, hogy a csavargás elleni vagy szegénytörvény 1572-es, hosszadalmas parlamenti vitákat követő módosítása más szórakoztatók között a *minstreleket*, vagyis az énekmondókat is a törvénytelenül utazó, csavargó veszélyes személyek közé sorolta. Ez rengeteget rontott társadalmi megítélésükön, megélhetési lehetőségeiken. A törvény(módosítás) jelentős szerephez jutott abban, hogy a *minstrel* szó a század végére pejoratívvá vált.¹¹ A colchesteri előadó, Stephen Mumford is élete során *minstrel*ként volt ismert szomszédai között, 1594-es végrendeletében azonban már kifejezetten *musician*ként nevezte meg magát.¹² A század végére a közgondolkodásban a *minstrel* a szegény, szakadt vándorló énekest jelentette, akire folyamatosan rávetült az esetleges csavargó-lét árnyéka.¹³ Lehettett akár az engedélyezett szórakoztatói életvitel folytatója, de vándorló koldus, azaz rendbontó is – megítélése szinte kizárólag az adott város békebíráján múlt.¹⁴ Ezért volt fontos az előadóknak, hogy zenésznek nevezzék magukat, elhatárolódva a csavargó *minstrelektől*, és ha lehet, valamilyen nemes pártfogásába kerüljenek: amennyiben bizonyíthatóan egy nemes szolgálatában álltak, szabadon, háborgatás nélkül utazhattak

¹¹ Magáról az 1572-es csavargás elleni törvényről és az előadókra gyakorolt hatásáról, valamint a törvénymódosítást megelőző parlamenti vitákról részletesebben ld. ROBERTS, Peter (1994), „Elizabethan players and minstrels and the legislation of 1572 against retainers and vagabonds” In: FLETCHER, Anthony and ROBERTS, Peter (szerk.), *Religion, culture and society in early modern Britain: Essays in honour of Patrick Collinson*. Cambridge, Cambridge University Press. 29–56; a szóhasználatra gyakorolt hatásáról ld. pl. számadatokkal MARSH (2010), 76.

¹² MARSH (2010), 77.

¹³ WOODFILL (1969), 57–58; TAYLOR (2013), 29–30; MARSH (2010), 76.

¹⁴ WOODFILL (1969), 56.

és űzhették mesterségüket.¹⁵ Ez akár magyarázattal szolgálhat arra is, hogy a 15. század óta működő londoni *Minstrels' Company*-t egy 1594-es forrás már miért *Musicians' Company*ként emlegeti.¹⁶

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a *minstrel* és a *musician* szinonimitásban álltak egymással, noha a *minstrel* határozottan negatívabb felhanggal bírt. Egyes szerzők megkísérelnek valamiféle különbséget tenni a két kifejezés között, így például Elizabeth Baldwin, aki noha szintén inkább a szinonimitás pártján van, hajlik afelé, hogy a *musician* a letelepedett, nem igazán utazó, olvasásra és kottaolvasásra képes, anyagilag jobb helyzetben lévő személyeket jelenthette.¹⁷ Véleményem szerint azonban ez ugyan egyes esetekben (mint amelyből Baldwin is kiindul) igaz lehet, általánosságban azonban nem feltétlenül, és inkább beszélhetünk számos befolyásoló tényező hatására történő pillanatnyi szóválasztásokról, mint tudatos megkülönböztetésekről, mikor a források a két szó valamelyikét használják. Ezen befolyásoló tényezők közül pedig a 16. század során előre haladva kétségtelenül az egyik legjelentősebb a *minstrel* negatív jelentéstársulása volt, mely letelepedettségől, szakképzettségtől függetlenül a *musician* irányába billentette a választást az előadók szemében, ha önmaguk megnevezéséről volt szó.

Noha a *minstrel* és a *musician* egymás szinonimái is lehettek, az a kérdés továbbra is jogosan áll, hogy a hangszerük alapján megnevezett személyek esetében mennyiben számolhatunk énekes-zenés és mennyiben csak zenés előadásmóddal. Bizonyos hangszerek esetében (pl. trombita, duda) nehezebben képzelhető el az énekkel kísért játék. Más hangszerek azonban tipikusan alkalmasak lehetnek rá, sőt esetleg kifejezetten tudjuk, hogy a középkor során a rajtuk játszás szorosan összefonódott az énekléssel, ahogy az 1497-ben IV. Jakab skót király udvarában előadó két hegedűs esetében („tua fithelaris”), akik az *Eger and Grime* című verses regényt adták elő („that sang Graysteil to the king”).¹⁸ Noha kevés ilyen explicit kinyilvánítással rendelkezünk, számos

¹⁵ WOODFILL (1969), 56.

¹⁶ A társaság uralkodói alapítása a 15. századra tehető (*Fraternity and Sisterhood of Minstrels néven*), és a különböző uralkodók rendszeresen újra- és újraalapították, ahogy például I. Jakab 1604-ben tette (ekkor már *Musicians' Company* néven). A társaság célja az előadók nyilvántartása és szabályozása mellett a megfelelő előadási lehetőségek megteremtése, vagyis a konkurencia kiszorítása és a tagok munkavégzésének védelme volt. Részletesebben a társaságról ld. CHAPPEL, William (1900), „The Musicians' Company of London” In: GROVE, George (szerk.), *A Dictionary of Music and Musicians (1450–1889)*, 4 vols. London, Macmill and Co. 2: 432–433 és MARSH (2010), 90–91.

¹⁷ Ld. BALDWIN (2002), 105.

¹⁸ ZAERR, Linda Marie (2012), *Performance and the Middle English Romance*. Cambridge, D. S. Brewer. 53.

esetben találkozunk azzal, hogy a hangszer alapján megnevezett előadó magától értetődően énekel is. Gyakran van ez így például a *fiddlerek* (hegedűsök) esetében, ahogy azt az 1627-ben Buckingham hercegét becsmérő balladákat terjesztő John Iremonger is állította: a nála található szövegek egyike egy olyan dal volt, amelyet általában a hegedűsök énekelnek.¹⁹ Szintén egy *fiddler* éneklése jelenik meg Edward Ward 18. századi panaszában.²⁰ A zenés előadás énekkel összekapcsolódásáról tanúskodik annak a két *fiddler*nek az esete is, akik 1588-ban Anglia a spanyolok felett legutóbb aratott diadaláról énekeltek (minden bizonnyal egy balladát),²¹ de Leonard Wheatcroft gúnyverse is a 17. század első feléből:

„Are not those fiddlers rouges, That upon their backes do beare
A great fiddle, with a hole I'th midle, Base lowsy Roges they are
Th'le prate, and talke, and sing, And draw their mouths aside,
Theile drinke and dance & fling, I cannot those Rouges abide.”²²

A hegedű mellett más hangszerek is jellemzően alkalmasak arra, hogy énekkel kísérje megszólaltatójuk az előadást. Ilyen például a hárfa és a hárfás, a *harper*, akinek szerepkörében hosszú ideje beletartozott a történelmi események felelegetése, általában verses formában.²³ 1309-ben Canterbury-ben egy beiktatási ünnepségen 70 shilling fizetségben részesültek azok a *minstrelek*, akik éneküket hárfán (*harp*) kísérték.²⁴ Noha ez időben kívül esik a vizsgált korszakon, nem szükségszerű feltételeznünk, hogy a hárfán játszás módja annyit változott

¹⁹ „[...] a songe usually sunge by fiddlers [...]”, Fox, Adam (2000), *Oral and Literate Culture in England, 1500–1700*. Oxford, Oxford University Press. 389.

²⁰ HYLAND, Paul (szerk.), WARD, Edward (1993), *The London Spy: Ned Ward's Classic Account of Underworld Life in Eighteenth-century London*. East Lansing, Colleagues. 199, idézve itt: MARSH (2010), *Music and Society*, 2.

²¹ „2: fiddleres [...] were syngyng of the last Triumphe of england against the spaniard”, idézve: MILLS (2002), 72.

²² D5433/1, Derbyshire Record Office, oldalszám nélkül, idézve itt: MARSH (2010), 83.
„Hát nem gazfickók azok a hegedűsök, akik a hátukon egy nagy hegedűt cipelnek, lyukkal a közepén? Alantas gazfickók ők, csacsognak, fecsegnek és énekelnek, jártatják a szájukat, isznak, tácolnak és mulatoznak, ezeket a gazfickókat ki nem állhatom.”

²³ Richard Sheale neve mellett monográfusa, Andrew Taylor a *harpert* (hárfás) és a *minstrelt* szinte szinonimaként használja: „[...] Richard Sheale, minstrel, harper and mediocre poet [...]” („Richard Sheale, vándorénekes, hárfás és középszerű költő”); hiszen a korabeli nyelvhasználatban is felcserélhetőek (vagy egymás kiegészítői) voltak. TAYLOR (2013), 1. A költészet, történelemtörzsvetítés és a hárfa kapcsolatáról ld. BALDWIN (2002), 148.

²⁴ ZAERR (2012), 57.

volna 200–300 év alatt, hogy ne beszélhessünk az előadás során éneklésről is. Már csak azért sem, mert éppen ez látható Puttenham korábban már idézett részletében: „[...] or else by blind *harpers* or such like tavern minstrels that give a fit of mirth for a groat, and their matters being for the most part *stories of old time* [...]” (a kiemelések tőlem, V. Cs.).

A hangszerük alapján megnevezett személyek esetében tehát azt láthatjuk, hogy tevékenységük gyakran (de nem feltétlenül – gondoljunk pl. a trombitásokra) magában foglalta az éneklést is. A különböző megnevezések átjárhatóságára rendkívül szemléletes példát ad Alexander Stotson esete. A Lancashire-i Stotson énekmondó („*mynstrall*”) 1538-ban egy hegedűn játszva szórakoztatta közönségét („*Alexandre was playing on a fedill & makynge mery with certayn honest persones*”), mikor Isaac Dickson felszólította, hogy énekelje el azt a dalt, amit már egy korábbi alkalommal elénekelt („*the said ysaac commandit the said minstrall to Syng on Song he had song At on ffayrbank howsse in crostwat*”). Ennek megtagadása szolgáltatja a konfliktus alapját, melynek köszönhetően ez a szóhasználatra jól rávilágító példa fennmaradt.²⁵ A forrás *minstrel*ként nevezi meg a hegedűn (*fiddle*) játszó és mellette éneklő személyt. Más szóválasztású lejegyző esetében ugyanez a személy minden bizonnyal könnyen szerepelhetett volna *fiddler*ként (hegedűs), hiszen hegedűn játszott. Ám közben énekelt is, így a hangszerük alapján megnevezett személyek esetében sem zárhatjuk ki az éneklés jelenlétét. Összességében azt állapíthatjuk meg, hogy a *minstrel* és a *musician* egymással rokon gyűjtőfogalmak voltak, melyekbe a különböző hangszereken játszó személyek mind beleértendőek, akiknek egy jelentős része, ha nem is mind, énekkel egészítette ki előadását.

Pártfogók, patronálás

A középkori énekmondókról általában alapvetően azért rendelkezünk adattal, mert valamely pártfogójuk számadáskönyveiben megjelennek (ilyenek például a különböző uralkodói udvarokban fellépő, alkalmazásban álló *minstrelek*²⁶). A különböző városi, nemesi számadáskönyvekben pártfogójukat is feltüntetve szerepelnek, már csak azért is, mert a fizetség a pártfogó rangjához is igazodott.

²⁵ Az esetet Alexander Stotson *minstrel* Sir James Leyburn *deputy steward*nak tett tanúvallomása és Leyburn Thomas Cromwellnek küldött levele írja le. Ezek kiadásáért ld. GEORGE, David (szerk., 1991), *Lancashire. Records of Early English Drama* (REED). Toronto, University of Toronto Press, 250–251 és DOUGLAS, Audrey, GREENFIELD, Peter (szerk., 1986), *Cumberland, Westmorland, Gloucestershire. Records of Early English Drama* (REED). Toronto, University of Toronto Press, 214–215.

²⁶ pl. RASTALL (1964).

Ebből az is látszik, hogy gyakran pártfogójuk udvarán kívül tartózkodtak, más területekre utaztak és ott léptek fel.²⁷ A kora újkori szintársulatok patronálási rendszerének kutatásai alapján tudjuk azt is, hogy a szórakoztatás pártolása a 16–17. században sem állt távol a nemességtől. Így jogosan merül fel a kérdés, hogy az énekmondók-zenészek esetében beszélhetünk-e a rendszer fennmaradásáról.

Az 1550–1650-es években az arisztokrácia, a gentry és a városi céhek körében is elterjedt volt a különböző típusú előadók alkalmazása.²⁸ Ennek köszönhetően rendelkezünk egy kevés név szerinti adattal az énekmondókról. Mind a kora újkori énekmondóra, mind a nemesi pártfogásra az egyik legkézenfekvőbb példa Richard Sheale, aki a Stanley-család pártfogásában állt 1555 környékén. Edward Stanley, Derby harmadik earlje 1555-ben ajánlólevelet írt Sheale számára a londoni *Minstrels' Company*-be történő felvételét segitendő.²⁹ 1556-ban vagy 1557-ben szintén segítségben részesítette, miután Sheale-t Londonba tartó útján kirabolták, és így elvesztette a tartozásai törlesztésére összegyűjtött 60 fontját. 1558-ban Sheale követte az earlt északra, Berwickbe, ahol a skótok ellen toborzott hadsereg állomásozott.³⁰ Ezután nem rendelkezünk adattal Sheale és Derby earljeinek a kapcsolatáról, hacsak nem vesszük figyelembe Henry Machyn londoni kereskedő azon 1561. június 5-i naplóbejegyzését, melyben egy *harper* (hárfás, Sheale szokásos megnevezése) öngyilkosságáról számol be, aki Derby earljének a szolgálatában állt. A kéziratban azonban épp a *harper* neve nem olvasható ki, így nem állíthatjuk biztosan, hogy Sheale-ről lenne szó.³¹ Az azonban elvitathatatlan tény, hogy a Stanley-k alkalmazásában állt ekkor legalább egy énekmondó.

A 17. századi nemesi számadáskönyvekben is találunk számos patronálásra utaló adatot, ha Sheale-éhez hasonló, kimondott pártfogásról kevesebb példával is rendelkezünk. Patronálásra utalhat az, ha valamely személy egy nemes embereként van megnevezve. Cumberland earljénél 1612-ben adott elő egy vak hárfás, aki Derby earljének az alkalmazásában állt.³² Rengeteg további

²⁷ RASTALL-LEFFERTS (1998), 516.

²⁸ WOODFILL (1969), 68; városi céhek által alkalmazott előadókért ld. pl. BALDWIN (2002), 25 és 183.

²⁹ A levélről részletesebben ld. TAYLOR (2013), VII és 30–31.

³⁰ TAYLOR (2013), 1–3.

³¹ TAYLOR (2013), 3–4.

³² WOODFILL (1969), 257.

1 February 1612: Item given this day in reward by my lord's commandment to a blind man a harper, which was my lord Darbies man, and played here upon his harp. 2s.6d.

példát lehetne hozni, ám ez a patronálásnak egy viszonylag egyértelmű megnyilvánulása. Ennél talán fontosabb kiemelni azokat az eseteket, ahol nincsen ilyen egyértelműen kimondva a pártfogás, mégis következtethetünk rá a kifizetések alapján. Olyan adatokat kerestem a számadáskönyvekből származó forrásanyagban, amelyek valamilyen rendszerességgel ugyanannak a személynek történő kifizetésekről árulkodnak, tehát megállapíthatjuk, hogy a személy a nemesi háztartásban rendszeres szolgálatban állt. Szintén Cumberland earljének a háztartásában egymás után két évben is találkozunk Stephen Grigges *musician*nal, aki 1611-ben karácsonykor, 1612-ben böjtelőkor és karácsonykor is játszott társaival. A tény, hogy az előadók közül egyikük név szerint ki van emelve, a többi személy pedig csak hozzá kapcsolódik, utalhat arra, hogy Grigges az egyszerű alkalmi munkavállalónál fontosabb szerepet töltött be a háztartásban.

8 January 1612: Item paid this day to Stephen Grigges the musician of Barton which was given him in reward by my lord's appointment, for himself and four more for playing, and attending here this Christmas, £5.0.0.

26 February 1612: Item paid this day, which was given by my lord's commandment to Stephen Grigges the musician of Barton, who was sent for hither to Lonsbrough and his companions, and played here this Shrivetide and my Lord Wharton his being here and Sir Thomas his lady... 20s.

January 1613: Stephen Grigges the musician of Barton and four others, for playing and attending at Lonsbrough this Christmas, £5.0.0.³³

Hasonló szerepben állhatott Rutland earljének háztartásában Nichollas Francklyn, aki társaival két karácsony alkalmával is szórakoztatta a nemesi

1612 február 1: Továbbá adva ezen a napon jutalomként az uram parancsára egy vak embernek, egy hárfásnak, aki Derby uram embere volt, és itt játszott a hárfáján, 2s.6d.

³³ WOODFILL (1969), 257–258.

1612 január 8: Továbbá fizetve ezen a napon Stephen Griggesnek, a bartoni *musician*nek, mely az uram utasítására jutalmul lett adva neki és még négy személynek, amiért itt tartózkodtak és játszottak karácsonykor, £5.0.0.

1612 február 26: Továbbá fizetve ezen a napon, mely az uram utasítására lett adva Stephen Griggesnek, a bartoni *musician*nek, aki ide küldetett Lonsbrough-ba, és a társainak, akikkel itt játszottak böjtelőkor, míg Lord Wharton itt volt és Sir Thomas, meg a felesége ... 20s.

1613 január: Stephen Griggesnek a bartoni *musician*nek és négy társának, amiért itt tartózkodtak és játszottak Lonsbrough-ban karácsonykor, £5.0.0.

közönséget. Az ezért kapott fizetség egyik alkalommal 5 font, a másik alkalommal 6 font 13 shilling 4 penny volt. A forrásokban található további karácsonyi kifizetések összegeivel összevetve ezek viszonylag magas számok, ez azonban önmagában még nem feltétlenül jelenti azt, hogy pártfogásban állt volna, és ezért részesült volna nagyobb fizetségben. A forrás nem közli, hogy Francklynt hány társa kísérte, valamint azt is figyelembe kell venni, hogy a források több nemesi háztartásból származnak, melyeknek anyagi helyzete, így a kifizetések összege is szükségszerűen eltérő.³⁴

Olyan alkalmi kifizetésekkel is találkozunk, melyek szintén valamiféle patronálást jelezhetnek. 1602-ben Rutland earlje lovat bérelt Rowland White hárfás számára, 15 shilling értékben. Ez csak kicsit kevesebb, mint Nynnyon Gibbion trombitás fél éves alamizsnája (20 shilling), melyet szintén az earltól kapott, 1611-ben. White láthatóan egy a megszokottnál nagyobb kifizetésben részesült, ilyenre egy idegen személynek aligha lett volna lehetősége.³⁵

Patronálásra utaló jel az is, ha egy nemes egyértelmű lépéseket tesz annak érdekében, hogy az adott személyekről könnyen felismerhető legyen, hogy az ő szolgálatában állnak. A libéria, a különböző, ruhán elhelyezhető címerek mind a hovatartozás jelzésére szolgáltak, egyértelművé tették, hogy az adott előadó melyik nemes „embere”. Rutland earljének 1624-es kifizetésében is egy ilyen, az azonosíthatóság biztosítására törekvő gesztust látunk, mikor 36 shilling értékben jelvényeket varrat több *musician* részére.³⁶

A nemesi udvarokon kívül a városok is pártfogásukba vehettek előadókat. York jegyzőkönyveiben a mesterség generációs jellegét is végigkövethetjük. 1608-ban

³⁴ WOODFILL (1969), 270–271.

8 January 1610: To Francklyn, musician, for himself and his men, playing at Belvoyer all Christmas, £5.0.0.

7 January 1615: Unto Nichollas Francklyn, the musician, for the music this Christmas £6.13.4.

1610 január 8: Francklynnek, a *musician*nek, neki és az embereinek, amiért Belvoverben játszottak egész karácsonykor, £5.0.0.

1615 január 7: Nichollas Francklynnek, a *musician*nek, a karácsonyi zenéért, £6.13.4.

³⁵ WOODFILL (1969), 270–271.

30 June 1602: For the hire of a horse to carry down Rowland White, harper, 15s.

22 January 1611: To Nynnyon Gibbion, trumpeter, his lordship's alms for one half year, ended at Christmas last, 20s.

1602 június 30: Egy ló bérléséért, Rowland White hárfás cipelésére, 15s.

1611 január 22: Nynnyon Gibbion trombitásnak, urasága alamizsnája fél évre, mely véget ért a múlt karácsonykor, 20s.

³⁶ WOODFILL (1969), 271.

25 June 1624: Paid to Ryley, the embroiderer for badges for the musicians, 36s.

1624 június 25: Fizetve Ryley-nek, a hímnőnek, jelvényekért több *musician* számára, 36s.

Richard Laverock, *musician* inasként felfogadta John Youngot, aki később, 1616-ban Thomas Laverockot fogadta fel inasnak. Mindkét esetben a plébánia nyújtott ehhez anyagi támogatást. A Laverockhoz hasonló yorki *musician*-család lehetett a Paycock is. Robert Paycock *musician* 1611-ben egy kocsmát nyitására kap engedélyt, ez azonban nem szakítja el korábbi mesterségétől, 1615-ben továbbra is *musician*ként hivatkozik rá a forrás. 1619-ben pedig fia, Walter Paycock folytatja a családi hivatást, mikor Symon Holmes *musician* mellé áll be inasnak.³⁷

Paycockék esetében azonban nem patronálásról, inkább segélyezésről beszélhetünk, hisz a források többször hangsúlyozzák velük kapcsolatban szegény voltukat. Ez arra is emlékeztet, hogy a *musician* nem csak az előadás típusa szempontjából nevezhető rendkívül tág gyűjtőfogalomnak. Ugyanúgy annak nevezhető anyagi, társadalmi szempontból, hiszen a megélhetés szempontjából szinte felmérhetetlen különbségek lehettek egy alacsonyabb rangú nemes patronálásában álló, vagy akár pártfogásban nem is részesülő, és egy az arisztokrácia köreiből forgó előadó között.

³⁷ WOODFILL (1969), 292.

26 October 1608: Richard Laverock, musicianer, contented to take John Yonge to be his apprentice, to have 13s.4d.

28 June 1611: Robert Paycock, musician, who is a very poor man shall be licensed to keep an ale house or tipling house [...]

7 July 1615: Robert Paycock, musician, who is to bind his son Francis Paycock apprentice unto James Simpson, tailor, shall have 13s.4d.

22 October 1616: John Young, musician, who is to take Thomas Laverock as apprentice, is to have 13s.4d.

22 February 1619: Walter Paycock, son of Robert Paycock, who is to be bound apprentice to Symon Holmes, musician, for eight years, shall have 13s.4d.

8 February 1626: And now Symon Holmes, musician is committed to prison until he perform the order of the sessions in October last touching the non-payment of 13s.4d. to Walter Paycock, a poor boy his late apprentice.

1608 október 26: Richard Laverocknak, *musician*nek, amiért hajlandó John Yonge-ot inasává fogadni 13s.4d.

1611 június 28: Robert Paycock, *musician*, aki egy nagyon szegény ember, engedélyt kap kocsmát vagy kimerés üzemeltetésére.

1615 július 7: Robert Paycock, *musician*, aki fiát, Francis Paycockot inasként James Simpson szabóba bízza, kapjon 13s.4d.

1616 október 22: John Youngnak, *musician*nek, aki Thomas Laverockot inasként felfogadja 13s.4d.

1619 február 22: Walter Paycocknak, Robert Paycock fiának, aki elszegődik Symon Holmes *musician* mellé nyolc évre inasnak 13s.4d.

1626 február 8: És most Symon Holmes, *musician* börtönre ítéltetik míg nem teljesíti hátralékainak a megyei bíróság által tavaly októberben elrendelt kifizetését, 13s.4.-t Walter Paycocknak, egy szegény fiúnak és egykori tanoncának.

Közönségek

Még a nemesi alkalmazásban álló előadók sem töltötték minden napjukat a nemesi házban. Pártfogóik nem igényelték folyamatosan szolgálataikat, így mikor nem volt rájuk szükség, szabadon utazhattak a környéken, és pártfogóiktól származó jövedelmüket egyéni fellépésekkel egészíthették ki.³⁸ Ennek köszönhetően az előadók rengeteg helyen megfordultak, közönségük pedig igen sokszínű volt, ahogy azt egy 1629-es *book of characters* (típusokat, karaktereket röviden bemutató, katalógusszerű mű) is megjegyzi a *fiddler* kapcsán: „He traverses all Companies, feeds on all sorts of dyet, receives all mens gratuities”.³⁹ A nemesi házakban a pártfogójuknak, annak családjának és nemesi körének adtak elő, vagy akár tanították őket zenélni, de szabadnapjaikon más típusú közönséget szórakoztattak, ahogy ezt a tutbury-i *minstrels’ court*ban (énekmondó udvar) a 17. században elhangzott beszéd is kihangsúlyozta: „’Tis that which gaines you admittance & acceptance within their palaces & in the houses of lords ladyes & Gentry of the highest quality & distinction whilst the inferiour persons of all sorts earnestly covet your Company & are even charm’d & raptured with your performances”.⁴⁰ Így megfordultak a különböző vásárokon, fesztiválokon (pl. májusünnepek) vagy akár esküvőkön is. Ezekon a közönség ugyan szegényebb volt, így az egy főre eső várható honorárium alacsonyabbnak ígérkezett, azonban sokkal több ember hallgatta őket, így összességében ezek az események is kiváló bevételi lehetőséget jelentettek.⁴¹ A helyi kocsmák⁴² pedig azokon

³⁸ WOODFILL (1969), 65; BRAYSHAY (2005), 431 és 441.

³⁹ „Megfordul minden társaságban, mindenféle étrendből falatozik, minden ember fizetésében részesül.”

R. M. (1629), *Micrologia. Characters, or essayes, of persons, trades, and places, offered to the citty and country*. By R. M. London. C7v–D1r, idézve itt: MARSH (2010), 163.

⁴⁰ „Ez az [a zenével szórakoztatás és zenélni tanítás], ami bebocsáttatást és fogadtatást nyer nektek a lordok és lady-k, a legkiválóbb és legjobb gentry-k házaiba és palotáiba, míg a mindenféle alantasabb személyek hön vágyakoznak társaságotokra, és előadásaitok egészen elvarázsolják és elragadtatják őket.”

Speech delivered at the Tutbury minstrels’ court, late seventeenth century, Derbyshire Record Office, D4530/76/8, 9, idézve itt: MARSH (2010), 163–164.

⁴¹ PORTER, Gerald (2008), „The English Ballad Singer and Hidden History” *Studia Musicologica*. (49/1). 127–142, 130; FOX (2000), 27.

⁴² Itt érdemes egy rövid kitérőt tenni ismét a terminológia kérdésére. A tanulmány során emlegetett „kocsmák” leginkább az *alehouse*-t, sörkimérést takarja. A 16–17. századi Anglia kapcsán ugyanis az alkoholfogyasztásnak három különböző típusú helyszínével is számolnunk kell, ez az *alehouse*, a *tavern* és az *inn*. A „hierarchia” legalsó fokán állt az *alehouse*, melyet gyakran illegálisan működtettek egy-egy ház hátsó szobájában. Jellemzően sört lehetett fogyasztani,

a napokon is előadási lehetőséget biztosítottak, amikor vásárokat vagy ünnepeket éppen nem tartottak. Ezeken a helyszíneken a közönség tagjaitól kapták fizetségüket, ezért is volt feltétlenül szükséges, hogy ismerjék az ízlésüket és annak eleget tudjanak tenni. Amennyiben egy nagyobb szervezet (például egy város) bérelte fel az előadókat, gyakran megesett, hogy fizetségüket a pártfogó rangjához mérve szabták meg.⁴³ A fizetség azonban nagyon sok tényezőtől függött még, a közönség korábban említett anyagi helyzete is csak egy ezek közül; az előadó készségei, hírneve szintén befolyással volt a végösszegre. A végösszeg bizonyos esetekben nem is jelentett feltétlenül valamilyen összeget, az előadó fizetségképp kaphatott az *alehouse*-ban szállást, ételt, sört, gentry családoknál ajándékokat stb.⁴⁴ A pártfogó házában valamilyen társasági eseményen előadni további lehetőségeket rejtett magában: a pártfogó köreibbe tartozó nemesek felfigyelhettek az előadóra, és meghívhatták saját udvarukba fellépni.

Összefoglalás

Az énekmondók összességében a kora újkori szórakoztatók egy nehezen megfogható csoportjának bizonyulnak: a *minstrel* kifejezés egyre romló társadalmi megítélésétől menekülő, ezért magukat *musician*nek nevező, de lényegében a (korábbi) *minstrelek*kel megegyező tevékenységet végző személyek hétköznapi jelenlétük miatt könnyen eltűnnek a forrásanyagban. Mégis összességében viszonylag sok információ rekonstruálható velük kapcsolatban. Víznyomlag magabiztosan állíthatjuk, hogy nem a tevékenység átalakulásáról, pusztán a szóhasználat változásáról van szó, erre utal az, hogy a *minstrel* és a *musician*

esetleg valamiféle ételt, és zenés-énekes-táncos szórakozásban részt venni, akár tiltott időszakokban is (éjszaka, vasárnap stb.). A *tavern* jellemzően önálló épülettel és borkimérési joggal rendelkezett, valamivel színvonalasabb helyszínnek számított, az *inn* pedig kocsmá helyett inkább nevezhető fogadónak, hiszen ebben szobákat is lehetett bérelni. Ennek megfelelően az *alehouse* szolgálta ki a legalsóbb társadalmi rétegeket, és általában a legalsóbb társadalmi rétegek tagjai voltak az üzemeltetői is. Részletesebben ld. McSHANE, Angela (2016), „Drink, song and politics in early modern England” *Popular Music*. (35, special issue 2). 166–190, 169–170; BALDWIN (2002), 39–40; és még BROWN, J. R. (2008), *The landscape of drink: inns, taverns, and alehouses in early modern Southampton*, kiadatlan doktori disszertáció. Coventry, University of Warwick. Persze azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy azért találkozunk a forrásokban túlnyomó többségben *alehouse*-ban előadó előadókkal, mert ezeken a helyeken nagyobb volt az esélye a törvénytisztező előadásmódnak (éjszaka, vasárnap stb.) így nagyobb valószínűséggel jelennek meg a forrásokban, melyek ezen esetben jellemzően a helyi bíróság negyedévenként összeülő üléseinek peranyaga (*quarter session rolls*).

⁴³ BRAYSHAY (2005), 441.

⁴⁴ A fizetések összegeiről, típusairól részletesebben ld. BALDWIN (2002), 93–95.

kifejezés (és a számos egyéb megnevezés: *fiddler*, *harper* stb.) folyamatosan változtatja egymást a forrásokban, azonos jellegű megbízásokat és fizetéseket kapnak a különböző megnevezésű személyek, a szóhasználatban gyakran evidenciaként összemosódnak; valamint az is, hogy egyes a *minstrelek*hez egyértelműen kötődő jelenségek, így például a patronálás, nem mutatnak jelentős átalakulást a *musician*ökre áttérve. A vizsgált forrásanyag, a számadáskönyvek alapján pedig az is látható, hogy az előadók életének és megélhetésének – akár *minstrel*ként, akár *musician*ként, akár a hangszerük alapján nevezték meg magukat – egy fontos sarokkövét képezték a különböző pártfogók, akiknek az alkalmazásában álltak. Közönségük összességében egy rendkívül széles kört ölelt fel: a pártfogójuk és annak ismeretségi körétől a kocsmák helyi közönségéig bárki beletartozhatott.⁴⁵ Így a társadalomnak szinte minden rétege előtt előadtak, a társadalmi csoportok között folyamatos átjárási lehetőséggel rendelkeztek. Az átjárás következtében pedig a rétegek között kulturális közvetítőkként is szolgáltak, akár *minstrel*ként, akár *musician*ként nevezték meg őket. A fő kérdés innen tovább lépve az, hogy ezek a társadalomba mélyen beágyazott, minden réteg szórakoztatásában szerephez jutó, minden réteggel kapcsolatba kerülő személyek ezen átjárások során milyen hatást gyakoroltak a társadalom működésére, a helyi közösségek szerveződésére és a társadalmi rétegek egymással való kommunikációjára.

⁴⁵ A gondolatot, hogy az énekmondók közönségébe gyakorlatilag minden társadalmi réteg belees(het)ett, már számos kutató megfogalmazta. Példaként ld. TAYLOR (2013), 31, 39; SUGGETT, Richard (2002), „Vagabonds and minstrels in sixteenth-century Wales” In: Fox, Adam and WOOLF, Daniel (szerk.), *The Spoken Word: Oral culture in Britain 1500–1850*. Manchester, Manchester University Press. 138–173, 138; SPUFFORD, Margaret (1994), „The Pedlar, the Historian and the Folklorist: Seventeenth Century Communications” *Folklore*. (105). 13–24, 18.

Bibliográfia

- BALDWIN, Elizabeth (2002), *Paying the Piper: Music in Pre-1642 Cheshire. Early Drama, Art, and Music Monograph Series 29*. Kalamazoo, Medieval Institute Publications.
- BRAYSHAY, Mark (2005), „Waits, musicians, bearwards and players: the inter-urban road travel and performances of itinerant entertainers in sixteenth and seventeenth century England” *Journal of Historical Geography*. (31). 430–458.
- BROWN, J. R. (2008), *The landscape of drink: inns, taverns, and alehouses in early modern Southampton*, kiadatlan doktori disszertáció. Coventry, University of Warwick.
- CHAPPEL, William (1900), „The Musicians’ Company of London” In: GROVE, George (szerk.), *A Dictionary of Music and Musicians (1450–1889)*, 4 vols. London, Macmill and Co. 90–91
- DOUGLAS, Audrey, GREENFIELD, Peter (szerk., 1986), *Cumberland, Westmorland, Gloucestershire. Records of Early English Drama (REED)*. Toronto, University of Toronto Press.
- FEWSTER, Carol (1987), *Traditionality and Genre in Middle English Romance*. Cambridge, D.S. Brewer.
- FOX, Adam (2000), *Oral and Literate Culture in England, 1500–1700*. Oxford, Oxford University Press.
- GEORGE, David (szerk., 1991), *Lancashire. Records of Early English Drama (REED)*. Toronto, University of Toronto Press.
- MARSH, Christopher (2010), *Music and Society in Early Modern England*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MCGEE, Timothy J. (1995), „The Fall of the Noble Minstrel: The Sixteenth-Century Minstrel in a Musical Context” *Medieval & Renaissance Drama in England* (7), 98–120.
- MCSHANE, Angela (2016), „Drink, song and politics in early modern England” *Popular Music*. (35, special issue 2). 166–190.
- MILLS, David (2002), „Music in the City” In: BALDWIN, Elizabeth, *Paying the Piper: Music in Pre-1642 Cheshire. Early Drama, Art, and Music Monograph Series 29*. Kalamazoo, Medieval Institute Publications. 54–79.
- MILSOM, John (2004), „Music, Politics and Society” In: TITTLER, Robert and JONES, Norman (szerk.), *A Companion to Tudor Britain*. Oxford, Blackwell. 492–508.
- PORTER, Gerald (2008), „The English Ballad Singer and Hidden History” *Studia Musicologica*. (49/1). 127–142.
- PUTTENHAM, George (2007), *The Art of English Poesy: A Critical Edition*, szerk. WHIGHAM, F., REBHORN, W. A. Ithaca–London, Cornell University Press.

- RASTALL, Richard (1964), „The Minstrels of the English Royal Households, 25 Edward I – 1 Henry VIII: An Inventory” *R.M.A. Research Chronicle*. (4). 1–41.
- RASTALL, Richard, LEFFERTS, Peter M. (1998), „Minstrels and Minstrelsy” In: SZARMACH, Paul E., TAVORMINA, M. Teresa, ROSENTHAL, Joel T. (szerk.), *Routledge Revivals: Medieval England, An Encyclopedia*. New York, Routledge. 515–517.
- ROBERTS, Peter (1994), „Elizabethan players and minstrels and the legislation of 1572 against retainers and vagabonds” In: FLETCHER, Anthony and ROBERTS, Peter (szerk.), *Religion, culture and society in early modern Britain: Essays in honour of Patrick Collinson*. Cambridge, Cambridge University Press. 29–56.
- SOUTHWORTH, John (1989), *The English Medieval Minstrel*, Boydell Brewer.
- SPUFFORD, Margaret (1994), „The Pedlar, the Historian and the Folklorist: Seventeenth Century Communications” *Folklore*. (105). 13–24.
- STEVENS, John (1961), *Music and Poetry in the Early Tudor Court*. London, Methuen
- SUGGETT, Richard (2002), „Vagabonds and minstrels in sixteenth-century Wales” In: FOX, Adam and WOOLF, Daniel (szerk.), *Oral culture in Britain 1500–1850*. Manchester, Manchester University Press. 138–173.
- TAYLOR, Andrew (1997), „Songs of Praise and Blame and the Repertoire of the Gestour” In: ANDERSON, Flemming G., PETTITT, Thomas, SCHRÖDER, Reinhold (szerk.), *The Entertainer in Medieval and Traditional Culture: a Symposium*. Odense, Odense University Press. 47–73, 48–49
- TAYLOR, Andrew (2013), *Songs and Travels of a Tudor Minstrel: Richard Sheale of Tamworth*. Cambridge, Cambridge University Press
- WOODFILL, Walter L. (1969), *Musicians in English Society from Elizabeth I to Charles I*. New York, Da Capo.
- ZAERR, Linda Marie (2012), *Performance and the Middle English Romance*. Cambridge, D. S. Brewer.

Filozófia és művészettörténet

Szent Sebestyén-ábrázolások a modern magyar festészetben. Avantgárd és aktivizmus, Szent Sebestyén antimilitarista értelmezési keretben

BÁRDI SÁRA

A művészet történetének folyamán gyakori a keresztény kultúrkör egyes alakjainak, jeleneinek sokrétű, korokon átívelő ábrázolása, ikonográfiájuknak az aktuális kontextushoz idomuló újabb és újabb tartalommal való megtöltése, bővítése, ami esetenként profanizálódáshoz vezet. Az ókeresztény mártír Szent Sebestyén ennek a jelenségnek az egyik legszemléletesebb példája. A pestis-szent tisztelete kezdetekben római helyi kultuszként élt. Onnan terjedt tovább egész Itáliába, Afrikába, és Európa-szerte,¹ olyannyira, hogy még a 20. század újíto művészeire is hatást gyakorolt. Jelen tanulmányomban a Szent Sebestyén-ikonográfia 20. század első évtizedeiben fellépő profanizálódásának jelenségével foglalkozom, az antimilitarista értelmezési keret létrejöttére, specifikusan a modern magyar festészetre, grafikára koncentrálván.

Szent Sebestyén legendája és hagyományos ikonográfiája

Szent Sebestyénről igen kevés hitelesnek mondható írott forrás maradt fenn, ezek közé tartozik a *Depositio Martyrum* és Szent Ambrus 118. zsoltár mellé fűzött kommentárja. Általunk ismert legendája az 5. században alakult ki.² Sebestyén Milánóból tért át Rómába, a keresztény hit elkötelezett harcosaaként, ahol a 3. században mártírhalált halt. Diocletianus császár kedveltjeként a palotaőrség tagja volt, de csupán azért szegődött római katonának és hordott egyenruhát, hogy a keresztények kínvallatásakor emlékeztesse őket hitükre. Hittérítő szerepéről és cselekedeteiről az idő múlásával Diocletianus császár

¹ A 680-ban kitört római pestisjárvány idején már mint pestispatrónus jelent meg. A 14–17. század között a pestis térhódítása okán Szent Sebestyén tisztelete Európa-szerte felélénkült.

² *Lexikon der christlichen Ikonographie* (1968–1976), 1–8, KIRSCHBAUM, E. – BANDMANN, G. – BRAUNFELS, W. (szerk.) Basel–Wien, al. Freiburg im Breisgau (2), 322–331. Továbbiakban: LCI.

tudomást szerzett és magához hívatta. Sebestyén rendíthetetlenül kiállt hite mellett, ezért a császár elfogatta, megköveztette és halálra nyilaztatta. A katonák a nyílt mezőn hagyták „holttestét”, ahol egy Irén nevű nő talált rá, aki mikor el akarta temetni, észrevette, hogy még életben van. Irén ápolni kezdte Sebestyént, akit, miután felépült, útja Diocletianus és Maximianus császárokhoz vezetett. Most ő kérte számon az uralkodókat a keresztények ellen elkövetett bűntetteikért. Sebestyén visszatérését egyfajta feltámadásként értékelték, ettől megijedve végül agyonverték őt.³ A legenda számos jelene ábrázolásra került, hiszen meglehetősen sok interpretációs lehetőséget hordoz. Koronként eltérő a hangsúlyozás és az értelmezés, a kor szellemiségének függvényében, akár csak ha a mártír alakjának megformálását figyeljük. A kezdetekben fiatal rómaiként jelent meg attribútumok nélkül, majd később a kezében kereszttel vagy koronát tartva. A 7. században leginkább idősebb férfiként ábrázolták, harcosként dicsfénnnyel a feje körül és gyakran a mártírságot szimbolizáló pálmaággal. A 13. század óta jelenítik meg egyéni attribútumával, a nyíllal, valószínűleg Jacopo da Voragine írása nyomán: „Diocletianus a mező közepén megköveztette Sebestyént és katonáival rányilaztatott, s azok úgy teleövdözték nyílveszőkkel, hogy olyan lett, mint egy sündisznó”.⁴ A középkorban mint előkelő férfi szerepel az ábrázolásokon és már a későbbiekben jól ismert fatörzs is feltűnik, ami egyfajta utalásként értelmezhető a keresztfára, a Passio-történetre. A 15. századtól pedig a leggyakoribb ábrázolási mód a félmeztelen testű fiatal férfi lesz nyilakkal lyuggatva és cölöphöz, fához kötözve. A 18. században és a későbbiekben azonban a nyílveszők gyakran eltűnnek, és a félmeztelen fiatal férfitest, annak tartása és a cölöp válik a szent sajátos jelképévé.⁵

Történetének legismertebb eleme a már említett nyilazás jelene, ami egyúttal rámutat pestisszenti titulúsának miéértjére. A vértanú testébe fúródó nyilak Istennek a romlott világra lesújtó haragjával,⁶ jelen esetben a pestissel

³ MURRAY, Peter and Linda (2004), *A Dictionary of Christian Art*. New York, Oxford University Press. 524–527.

⁴ VORAGINE, Jacobus de, *Legenda Aurea* (13. század). Ford.: Bárczi Ildikó (2004), Budapest, Neumann Kht. <http://mek.niif.hu/04600/04626/html/legenda0017.html> Utolsó letöltés: 2018. 09. 09.

⁵ LCI.

⁶ „Most lássátok meg, hogy én vagyok, és nincs Isten kívülem! Én ölök és elevenítek, én sebesítek és én gyógyítok, és nincs, aki kezemből megszabadítson. Mert felemelem kezemet az égre, és ezt mondom: Örökké élek én! Ha megélesítem fényes kardomat és ítélethez fog kezem: bosszút állok ellenségeimen és megfizetek gyűlölőimnek. Megrészegítem nyilaimat vérrel, és kardom jól lakik hússal: a legyilkoltak és foglyok vérével, az ellenség vezéreinek fejéből!” (5Móz 32: 39–42, fordító: Károli Gáspár, kiemelés tőlem: B.S.)

azonosíthatók. Így tehát Szent Sebestyén gyakran mint önkéntes áldozat jelenik meg, aki elfogadja az Isten által küldött pestisnyilakat és magába szívja a betegséget, hogy így megóvja a híveket és példát mutasson a hit próbáinak kiállására. Ezzel Krisztushoz hasonlóan megváltószerepet magára vállalva és mártírként mint legtökéletesebb Krisztus-imitáció jelenik meg.

A kezdeti ábrázolásoktól indulva egészen a reneszánszig az ábrázolások funkcióját tekintve minden korban illeszkednek a többi hasonló témájú, szenteket, védőszenteket ábrázoló produktumhoz. Az itáliai reneszánszban azonban már árnyaltabbá vált a Szent Sebestyén-ábrázolások funkciója. Szociális funkciójukat tekintve három típust különböztethetünk meg, (1) didaktikust, amely a szentek életének bemutatására szolgál, (2) a devóciós portrét, amely a pestis elleni védekezés, illetve firenzei fiatal férfiaknak nyújt morális keretet a felnőtté váláshoz. (3) Számos olvasat szerint pedig megjelenik egy harmadik, *privát* jelentésréteg is, mintegy burkolt homoszexuális tartalom, egyrészt ezzel is magyarázva azt, hogy a szentet félig vagy teljesen meztelenül, szép fiatal férfiként jelenítik meg, illetve a nyilakat fallikus szimbólumként értelmezve. Szent Sebestyénnek tehát vallásos, világi, devóciós és szexuális jelentésrétege is kialakult.

A pestisjárványok mértékén túl ez a differenciálódott értelmezéstartomány vezethetett ahhoz, hogy a kora újkorból ilyen gazdagsággal ismerjünk Szent Sebestyén-ábrázolásokat. Tanulmányomban arra keresem a választ, mi lehet annak az oka, hogy a 19. század végén, 20. század elején a mártír újra intenzív érdeklődést váltott ki a művészekből?

A modernizmus Szent Sebestyén-ábrázolásai

Megállapítható, hogy a modernizmus Szent Sebestyén-ábrázolásainak számos ikonográfiai és ikonológiai magyarázata létezik: elterjedésében közrejátszottak (1) a 19. században végzett reneszánsz- és manierizmus-kutatások és így El Greco újrafelfedezése, (2) a férfi aktábrázolás lehetősége, (3) homoerotikus vonzalmak megformálása, (4) az első világháború tragédiája, valamint (5) a háború után megjelenő igény a biztonságot jelképező klasszicizálásra.

Korábbi kutatásaim egyik meghatározó célkitűzése volt, hogy egy átfogó magyar művészeti körképet vázoljak fel a Szent Sebestyén-ábrázolások tekintetében, az általános tendenciák és az egyes kirívó esetek bemutatásával, így azt is vizsgálva, hogy a fent említett motivációk milyen mértékben és jelentő-

„Belém fűrdtek a Mindenható **nyilai**, lázt hozó mérgüket felitta a lelkem. Rémségei ellenem csatasorba álltak.” (Jób 6:4, fordító: Károli Gáspár, kiemelés tőlem: B.S.)

séggel mutathatóak ki magyar viszonylatban. Mednyánszky László „Fogoly”⁷-ábrázolásait megelőzően csak az egyházi művészet köréből ismeretes Szent Sebestyén-ábrázolás magyar művészekről. Magyarországon a 19. század folyamán, de különösen az 1910-es évektől az ábrázolások száma megnőtt, ennek oka, az első világháború légkörében és tragédiáiban keresendő. A modern magyar festészet Szent Sebestyén-ábrázolásainak tetemes részét ezek a háború árnyékában született, többnyire antimilitarista ábrázolások teszik ki. Így módon pedig a modern magyar festészet Szent Sebestyén-ikonográfiájának bemutatása a háborútól el nem választható, példái főként avantgárd, aktivista körökben keresendők. A következőkben így az I. világháború kontextusában értelmezhető Szent Sebestyén-ábrázolások összefüggései és részletes bemutatása a célom.

A háború előérzete és annak tragédiái, Szent Sebestyén mint a művész allegóriája

1905-től az 1920-as évekig az első világháború és annak előszele számos európai művészre hatást gyakorolt. Az expresszionizmus időszakában a vallás és ezzel a szakrális művészet újra előtérbe került. A háború kitörése előtt messianisztikus, profetikus hangulat volt jellemző. A szakralizált, „expresszionista” ikonográfia a keresztény ikonográfiai hagyományban megjelenő individuális alakokat állította középpontjába; így a mártírokat, szenteket, prófétákat és gyakran a szenvedő Krisztust. „Ennek oka abban keresendő, hogy a fiatal expresszionista művészek magukat a Megváltás és a Szenvedés között húzódó feszültséggel teli területre helyezték.”⁸ Így nem meglepő, hogy Szent Sebestyén alakja az expresszionista ikonográfiában igen népszerűvé vált, sok esetben mint a művész allegóriája.

Ebben a légkörben fedezték fel újra El Grecót. 1912-ben Németországban a Nemes-kollekcióból létrehozott kiállításon találkozhatott műveivel a nagyközönség. A saját korában meg nem értett, félreértett, magas érzelmi tartalommal alkotó művészként interpretálták, ilyen módon pedig az expresszionista

⁷ Mednyánszky László: *Fogoly*. 1890-1895 körül, olaj, vászon, 187x110 cm. SG Banksá Bystrica, Bystrica; Mednyánszky László: *Megkötözött fogoly (Kikötözött fogoly, „Otrok”, Rabszolga)*. 1890-1895 körül, olaj, vászon, 170,5x73,5 cm. Slovenská Národná Galéria, Bratislava; Mednyánszky László: *Férfi akttanulmány*. 1895 körül, olaj, vászon, 120x60 cm.

⁸ PADBERG, Martina (2012), *Passion and Ecstasy: The Reception of El Greco in the Context of „New Religious Art”*. In: WISMER, Beat – SCHOLZ-HÄNSEL, Michael (szerk.) *El Greco and Modernism*, Düsseldorf Hatje Cantz, 282.

művészek olyan személyt láttak benne, akivel azonosulhatnak. Megnyúlt alakjainak kifejezőereje, az ehhez igazított méretek, a nyugtalanító fény és az antinaturalizmust kiemelő drámai színhasználat egybeesett az expresszionizmus újításaival. El Greco kreatív inspirációt nyújtott számukra és nyomasztó szakrális retorikája új látásmódot generált. A monumentális és félalakos szent-portréin is érezhető az alakok, a forma dramatizálása és pszichologizálása, ami egyfajta belső expresszió kifejezésének, megformálásának tekinthető. El Greco mindkét előbb említett formátumban megfestette Szent Sebestyén alakját, amelyeken szembevető a művészetében létrejövő váltás, míg az egyik⁹ az 1570-es években, addig a másik¹⁰ pedig a késői periódusban készült.

Albert Weisberger 1903 és 1913 között számos indirekt önarcképen jelenítette meg magát Szent Sebestyénként.¹¹ 1906-ban Párizsban többször látta El Greco műveit és gyakran hangoztatta tanítványainak a manierista művész jelentőségét. Herman Stennerre szintén nagy hatást gyakorolt El Greco. Stenner nevéhez két igazán szép példáját köthetjük az expresszionista Szent Sebestyén-ábrázolásoknak. Az egyik egy 1911-1912 között készült festmény,¹² amelyen Szent Sebestyén szenvtelenül, kezeinél egy fához kötözve áll – attribútuma, a nyílvevő nem jelenik meg. Szép fiatal testére helyeződik a hangsúly, ahogyan felkínálkozik a kivégzői számára. Azonban az 1913-1914 között keletkezett többalakos kompozíción¹³ Szent Sebestyén két másik alak társaságában, a kép közepén helyezkedik el megtörtébb testtel, amiben már sebet ütött a nyíl, feltehetően a másik két figura által. A két festmény között ugyancsak egy év telt el, azonban stílusukban és hangulatukban egészen mások, valószínűsítem, hogy ez a háború egyre véresebb közeledésének tudható be. Az imént említett két művész az első világháborúban hunyt el, így ezek az ábrázolások akár tekinthetők egyfajta próféciaának sorsukra nézve. Egon Wilden azonban túlélte a háborút és miután visszatért művészi munkásságához, Düsseldorfban tanult és traumáit keresztény ikonográfiai keretben fejezte ki.¹⁴ Ezen sorozatának egy darabja a Szent Sebestyén mártíromságát megjelenítő, akvarellal

⁹ El Greco: *Szent Sebestyén*. 1577-1578, olaj, vászon, 191 × 152 cm. Museo Catedralicio, Palencia.

¹⁰ El Greco: *Szent Sebestyén*. 1608-1614, olaj, vászon, 115 × 85 cm Museo del Prado, Madrid.

¹¹ Albert Weisberger: *Sebestyén kében*. 1910. Kunst Museum des Landes Sachsen-Anhalt, Halle.

¹² Herman Stenner: *Szent Sebestyén*. 1911-1912. Sammlung Bunte, Hamburg.

¹³ Herman Stenner: *Szent Sebestyén*. 1913-1914. Columba, Cologne.

¹⁴ PADBERG (2012), 285.

készített festménye,¹⁵ amelyen a mártír kezei és lábai fához vannak kötözve, és fájdalomtól előreránduló teste szinte félkört alkot, arca pedig akár egy koponya. Szent Sebestyén a sebesült katonák védőszentjeként jelentős és sokat használt motívummá válik az első világháború után. Gottfried Diehl munkásságában is ebben a kontextusában jelenik meg a vértanú.¹⁶ A kompozíció rendkívül érdekes,¹⁷ a Szent Sebestyén- ikonográfia azon jelenetét dolgozza át, amelyben Irén a mártírt ápolja, sebeit tisztítja, ebben az esetben azonban Irén helyett egy szakállas férfi jelenik meg Szent Sebestyén mögött, és tartja őt. Úgy vélem, hogy ez a háború alatt kialakult bajtársiasság megformálása lehet, az úgynevezett „barátság-képek” közé sorolható.

Avantgárd és aktivizmus, Szent Sebestyén antimilitarista értelmezési keretben

Az expresszionizmushoz köthető *Der Sturm* és *Die Aktion* folyóiratok erőteljes és közvetlen hatást gyakoroltak a magyar aktivizmusra. Az aktivizmus a képzőművészetet a természet és a társadalom alakítójának és formálójának látta. A program egy háborúellenes, nemzetköziséget támogató politikus irodalom mellékhajtásaként bontakozott ki, *A Tett*, később pedig a *Ma* folyóirat lapjain.¹⁸ Az aktivisták a „mindenki által” ismert expresszionizmust túl individualistának tartották, egy kollektívebb kifejezési formára törekedtek, és közösségi feladatokat vállalására. Itt szeretném jelezni, hogy az aktivizmus és az expresszionizmus egymástól való elválasztása, illetve az expresszionizmus előzményként való meghatározása 1934-ben történik meg. Wolfgang Paulsen ekkor tesz először kísérletet az aktivizmus sajátosságainak meghatározására a berlini egyetemen készült disszertációjában. Meglátása szerint az aktivizmus az expresszionizmus céltudatosabb, felvilágosodottabb, politikusabb szándékú leszármazottja.¹⁹ Ez a „másfajta” expresszionizmus, vagyis expresszionista aktivizmus a *Die Aktion* körében már évek óta létezett. A berlini *Die Aktion* körében működő művészek munkái témájukban kapcsolatot mutatnak *A Tett*-ben és a *Mában* megjelent rajzok, festmények egy részével, amiket például Dobrovits Péter, Uitz Béla, Schadl János és Bortnyik Sándor nevéhez köthetünk. Művészetükben hasonló, valláshoz köthető ikonográfiai témák jelentkeztek. Így kezdődött a ’10-es és ’20-as évek

¹⁵ Egon Wilden: *Szent Sebestyén*. 1914. Kunstmuseum, Ahlen.

¹⁶ PADBERG (2012), 284–288.

¹⁷ Gottfried Diehl: *Szent Sebestyén*. 1919. Haus der Stadtgeschichte, Offenbach.

¹⁸ SZABÓ Júlia (1981), *A magyar aktivizmus története 1915–1927*, Budapest, Corvina, 39.

¹⁹ Uo., 17.

közötti „tematikus, sokszor vallási szimbólumokat felhasználó, elbeszélő jellegű, politikai célzatú aktivista expresszionizmus” Magyarországon, írja Szabó Júlia *A magyar aktivizmus története* című könyvében.²⁰

A háborúellenes lapokban, így már az említett *Die Aktion*ban is, Szent Sebestyén alakja a „prométheuszi kínokat szenvedő forradalmárt” jelképezte.²¹ A mártír ilyenfajta értelmezésére legendája szolgál alapul, hiszen életében a kereszténységért, az új világért küzd és hitét semmilyen áron nem tagadja meg. Másrészről érdekes, de nem meglepő, hogy ezidőtájtban az olasz militaristák Szent Sebestyént a követendő katonaszentek közé sorolták,²² szenvedést tűrő jellege okán, és példaként állították a frontra vonuló katonák elé.²³ Így tehát a háború kettős arcú hőisévé vált.

Szent Sebestyén egy korai, enigmatikus antimilitarista ábrázolása a cseh Bohumil Kubistához köthető.²⁴ Kubista munkásságát a magyar aktivisták ismerték, illetve a cseh kubizmust mint olyat mintaképüknek választották. Alkotásán a fához kötözött mártír a törzssel egységben, azzal összeolvadva jelenik meg, miáltal az önarcképen túl következtethetünk egy egyetemes jelentésre is, hiszen a fa archetipikus emberszimbólumnak tekinthető. Ilyen módon gondolhatunk arra, hogy Szent Sebestyén jelen esetben Kubistát is beleértve az emberiséget jelöli, a nyilak pedig a háború emberiségre sújtó tragédiáit vetítik előre. Ez az interpretáció ismét könnyen kapcsolható Szent Sebestyén hagyományos ikonográfiájához, a háborút a pestissel, a védőszent és mártír szerepkörét pedig a művészekével azonosítva.

Bohumil Kubista Szent Sebestyénjének ikonográfiai párhuzamát fedezhetjük fel Schadl János 1918-1919 közötti tusrajzain. Schadl bibliai témájú kompozíciói a kor expresszionistáinak új vallásélményét jelenítik meg, külön kiemelve Szent Sebestyén ábrázolását.²⁵ A mű 1918 őszén a *Ma* folyóirat galériájának „demonstratív” csoportkiállításán szerepelt, ahol új ikonográfiai típusok, a keresztény kerettémák aktivista áértelmezései és a *Ma* új munkatársai jelentek meg.²⁶

²⁰ *Uo.*, 48–52.

²¹ *Uo.*, 45.

²² Eliseo Bottaglia *Santi di guerra* című 1916-os milánói kiadványában Szent Sebestyén a háború szentjei között jelenik meg. *Uo.*, 54.

²³ *Uo.*, 45.

²⁴ Bohumil Kubista: *Szent Sebestyén*. 1912, olaj, vászon, 89x75 cm. Národin Galéria, Prága.

²⁵ Schadl János: *Szent Sebestyén*. ?, grafika, 600x470 mm. Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria.

²⁶ Kiss Ferenc (szerk., 2002), *Schadl János 1892–1944*, Kiállítási katalógus, Budapest Galéria, Budapest, Philobiblion, 5–13.

Bernáth Aurél és az első világháború traumája

Schadl kapcsán térek ki Bernáth Aurélra és egy korai expresszív sorozatára, az 1918-as *Keresetlen élet* című albumra, hiszen Bernáth avantgárdfelfogásának kialakításában nagy szerepe volt Schadlnak. A kemény fedélen Bernáth ön-arcképe, belül pedig *ex librise* látható, ezen kívül még négy tus- és egy ceruza-rajzot tartalmaz, amelyek tematikusan a családnak kedves, hozzájuk valamilyen módon köthető ábrázolások. Bernáth az albumhoz mellékelte kísérőlevelében azt írta a képekről, hogy „egyedül és kizárólag” családjának készítette azokat, azaz nem a nyilvánosságnak szánta.²⁷ 1918-ban, már a katonaévek után, Keszthelyen élt és újra alkothatott. A háború éveit hánytatott élete alig hagyott időt a festésre, azonban nem ott akarta folytatni, ahol abbahagyta, hanem Nagybányától függetlenül. Ebből az átmeneti, útkereső időszakból származik az 1918-as mappa is. Bernáth Auréltól két Szent Sebestyént ismerünk: egy ebben a mappában található egész alakos ábrázolást és egy olajfestményt,²⁸ amelyek megfestésére önéletrajzi kötetében így emlékezett vissza:

„a fiatal férfi félakt festését [...] még Nagybánya határozta meg. De jól emlékszem, féltem festés közben, hogy a munkának iskolai akttanulmány jellege lesz. Ennek tudható be, hogy ott, ahol erre nagyobb lehetőség nyílt – a háttérben – szabadjára engedtem a »képezet«-et, és valami éjszakai napnyugtára emlékeztető dramatikus tájképpel körítettem a figurát.”²⁹

Frankó Ákos tanulmányában az olajfestményt 1916-ra datálta, azonban a Kieselbach Tamás szerkesztette 2003-as *Modern magyar festészet 1892–1919* című könyvben 1919-es dátum olvasható.³⁰ Amennyiben az 1919-es datálást fogadjuk el, az albumban található ábrázolás egyfajta vázlatnak tekinthető, az olajfestmény pedig ennek szűkebb kivágatú, kidolgozott változata. Az egészalakos ábrázoláson Szent Sebestyén feje és teste a távolban, a fák között megjelenő alakok irányába fordul, az olajfestményen pedig félaktként jelenik meg az arcát felénk fordítva. A két ábrázolás mozdulatai nagyon hasonlóak, szinte

²⁷ „Az albumhoz mellékelte kísérőlevelében Bernáth Aurél írja a képekről.” FRANKÓ ÁKOS (1984), „Keresetlen élet” – Bernáth Aurél 1918-as Albuma, *Ars Hungarica* (2.).233–237.

²⁸ Bernáth Aurél: *Szent Sebestyén*. 1919, olaj, vászon, 80x60,5 cm. Bernáth Mária magántulajdona.

²⁹ BERNÁTH Aurél (1960), *Utak Pannóniából*, Budapest, Szépirodalmi. 117–118.

³⁰ KIESELBACH Tamás (szerk., 2003), *Modern magyar festészet 1892–1919*, Budapest, Kieselbach Galéria és Aukciósház,154.

megegyeznek. Az olajfestmény háttérében napmotívum látható, ami többek között az album *ex libris* magvető ábrázolásán is visszaköszön a „teret záró sugárnyalábok” formájában.³¹ A könyvjegy Bernáth elhivatott életére utal, amit erősít a címlap felirata is: „Keresetlen élet”. Tehát ezeknek a tényeknek, a schadli hatásnak és az életrajzi adatoknak tudatában azt gondolom,³² hogy Bernáth Szent Sebestyén-ábrázolásai is beilleszthetők az antimilitarista interpretációba, egyszerre reagálva a háború egyéni és kollektív tragédiáira.³³

Schadl János

Schadl János *Szent Sebestyén* című tusrajza expresszív vonalakkal jeleníti meg a mártír izomtól duzzadó, szinte sematizált testét. Feje oldalra bukik, karjai hátra vannak kötözve. Az előtérben egy azonos felépítésű és megmunkálású alak készül, vagy épp fejezi be a nyilazást. A feltételezett végrehajtó és a háttér alakjai annyiban különböznek a szentétől, mozdulataikon kívül, hogy mintegy „hóhérmasz” fedi arcukat. Itt eszünkbe juthat Goya *1808. március 3.: Madrid védőinek kivégzése* című festménye (1814), melyen a spanyol nép hősei a francia katonákból álló kivégzőosztaggal állnak szemben. A kivégzőosztag katonáinak arca nem látszik, így egyfajta lelketlen cselekvő gépként jelennek meg. A historikus hagyományokkal szemben a háborút nem heroizálja a festő, védtelen áldozatok halálát tárja a néző elé, egy elhagyatott út mentén a csatatérről messze.

Gábor Jenő és Molnár Farkas

Schadl kompozíciójában nem egyedül ábrázolja a mártírt, hanem az őt körbevevő katonák társaságában, mint ahogyan ezt Gábor Jenő is teszi.³⁴ Gábor Jenő az úgynevezett Pécsi Művészkör tagja volt. A kör vezetője Dobrovics Péter volt, aki kubista és expresszionista kísérletein túllépve a tradíció újraértelmezésére törekedett. Klasszicizáló témáit, a reneszánsz és a manierizmus kompozícióit állította tanítványai, így Gábor Jenő és Molnár Farkas elé is.³⁵

³¹ FRANKÓ (1984), 235.

³² Nagyban segítené a tartalom tiszta és egyértelmű megértését, ha részletező források lennének azokról az eseményekről, inspirációkról, ami alapján Szent Sebestyén bekerülhetett az igen kisszámú ábrázolást tartalmazó privát használatra készült válogatásba.

³³ *Uo.*, 234–237.

³⁴ Gábor Jenő: *Szent Sebestyén*. 1920 körül, tus, 23 x 20 cm.

³⁵ VÁRKONYI György (1997), *Festő a szigeten*. A festő, publicista és művészetszervező Dobrovics. *Jelenkor* (9.). 848–856.

Molnár Farkas és Gábor Jenő nevéhez egyaránt köthető az aktivizmus sajátos, pécsi vonulata. Gábor Jenő pécsi tanári-szervezői tevékenysége 1920-tól a modern törekvések felszínre kerülését erősítette. Tudható róla, hogy a reneszánsz mestereken kívül El Greco, Cézanne, a francia kubisták és Kandinszkij is példaképei voltak.³⁶ Itt érdemes újra megemlíteni, hogy El Greco művészete ebben az időben került újrafelfedezésre, és a sokaknál jelentkező formai inspiráción túl tematikai előképet is jelenthet, hiszen El Greco életművében Szent Sebestyén alakja többször is feltűnik.

Molnár Farkas munkái között is találunk olyan alkotásokat, ahol bibliai jelek révén vagy épp Szent Sebestyén alakja által adott formát gondolatainak. A biblikus témák átszellemítésével a megbékélést hirdette.³⁷ A Pécsi Művészkör „aktuális célja a történelmi szituációkra adott válaszként is felfogható: dacolni minden nemzetiségi, társadalmi, faji és vallási ellenségeskedéssel, és fellépni a kulturális felemelkedés, a közönségnevelés, a művészek és iparosok összefogása érdekében”, írja Bajkay Éva.³⁸

A Pécsi Művészkör expresszionistáinak bemutatkozása 1921 márciusában megnyílt kiállításukon történt meg. Molnár Farkas ezen a tárlaton illusztrációk mellett nagyméretű olajfestményekkel jelentkezett. Ezek az olajfestmények ugyan nem alkottak összefüggő tematikus ciklust, de a formai megoldások terén közeli rokonságot mutattak. Ezek a figurális művek bibliai témákat, illetve antik környezetbe helyezett kompozíciókat jelenítenek meg. Közülük három kép ismert: a *Siratás*,³⁹ a *Nyilazók vagy Hatalom*⁴⁰ és csak a fekete-fehér fotón fennmaradt *Szent Sebestyén*.⁴¹ A *Siratás* című kép egyértelműen a keresztény ikonográfia Pietà, keresztlevétel, illetve siratás-jeleneteiből eredeztethető. A világháború kitörésével ezek a keresztény ikonográfiában hagyományos ábrázolások Szent Sebestyénhez hasonlóan új aktualitást kaptak.⁴²

³⁶ BAJKAY ÉVA (2009), Az identitás keresztútjain. Stefán Henrik művészetéről. *Jelenkor* (9.). 928–937.

³⁷ *Uo.*, 931.

³⁸ *Pécsi napló*, 1920 december 26. Idézi: BAJKAY (2009), 930.

³⁹ Molnár Farkas: *Siratás*. 1921. Magántulajdon.

⁴⁰ Molnár Farkas: *Nyilazók*. 1921, olaj, vászon, Janus Pannonius Múzeum, Pécs.

⁴¹ Molnár Farkas: *Szent Sebestyén*. 1920–1921. Csak fekete-fehér fényképen fennmaradt, lappangó mű.

⁴² A kor művészetében számos ábrázolás született a téma ilyen módú feldolgozásával: Dobrovics Péter: *Krisztus siratása* (1915), Uitz Béla: *Siratás* (1916), Perlrott Csaba Vilmos: *Jelenet* (1914 k.). Lásd: FERKAI András (2011), *Molnár Farkas*. Akadémiai doktori disszertáció.

Ferkai András ugyan kijelenti, hogy a három festmény nem alkot tematikus ciklust, azonban a *Nyilazók* és a *Szent Sebestyén* közötti összefüggés nem lenne meglepő. Az összefüggés tekintetében pedig szeretném idézni Rainer Maria Rilke *Szent Sebestyén* című versének első versszakát:

*Wie ein Liegender so steht er; ganz
hingehalten von dem grossen Willen.*

*Weit entrückt wie Mütter, wenn sie stillen,
und in sich gebunden wie ein Kranz.*⁴³

*Áll, de szinte fekve; rengeteg
akarat feszíti sorsa ellen.*

*Szoptató nő, elhúzódva, csendben,
s koszorú, magában kötve meg.*⁴⁴

Molnár Farkas *Nyilazók* című festményén a két íjász mögött baloldalt egy anya jelenik meg gyermekét szoptatva, karját felemelve és így köpenyét védőleg magukra vonva. Teste elhelyezkedésével és karjának tartásával egy befejezetlen körre emlékeztet, „s koszorú, magában kötve meg”. Úgy vélem, Molnár Farkas ismerhette Rilke 1905-1906-ban íródott *Szent Sebestyén* című versét. Molnár Farkas Pécsen ismerkedett meg Raith Tivadarral, aki 1921 és 1925 között a *Magyar Írás* című modernista folyóiratot szerkesztette. Raith sokat fordította Rilke verseit – 1923-ban adta ki saját Rilke-fordításainak kötetét,⁴⁵ amely ugyan nem tartalmazza a *Szent Sebestyén* című verset, de valószínűsíthetjük, hogy egy ilyen emblematisz mű ismerete egy Rilke-fordító számára elkerülhetetlen, főleg azokban az években, amikor is Szent Sebestyén alakja az expresszionista körökben közismert volt. Véleményem szerint ezeket az összefüggéseket tekintetbe véve lehetséges, hogy Molnár Farkas *Szent Sebestyénje* és a *Nyilazók* összetartoznak, és képi programjuknak egy hangsúlyos részét Rilke *Szent Sebestyén* című verse szolgáltatta.

Szántó György: Sebastianus útja elvégeztetett

Szántó Györgynek, a *Periszkóp* című avantgárd folyóirat szerkesztőjének első regénye a *Sebastianus útja elvégeztetett* címet kapta.⁴⁶ Szántó a két világháború

⁴³ RILKE, Rainer Maria (1949), *Neue Gedichte*. Zürich, Niehans und Rokitansky Verlag. 49.

⁴⁴ Rilke, Rainer Maria, *Szent Sebestyén*. Ford.: Csorba Győző (1983), Rainer Maria Rilke versei, Szabó Ede válogatása, Budapest, Európa Könyvkiadó. 141-142.

⁴⁵ FERKAI (2011), 88–89. Rainer Maria RILKE, *Ének Rilke Kristóf kornét szerelméről és haláláról*. Ford.: RAITH Tivadar, Budapest, Magyar Írás, 1923.

⁴⁶ Az első és idáig egyetlen 1924-es borító címlapján Pál István Szent Sebestyént ábrázoló fametszete látható. Pál István személye rendkívül érdekes, életének nagy részét pszichiátrián töltötte, szoros barátságot ápolt Füst Milánnal, Michelangelo tanítványának vallotta magát. Ezzel együtt pedig képzett, Münchent, Párizst, Nagybányát megjárt művész volt.

között indult magyar író, pályáját festőként kezdte, azonban az első világháborúban szerzett fejlődése miatt 1921-ben elvesztette látását. 1924-ben megjelent könyvében korai festményeinek reprodukciói is helyet kaptak. Ezek főleg mitológiai témájú alkotások. A regény szövegében nem találunk utalásokat a művekre, így nem mondhatók egyszerű illusztrációknak, inkább egy kommentáló, kísérő vizuális réteggént tekinthetők. A *Sebastianus útja elvégzetetett* tematikus módon viszonyul az avantgárdhoz, a műben megjelenő szereplők gyakran az avantgárd művészeti színtér alakjai. A főszereplő Sebastianus is festő, a regénybeli „ütközetek” pedig a fiatal művészek és az Akadémia között zajlanak. Sebastianus látása a mű során fokozatosan romlik, majd teljesen megvakul és öngyilkosságot követ el.⁴⁷ Az első reprodukció, amivel a könyv belsejében találkozunk, Szent Sebestyént ábrázolja. Szántó György szinte minden ponton érinti a kor Szent Sebestyén-ábrázolásainak tartalmait. Itt gondolok a kiszolgáltatott, „kívülálló” művész szerepére, a vakságra, mint egyfajta „betegségre” és mint a háború következményének tragédiájára.

Konklúzió

Zwicl András *Művészek és próféták* című tanulmányában kijelenti, hogy a 20. század első felében Magyarországon ugyan készültek Szent Sebestyén-ábrázolások, de igazán sosem honosodtak meg.⁴⁸ Ezzel együtt azt gondolom, hogy az avantgárd és aktivista körökben kimutatható ábrázolások a korszak művészetének nemzetköziségét még inkább alátámasztják. Mindemellett pedig szemléletes képet nyújtanak arról, hogy egy adott történelmi, kulturális szituációt hogyan éltek meg egyes alkotók, csoportok.

⁴⁷ BALÁZS Imre József (2004), Találtam egy könyvet. Szántó György első regénye, a „Sebastianus útja elvégzetetett”. *Holmi* (11.) 1429-1435.

⁴⁸ ZWICKL András (2001), Művészek és próféták. In: *Árkádia tájain, Szőnyi István és köre 1918–1928*, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 111–112.

Bibliográfia

- BAJKAY Éva (2009), „Az identitás keresztútjain. Stefán Henrik művészetéről. *Jelenkor* (9.), 928–937. <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/1781/az-identitaskereses-keresztutjan> Utolsó letöltés: 2017. 04. 05.
- BALÁZS Imre József (2004), „Találtam egy könyvet. Szántó György első regénye, a »Sebastianus útja elvégeztetett«”. *Holmi* (11.). 1429-1435.
- BERNÁTH Aurél (1960), *Utak Pannóniából*, Budapest, Szépirodalmi.
- CSORBA Győző (1983), Rainer Maria Rilke versei, Szabó Ede válogatása, Budapest, Európa Könyvkiadó. 141-142.
- FERKAI András (2011), *Molnár Farkas*. Akadémiai doktori disszertáció. http://reald.mtak.hu/658/37/Ferkai_Moln%C3%A1r_Farkas_%C3%A9rtekez%C3%A9s_2011.pdf Utolsó letöltés: 2018. 09. 09.
- FRANKÓ Ákos (1984), „Keresetlen élet” – Bernáth Aurél 1918-as Albuma, *Ars Hungarica* (2.).
- KIESELBACH Tamás (szerk., 2003), *Modern magyar festészet 1892–1919*, Budapest, Kieselbach Galéria és Aukcióház. 154.
- KISS Ferenc (szerk., 2002), *Schadl János 1892–1944*, Kiállítási katalógus, Budapest Galéria, Budapest, Philobiblion. 5–13.
- LCI = *Lexikon der christlichen Ikonographie* (1968–1976), 1–8, KIRSCHBAUM, E. – BANDMANN, G. – BRAUNFELS, W. (szerk.) Basel–Wien, al. Freiburg im Breisgau (2), 322–331.
- MURRAY, Peter and Linda (2004), *A Dictionary of Christian Art*, New York, Oxford University Press, 524– 527.
- PADBERG, Martina (2012), „Passion and Ecstasy: The Reception of El Greco in the Context of »New Religious Art«”. In: Wismer, Beat – Scholz-Hänsel, Michael (szerk.) *El Greco and Modernism*, Düsseldorf Hatje Cantz, 282– 288.
- RILKE, Rainer Maria (1949), *Neue Gedichte*. Zürich, Niehans und Rokitsansky Verlag.
- SZABÓ Júlia (1971), *A magyar aktivizmus története, Művészettörténeti füzetek* 3., Budapest, Akadémia Kiadó.
- SZABÓ Júlia (1981), *A magyar aktivizmus története 1915–1927*, Budapest, Corvina.
- SZÁNTÓ György (1924), *Sebastianus útja elvégeztetett*, Arad, Reclam.
- VÁRKONYI György (1997), Festő a szigeten. A festő, publicista és művészetszervező Dobrovics. *Jelenkor* (9.). 848–856. <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/3258/festo-a-szigeten> Utolsó letöltés: 2018. 09. 09.

VORAGINE, Jacobus de, *Legenda Aurea* (13. század). Ford.: Bárczi Ildikó (2004), Budapest, Neumann Kht. <http://mek.niif.hu/04600/04626/html/legenda0017.html> Utolsó letöltés: 2018. 09. 09.

ZWICKL András (2001), „Művészek és próféták” In: *Árkádia tájain, Szőnyi István és köre 1918–1928*, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria.

A *Sagra*, Masaccio elveszett csoportképe Egy elpusztult mű dokumentációja

BÉRES CSENGE JÚLIA

Dolgozatomban Masaccio egy elpusztult munkájával, a *Sagrával* fogok foglalkozni, amely a 15. század első felében készült és egykor a firenzei Santa Maria del Carmine templomában volt. Céлом alapvetően a műről meglévő ismeretanyagunk összegyűjtése és rendszerezése, illetve a datálással kapcsolatos és lokalizációs problémák megvizsgálása volt.

Masaccio (Tommaso di ser Giovanni di Simone Guidi, San Giovanni Valdarno, 1401 – Róma, 1428) a 15. század elején a reneszánsz festészeti formanyelv egyik alapítója volt. A forrásokból tudjuk, hogy Firenze karmelita templomában, a Santa Maria del Carminében a Brancacci-kápolna híres ciklusán kívül létezett egy freskó Masacciótól, amelynek témája a *consacrazione*, azaz a templom 1422. április 19-i felszentelésének aktusa volt, amit röviden csak *Sagra*ként emlegetnek a források.

A *Sagra* újdonsága és jelentősége abban rejlik, hogy egy közelmúltbeli eseményt ábrázolt, kortársak portréival, ráadásul úgy, hogy közben a legmodernebb művészi formanyelvet használta. Az elpusztult freskóról azonban nem készült a kompozíció egészét megőrkítő megbízható rajz vagy másolat, a mű problematikája pedig datálási és lokalizációs bizonytalanságokat is tartalmaz. A *Sagra* a 17. század fordulóján elpusztult, ezért a körülötte folyó viták még inkább csak a hipotézisekre tudnak alapozni.

1. A *Sagra* írásos forrásainak elemzése

A *Sagra* esetében kiemelt jelentőségűek az írásos források, hiszen csupán ezek szolgáltatnak információt a mű keletkezési körülményeiről.

A legkorábbi írásos emlékünks is hetven évvel a freskó keletkezése utánra datálható, amikor Antonio Manetti megemlíti azt Masaccio életrajzában.¹ A 16. század első tizedéből származik a firenzei Antonio Billi írása,² illetve

¹ MANETTI, Antonio di Tuccio (1497 előtt), *Le vite di XIV uomini singhulari in Firenze dal MCCCC innanzi*, Firenze, (MILANESI, 1887), 165–166.

² BILLI, Antonio (1506–1530 körül), *Libro di Antonio Billi*, Firenze (SAVELLI 2003) 60.

Francesco Albertini útikönyve, mindkét írás egy, a kolostor első kerengőjében található ajtó közelébe lokalizálják a freskót.³

A műről az első részletes jellemzést Giorgio Vasari írja híres életrajzgyűjteményében.⁴ Vasari az első, aki megnevezi a kép témáját, azaz a templom felszentelését, és ő kíséri meg először azonosítani a szereplőket, akik között a kor híres művészeit (Brunelleschit, Donatellót, Masolinót) és Firenze számos előljáróját is felsorolja, bár tévesen Antonio Brancaccit ír Felice Brancacci, a Brancacci-kápolna akkori valódi patrónusa helyett. Az 1568-as új kiadásban⁵ kibővíti leírását, ebből idézek a következőkben:

Történt, hogy miközben ezen a művén dolgozott, felszentelték az említett karmelita templomot, és Masaccio ennek emlékére megfestette terraverdében,⁶ fény-árnyék hatásokkal a kerengőben a konventbe vezető ajtó felett az egész felszentelést (*Sagra*), amiképp az történt, és itt számtalan polgárt lefestett köpenyben és cappuccióban, amint a menet mögött haladnak, (...). Ez a mű tényleg teli van tökéletességgel, mert Masaccio tudta, hogyan rendezze el a tér síkján öt és hat fős sorokba ezeket a személyeket, arány és ítélet szerint csökkenően, amiképpen azt látjuk, ami egy valószínű csoda; és teljesen úgy tűnnek, mintha élnének, [...]»⁷

Vasari Masaccio jellemábrázoló képessége mellett mindenekelőtt a festő azon erényét értékeli, ahogy a térben a természetet hűen utánozva, csökkenő mértékkel tudja elrendezni figuráit. Ezzel Vasari a reneszánsz festő legfontosabb feladatainak sikeres megvalósítójaként mutatja be Masacciót, aki ezért válhat Vasari koncepciójában a későbbi mesterek példaképévé.

A későbbi források olykor szinte szóról szóra veszik át Vasari leírását.⁸ A következő 17. századi szerzők már nem láthatták az alkotást, hiszen

³ ALBERTINI, Francesco (1510), *Memoriale di molte statue e pitture della città di Firenze fatto da Francesco Albertini prete a Baccio da Montelupo scultore e stampato da Antonio Tubini nel 1510*; Firenze, (M. CELLINI, 1863), 16.

⁴ VASARI, Giorgio (1550), *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*, Firenze, Torrentini, 287.

⁵ VASARI, Giorgio (1568), *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*, Firenze, Giunti, 298–299.

⁶ A terraverde olyan festészeti módszer, amely során csak a zöld árnyalataival festenek meg egy festményt, ezzel az antik bronzszobrok és -domborművek színét imitálva.

⁷ VASARI (1568), 298–299. A dolgozat szerzőjének fordítása.

⁸ BORGHINI, Raffaello (1568), *Il Riposo*, Firenze, Giorgio Marescotti, 314–315 és BOCCHI Francesco (1591), *Le bellezze della Città di Firenze*, Firenze, 81–82.

az a 16–17. század fordulóján megsemmisült, ezért írásait nagyobb kritikai hozzáállással kell értelmezni. Az 1657-es *Sepoltuario Rosselli* megnevezi a celebráló püspököket is: Francesco Soderini közbenjárására Amerigo Corsini, Firenze első érseke, a karmelita Antonio del Fede, Soana püspöke és Benozzo Federighi, a fiesolei püspök végezte el a szertartást.⁹ A forrás ekkor már arról is megemlékezik, hogy Masaccio freskója a kerengő 1612-es felújításakor elpusztult. 1677-ben újra kiadták Francesco Bocchi 1591-es művét, amit a szerkesztő, Giovanni Cinelli több helyen is kiegészített, többek közt a Santa Maria del Carminéről szóló részt is.¹⁰ A *Sagráról* Cinelli azt állítja, hogy a kerengő átalakításakor a freskót nem pusztították el, hanem egy fallal elfedték, ami mögött sértetlenül maradt a kép. Filippo Baldinucci neves barokk művészettörténeti író Vasari művészéletrajzaira építette saját olasz művészekről szóló biográfiáit,¹¹ és szintén ebből indul ki a firenzei templomokról szóló tíz kötetes művében Giuseppe Richa a Carmine ismertetésekor.¹² A felszentelés eseményét a konventben is dokumentálták, azonban a forrás csak egy 18. századi másolatban maradt ránk, ahol tévesen április 9-re datálják az eseményt.¹³

2. A Sagra képi forrásainak elemzése

Az elveszett műhöz elsődleges vizuális forrásaink azok a rajzok, amelyek egy-egy részletet mutatnak be Masaccio művéből. Mostanáig kilenc rajzot publikáltak a *Sagra* nyomán készült másolatként. A rajzokat két csoportba sorolhatjuk, aszerint, hogy a rajzoló a freskó bal vagy jobb oldalon lévő embercsoportjainak méltóság teljes haladását ábrázolja. Az eddig felfedezett rajzok egyike sem ábrázolja a felszentelés aktusát, azaz konkrétan a „sagrát”. A freskó teljes kompozícióját és stílusát megőrkítő hiteles vizuális forrás megtalálását nehezíti, hogy egy kivételével az összes rajz a 16. században keletkezett, azaz szinte egy egész évszázad választja el a *Sagra* megfestésétől. Feltételezhetően mindegyik fennmaradt rajzot firenzei művészek készítették.

Masaccio korában a férfiak jellemző viselete a mazzocchio,¹⁴ a bő köpeny és a szűk harisnyanadrág volt, amelyek felismerhetőek a *Sagráról* készült rajzok

⁹ n. n. (1657 k.), *Sepoltuario Rosselli* (SAVELLI 2003), 64.

¹⁰ BOCCHI, FRANCESCO (1677), *Le bellezze della Città di Firenze*, Giovanni Cinelli szerkesztésében, Firenze, Gio. Gugliantini, 336.

¹¹ BALDINUCCI Filippo (1681-1728), *Notizie de' Professori del Disegno da Cimabue in qua*, I. kötet, Firenze, Gio. Batista Stecchi és Anton Giuseppe Pagani, 478.

¹² RICHIA, Giuseppe (1762), *Notizie istoriche delle chiese fiorentine*, X. kötet, Firenze, Viviani, 19.

¹³ BECK, James (1978), *Masaccio. The Documents*, Locust Valley, J. J. Augustin Publishe, 12–13.

¹⁴ A mazzocchio egy turbánszerű fejfedő, ami egy kör alakú vázra csavart textiliából áll.

szereplőin is. A legnagyobb embercsoportot ábrázoló rajz Kentben található (Folkestone Library Museum & Art Gallery, Kent, F3644/40, toll és rózsaszínes lavírozás fekete krétára, 189x278 mm). A rajzon jobb és bal oldalra forduló csoportok is szerepelnek a *Sagráról*, készítőjeként Andrea Boscoli és Sigismondo Coccapani neve merült fel.¹⁵ A rajz jobb felső sarkában lévő hat fős csoport egyezik a Domenico Ghirlandaio által kifestett Sassetti-kápolna *Szent Ferenc feltámaszt egy fiút* jelenet jobb szélső csoportjával. A rajz bizonyára egy vázlatkönyvből származhat, amelyet oktató céllal állítottak össze egy műhely számára.

Az egyetlen rajz, amely utalást tesz a mű középső részére, egy tükrözött másolat (angol magángyűjtemény, fekete kréta, 80x185, 1. kép). A kompozíció egyértelműen beazonosítható a freskó bal oldali csoportjának tükrözéssel kapott elrendezésével. E csoport mellett látszik két alak, egyikük térdepel, míg a másik valószínűleg áll, mindketten egy központi esemény felé fordulva egy lépcsőszerű emelvény előtt. A rajzot általában Federico Zuccari nevéhez kötik.¹⁶

A *Sagra* bal oldali csoportját ábrázolja egy Bachiacca és Domenico Puligo hatását mutató rajz is (ismeretlen magángyűjtemény, ceruza, 280x410 mm),¹⁷ illetve az a mű, amelyet Anna Forlani meggyőzően attribuál Andrea Boscolinak és amelynek hátterében egy 16. századi balusztrád látható (Gabinetto dei Disegni e delle Stampe, Galleria degli Uffizi, Firenze, 76E, toll, lavírozás, 135x119 mm, csonkított).¹⁸

Az utóbbi évek felfedezése közé tartozik az a rajz, amit Miles Chappell publikált 2010-ben¹⁹ és amit máshol még nem említettek a *Sagráról* fennmaradt rajzok közt (ismeretlen magángyűjtemény, toll és barna lavírozás fekete krétára, 213x344 mm, 2. kép). A rajzot Chappell 1600 körülre datálta és Sigismondo Coccapaninak tulajdonította. A leginkább Masaccio stílusát követő rajzként tartják számon a művészettörténész Ugo Procacci gyűjteményében lévő rajzot (Ugo Procacci tulajdonában, Firenze, ceruza, 259x300 mm, csonkított).²⁰ A többitől eltérő módon másolja a *Sagrat* az az Uffiziben őrzött rajz (Gabinetto dei Disegni e delle Stampe,

¹⁵ CHAPPELL, Miles (2010), Theories of Relativity for Some Florentine Drawings, *Artibus et Historiae, in memoriam Konrad Oberhuber*, 1. kötet, 31. évf., 61. szám, 66.

¹⁶ SAVELLI, Divo (2003), *La Sagra di Masaccio*, Lung'Arno, Firenze, Giampiero Pagnini, 58.

¹⁷ BERTI-TOESCA, Elena (1945), Per la "Sagra" del Masaccio, *Arti figurative*, 3. évf., 148–150.

¹⁸ FORLANI, Anna (1959), *Mostra di Disegni di Andrea Boscoli. Gabinetto Disegni e Stampe degli Uffizi*, Firenze, Leo S. Olschki, 16.

¹⁹ CHAPPELL 2010, pp. 57–58.

²⁰ CHIARINI, Marcantonio (1971), Creighton Gilbert, The Drawings Now Associated with Masaccio's *Sagra*, *Arte Illustrata*, 4. évf., 39–40. szám, 118.

Galleria degli Uffizi, Firenze, 20354F, toll, 205x250 mm), amelyen a rajzoló a kompozíció különböző pontjairól ragadott ki egy-egy különálló szereplőt.

Két rajz ábrázolja a freskó balra forduló csoportját. Az 1490-es évekre datált rajz Michelangelo kezétől származik (Albertina, Bécs, SR 150, recto és verso, toll, 294x201 mm, 3. kép).²¹ Michelangelo fiataalkori rajzai az őt megelőző mesterek műveiről szándékosan nem egyszerű másolatok, hanem erősen szubjektív interpretációk. A fiatal Michelangelo tanulmányozta a Brancacci-kápolna freskóit, ahol nagy hatást tett rá Masaccio plasztikai felfogása és tömörszerű formái. A rajz *verso* oldalán egy térdeplő, befelé forduló figura látható, amit gyakran a *Sagra* részének tartanak,²² de nem köthető bizonyíthatóan hozzá. Az alak jól illik az eredeti mű kompozíciójának azon rekonstrukciós elképzelésbe, amely szerint a mű egy középpontra fókuszál, amelyet térdeplő alakok vesznek körül.

A Casa Buonarrotiban őrzött másik rajzzal kapcsolatban Berenson és Paola Barocchi is Antonio Mini nevét vetette fel (Casa Buonarroti, Firenze, 36F verso, vörös kréta, 338x217 mm).²³ Joannides szerint a másoló Michelangelo rajzának hatása alatt alkotott, de sokkal objektívebb módon ragaszkodott az eredetihez,²⁴ azonban míg Michelangelónál három alak látható, ezen a művön öt alak szerepel. Szintén az Uffiziben őrzik azt a rajzot, melyet 1995-ben Lorenza Melli publikált Maso Finiguerra rajzai között (Gabinetto dei Disegni e delle Stampe, Galleria degli Uffizi, Firenze, 117E²⁵), de nem fedezte fel annak a *Sagrával* való kapcsolatát.²⁶ A rajzon látható magányos figura tükrözve van.

Az egyik legproblematisabb megítélésű rajz Velencében található (Gallerie dell'Accademia, Velence, no. 486, ecsetrajz, lavírozás, 285x270 mm). Giuseppe Fiocco szerint a kép egy pápai jelenetet ábrázol, de Mario Salmi felhívta a figyelmet arra, hogy a központi alakon nincsen pápai tiara, csak püspöki mitra, így ráillene a püspökök által celebrált *Sagra* leírására.²⁷ Ugyanakkor a források a Carmine

²¹ BERENSON, Bernard (1938), *The Drawings of the Florentine Painters*, 2 kötet, London, John Murray, n. 1602, kat. 569–570.

²² SALMI, Mario (1948), *Masaccio*, Milánó, Amilcare Pizzi, kat. 221, p. 229.

²³ BERENSON, Bernard (1935), Andrea di Michelangiolo e Antonio Mini, *L'Arte*, 38.évf., 3. szám, 267. és BAROCCHI, Paola (1962), *Michelangelo a la sua scuola*, Firenze, Leo S. Olschki, kat. 173, 218.

²⁴ JOANNIDES, Paul (1993), *Masaccio and Masolino. A Complete Catalogue*, London, Phaidon Press Limited, 444.

²⁵ A rajzra, melyet még nem publikáltak a *Sagrához* kapcsolható másolatok között, Divo Savelli hívta fel a figyelmemet, aki felismerte annak a *Sagrából* való származását.

²⁶ MELLI, Lorenza (1995), *Maso Finiguerra*. I disegni, Firenze, Edifir, 74. kat. 41. és 51. kép

²⁷ FIOCCO, Giuseppe (1929) *La Sagra di Masaccio*, *Rivista Storica Carmelitana*, 1. évf., 2. szám, 105. és SALMI (1948), kat. 221, 230.

felszentelésén csak három püspököt említenek, míg itt egy tucat van. Az ábrázolt jelenet így inkább tűnik egy egyházi személyiség méltóságba iktatásának, mint felszentelésnek. A velencei rajz elfogadása mint Masaccio művének másolata azt a hipotézist támogatja, hogy a freskó központjában a felszentelés eseménye volt.

A 19. század második felében Santi Mattei és Giovanni Battista Cavalcaselle is beszámolnak egy tizenkettedik rajzról.²⁸ A három fős csoportot ábrázoló tollrajzon egy 17. századi felirat is volt, amely szerint a rajz „Annibale Mancini kezétől származik Masaccio [munkája] után a Carmine kolostorában, amit napjainkban levertek vagy vakolattal fedtek le”. További információt azonban nem tudunk a rajz hollétével kapcsolatban.

Mit is tudunk tehát a források alapján a *Sagráról*? A freskó egy nagy processziót ábrázolhatott a Santa Maria del Carmine előtti téren, amely egy adott végpontba irányul, a haladó mozgás érzékeltetésével. A felvonulás fókuszpontja valószínűleg középen lehetett, azonban nem tudjuk, hogy itt a templomnak a bejárata vagy egy ideiglenes oltár volt-e. A második esetben a templomkapu a kép jobb szélén lehetett. A figuráknak annyira karakterisztikusnak, illetve nagyméretűnek kellett lennie, hogy azonosítható legyen a kilétük, ugyanakkor a széles, perspektivikusan szerkesztett térnek is érvényesülnie kellett.

3. Analógiák

Ahhoz, hogy az elveszett alkotásról fogalmat alkothassunk, a források mellett időben közeli analógiákra tudunk hagyatkozni. A *Sagra* 15. századi hagyományának őrzői olyan, közel egykorú, Firenzében készült freskók, amelyeken festők a hasonló témájú, kortárs portrékat felvonultató jeleneteket talán Masaccio kompozíciójának hatása alatt alkották meg.

3.1. Bicci di Lorenzo: A *Sant'Egidio* templom felszentelése, 2.85x3.85 m, leválasztott freskó, Firenze, Ospedale di Santa Maria Nuova, Sala del Consiglio

Bicci di Lorenzo a 15. század első felének Firenzéjében kedvelt művész volt, és nagy valószínűséggel Masaccio műve volt az, ami hatással volt az idősebb mester ugyanekkor készült freskójára, nem fordítva. A firenzei Sant'Egidio templom a Santa Maria Nuova kórház épületkomplexumának része volt,

²⁸ Mattei 1868. okt. 15-én látta, Cavalcaselle *A New History of Painting in Italy* 1864-es kiadásában még nem tesz róla említést, de a második, olasz kiadásban már leírja a rajzot. MATTEI, Santi (1869), *O. Carm., Ragionamento intorno all'antica chiesa del Carmine di Firenze con una succinta notizia sullo stato presente*, Firenze, Giunti, 99. és CAVALCASELLE, Giovanni Battista, Crowe, Joseph Archer (1883), *Storia della pittura in Italia* (11 kötet, 1875–1908), 5. kötet, Firenze, Le Monnier, 315.

felszentelésére 1420. szeptember 8-án került sor, amikor V. Márton pápa a városban tartózkodott.²⁹ Ezt az eseményt örökítette meg Bicci di Lorenzo, pontosabban azt a pillanatot, amikor a pápa kiosztja a kiváltságokat az intézmény számára. A téma hasonlósága ellenére Bicci freskója csak halványan tudja felidézni Masaccio eredeti művének forradalmi eredményeit és újító formanyelvét. Az architektúra összeszorítja a bezsúfolt alakokat, és nem hagyja meg a tágas teret a perspektíva érvényesüléséhez. Bicci végig megmarad a gótikus narratívánál, de a csoportrendezés megoldása magasabb szintet mutat, mint bármely más műve esetében.

3.2. Cosimo Rosselli: A csodatévő kehely átadása, 400x493 cm, freskó, Firenze, Sant’Ambrogio, Szentség csodája kápolna

Szintén Firenzében, a Sant’Ambrogio-ban található Cosimo Rosselli nagyméretű freskója, amelyet 1484 és 1486 között festett a Szentség csodája kápolnában.³⁰ Az itt őrzött kehely a 13. században csodás módon Krisztus vérévé változott bort tartalmazza.³¹ Edith Gabrielli szerint a kápolnát díszítő kép valószínűleg nem ünnepséget vagy felvonulást, hanem a kehely átadását ábrázolja – a pap éppen átengedi, és nem átveszi a csodatévő kegytárgyat, hogy aztán azt elküldjék az érseknek megvizsgálásra.³² A jelenet nagy részét egy szakaszosan komponált embertömeg tölti ki, mely ferdén közeledik a jobb szélén látható templom kapujához, ahol a papok végzik a rituálét. A tömegben kortársak portréi is megjelennek, bár ma már többségük nem beazonosítható. Bal oldalt a három egymásba karoló fiatal identifikációjával kapcsolatban létezik egy népszerű elmélet, amely a kor vezető humanistáit véli felismerni alakjukban: Marsilio Ficinót Vasari azonosította, mellette pedig Giovanni Pico della Mirandola és Agnolo Poliziano jelennek meg; bal szélén fekete sapkában maga a festő látható.³³

4. Datálás

A freskó datálási problémájának komplexitását az adja, hogy a freskó megrendelésével, illetve Masaccio kifizetésével kapcsolatban eddig nem találtak

²⁹ SEBREGONDI, Ludovica (2013): Bicci di Lorenzo, in: *Le printemps de la Renaissance. La sculpture et les arts à Florence, 1400-1460*, Kiállítási katalógus, szerk. Bormand, Marc, Paolozzi Strozzi, Beatrice, Párizs, Louvre, kat. IX.4. 460.

³⁰ GABRIELLI, Edith (2007), *Cosimo Rosselli*, Torino, Umberto Allemandi & C., 185.

³¹ <https://ilrestaurodicosimo.com/2016/08/12/la-storia-del-miracolo/>

³² GABRIELLI (2007), 189.

³³ GABRIELLI (2007), 192.

semmiféle dokumentációt.³⁴ Ennek hiányában az írásos források és Masaccio más munkái nyújtanak segítséget a keletkezési idejének meghatározásához.

Mivel a Santa Maria del Carmine felszentelése 1422. április 19-én történt, nyilvánvalóan rendelkezünk egy *terminus post quem*mel. 1961-ben Berti felfedezte Masaccio legkorábbra datált munkáját Cascia di Reggellóban, melyet 1422. április 23-án fejezett be.³⁵ Masaccio 1427-ben hagyta el Firenzét, és 1428-ban Rómában halt meg – így körülbelül 5 évre szűkül az időintervallum, amikor a *Sagra* készülhetett. Mivel Masaccio mindössze 26 évesen halálozott el, ez az 5 év viszonylag nagy bizonytalanságot jelent a kisszámú oeuvre kronológiájában. A *Sagrát* a legtöbb kutató 1424 és 1425 közötti időszakra datálja, míg Joannides az 1426–1427-es dátumot javasolja.

Vasari arra az időszakra helyezi a *Sagrát*, amikor Masaccio feltételezett római tanulmányútjából visszatérve³⁶ már elkezdett a firenzei karmeliták megrendelésére dolgozni. Az életrajzában azt írja, hogy ekkor bízták meg a Brancacci-kápolna dekorációjának kidolgozásával,³⁷ azonban Vasari szerint még a Szent Péter-ciklus kivitelezésének megkezdése előtt festette meg a *Sagrát*. Bizonyos kutatók úgy értelmezik Vasari erre vonatkozó passzusát, hogy Masaccio a Brancacci-kápolna munkáit megszakítva dolgozott a *Sagrán*.³⁸ A 16. századi életrajz hozzávetőlegesen elhelyezi a képet Masaccio életművében, azonban csak fenntartásokkal szabad elfogadnunk relatív kronológiára vonatkozó javaslatait. Mindazonáltal stilisztikai szempontból is egyértelmű a kontinuitás a kápolna és az elveszett mű között, ezért a *Sagra* keletkezési idejének meghatározása szorosan összefügg a Masolinóval közösen kifestett Brancacci-kápolna hasonlóan bizonytalan datálásával. A kápolnában való munkálatokról az első dokumentumunk 1425-ből van, ami Masolino kifizetését rögzíti a Sant’Agnese konfraternitás részéről.³⁹ Támponot jelenthet a *Sagra* megfestésének dátumához, hogy Masolino 1425 szeptembere és 1427 júliusa között Magyarországon volt,⁴⁰ ami a Brancacci-kápolnában való munkáinak

³⁴ CAIOLI Paolo (1929), Masaccio e i Carmelitani, *Rivista Storica Carmelitana*, 1. évf., 2. szám, 72.

³⁵ San Giovenale oltárkép, Cascia di Reggello, Museo Masaccio, 1422. BERTI, Luciano (1961), Masaccio 1422, *Commentari*, évf. 12., 2. szám, 84–107.

³⁶ A kutatók 1423-ra, a jubileumi évre datálják Masaccio Vasari által említett római útját, amelyre talán Masolinóval együtt ment. BERTI, Luciano, VOLPONI, Paolo (1968), *L’opera completa di Masaccio*, I *Classici dell’Arte* 24, Milánó, Rizzoli, 88.

³⁷ VASARI (1568), 298. Valójában Masolinót bízták meg elsődlegesen a kápolna kifestésével.

³⁸ BERTI-VOLPONI (1968), 88.

³⁹ MESNIL, Jacques (1927), *Masaccio et les debuts de la Renaissance*, La Haye, Nijhoff, 60.

⁴⁰ BELLOSI, Luciano (2002), Da Brunelleschi a Masaccio: le origini del Rinascimento, in: *Masaccio*

megszakadását jelentette. Talán pont ekkor, a középső és alsó regiszter elkészülése között festette meg Masaccio a *Sagrát*, ami így közvetlen előzménye lenne a kápolna *Adógaras* jelenetének összetett térbeli kompozíciójához.⁴¹

5. Lokalizáció

Számos forrás nyilatkozik a *Sagra* egykori elhelyezkedéséről, bár nem tudni, hány szerző látta ténylegesen a freskót. A források többféle módon utalnak a freskó elhelyezkedésére a Santa Maria del Carmine régi kerengőjén belül: „a templomba vezető ajtónál” (Billi), „az első kerengőben, az ajtó felett” (Albertini), „a kerengőben a konventbe vezető ajtó felé” (Vasari), amelyekből biztosan csak az derül ki, hogy a mű az első kerengőn belül, egy ajtóhoz közel volt. A freskó méreteiről és formájáról nincsenek adataink, feltételezhetően ugyanolyan nagyméretű lehetett, mint az analógiaként említett, hasonló témájú és funkciójú freskók. Abban az esetben, ha a mű egy ajtó felett helyezkedett el, egy lunettaszerű kép lehetett a logikus formátum (mint Cosimo Rosselli freskója), míg ha egy ajtó mellett, akkor valószínűleg téglalap alakú volt (mint Bicci di Lorenzo falképe).

A Santa Maria del Carmine-t 1268-ban alapították, és a középkori templomot többször átépítették a 14–18. század folyamán (4. kép). A 14. században épült régi gótikus kerengőt⁴² a 16. század végén–17. század elején teljesen átépítették egy kétszintes barokk kerengővé, ekkor pusztulhatott el a *Sagra*.⁴³ A templom 1771-ben egy hatalmas tűzvész áldozata lett, amelytől szinte csak a Brancacci-kápolna és a Corsini-kápolna menekült meg, majd a pusztulás utáni újjáépítések során nyerte el a Santa Maria del Carmine mai későbarokk formáját.

Seymour Kirkup, angol connoisseur vetette fel először Cinelli passzusa alapján („egy falat emeltek elé, és közben sértetlenül hagyták”) a *Sagra* megtalálásának lehetőségét a régi kerengőnek a templomfalhoz kapcsolódó oldalán, az ott lévő ajtó felett (4/A. kép).⁴⁴ A kutatás során megtalálták a régi kerengő

e le origini del Rinascimento. Kiállítási katalógus, szerk. Bellosi, Luciano, Cavazzini, Laura, Galli, Aldo, Lausanne, Skira, 40.

⁴¹ JOANNIDES (1993), 443.

⁴² Ekkor építették a firenzei Santa Croce és a Santa Maria Novella templomok régi kerengőit is.

⁴³ GURRIERI, Francesco (1992), *L'architettura di Santa Maria del Carmine*, in: *La Chiesa di Santa Maria del Carmine*, szerk. Berti, Luciano, 62.

⁴⁴ MATTEI (1869), 99.

falát, amelyet a 16. században újjal fedtek el, de a *Sagrá*t nem lelték meg.⁴⁵ Már 1918-ban egy újabb hipotézis született, amely szerint a kerengő déli falát kellené átkutatni a *Sagra* után.⁴⁶ Azonban figyelembe kell venni a 17-18. századi újjáépítéseket is, amikor megváltoztatták az ajtónyílások helyét – a korábbiakat elfalazták és újakat nyitottak. Procacci azt állította, hogy a freskó a térre néző ajtóval szemközti déli oldalon, egy 1617-ben épített vakajtó mellett volt.⁴⁷

Az új kerengő munkálatairól a legfontosabb dokumentáció a karmeliták által vezetett *Ricordanze del convento e padri di Santa Maria del Carmine di Firenze*, mely szerint az építkezések 1597 és 1619 között folytak.⁴⁸ 1598 márciusa és 1600 szeptembere között megépült a kerengő déli oldala, amiből Procacci arra következtetett, hogy ha a freskó a déli oldalfalon volt, ekkor tűnt el. Bacchi 1926-os feltárásai a déli falon nem hozták meg a várt eredményeket.⁴⁹ 1932-ben a Procacci által vezetett kutatás során az említett fal feltárásakor egy elpusztult freskó nyomára bukkantak, amit a *Sagrával* azonosítottak (4/B. kép).⁵⁰ Maga Procacci ezután letett a freskó megtalálásáról, sőt, úgy gondolta, hogy lehetetlen, hogy a szerzetesek, akik felügyelték a munkálatokat, ne tudták volna, hogy elpusztítottak egy ilyen jelentőségű művet – és talán éppen azért terjesztették el a második fal felhúzásának lehetőségét, hogy lecsillapítsák az indulatokat, amelyeket a mestermű elpusztulása kiváltott.⁵¹

6. A *Sagra* társadalmi jelentősége

A firenzei Santa Maria del Carmine a 14. század közepe óta a Santo Spirito quartiere (városnegyed) része volt, amely Firenze déli részét, a mai Oltrarnót foglalta magába. A város négy negyede további négy-négy gonfalonéra oszlott,

⁴⁵ Találtak viszont más festményeket: egy ma Pietro Nelinek tulajdonított *sacra conversazione*t és a Filippo Lippinek tulajdonított szerzeteseket ábrázoló freskórészleteket, melyek ma a kerengőből nyíló Sala Colonnában találhatók.

⁴⁶ Kiindulópontja Borghini szövege volt. CHIAPPELLI, Alessandro (1918), *La ricerca di un dipinto di Masaccio*, *Marzocco*, 23. évf., 32. szám, 2–3.

⁴⁷ PROCACCI, Ugo (1932), *L'incendio della chiesa del Carmine del 1771*, *Rivista d'Arte*, 2. évf., 14. szám, 141–232

⁴⁸ PROCACCI (1932), 202–204.

⁴⁹ BACCHI, Giuseppe (1929), *Gli affreschi della Sagra di Masaccio*, *Rivista Storica Carmelitana*, 1. évf., 2. szám, 112.

⁵⁰ PAATZ, Walter és Elisabeth (1954), *Die Kirchen von Florenz* (6 kötet, 1940–1954), 6. kötet, Frankfurt am Main, V. Klostermann, 301.

⁵¹ PROCACCI, Ugo (1956), *Il Vasari e la conservazione della Cappella Brancacci al Carmine e della Trinità in Santa Maria Novella*, in: *Scritti di storia dell'arte in onore di Lionello Venturi*, 1. kötet, 214.

melyből a karmeliták temploma a Drago Verde (Zöld Sárkány) nevűhöz tartozott – ez azért érdekes, mert a többi gonfalone számára a Santo Spirito volt a reprezentatív templomtér. A karmelita templom és kolostora egyszerre volt a társadalmi élet színtere és szakrális funkciójú helyszín. A városi élet mindennapjaiban azáltal is részt vett, hogy székhelyül szolgált helyi polgári szerveződéseknek. A templom felszentelésének résztvevői közt magasrendű papok, szerzetesrendek és olyan konfraternitások képviselői voltak, amelyek székhelye a kolostor falai közt volt, és amelyek tagjai közt a quartiere legbefolyásosabb személyiségei tevékenykedtek.⁵²

A *Sagra* egyik legcsodáltabb vonása az az életszerűség volt, amellyel a freskón szereplő személyek arcvonásait és karakterét Masaccio vissza tudta adni. A portrék a freskó egyik fő elemei voltak, minden szereplő jól megkülönböztetett, karakterizált figura volt. Ha hihetünk mindennek, akkor Masaccióra nemcsak a reneszánsz csoportkép megalkotójaként tekinthetünk, de az individuális portrétípus eredetét is hozzá lehetne visszavezetni. A freskó viszont csak felidézte a felszentelést, mint közelmúltbéli eseményt, és nem törekedett történeti pontosságra: bárkik is szerepeltek rajta, nem feltétlenül voltak valóban jelen a szertartáson, sőt, talán posztumusz portrék is kerülhettek a freskóra.⁵³

7. A kutatás jelenlegi állása

Nemrégiben Divo Savelli a kutatásoknak újabb irányt adott azáltal, hogy a kerengő északkeleti részein javasolta a falkutatást a Sepoultario Rosselli és Richa szövege,⁵⁴ illetve az 1470-es években keletkezett *Carta della Catena*⁵⁵ ábrázolása alapján. A *Sagra* ezek alapján a kerengő egykori északkeleti sarkában lehetett, azon a részen, amelyet most egy dongaboltozatos átjáró takar el, amely a Piazza del Carminéről a kerengőbe vezet (4/C. kép).

2002-ben, Masaccio születésének centenáriumán valóban felfedtek egy befalazott ajtót a falnak ezen a részén, ami talán az a nevezetes ajtó lehetett, amely egykor a templomba vezetett, de a falat megbontó beavatkozásra nem került sor,⁵⁶ további fejlemények pedig azóta nincsenek. Az eredmények ellenére

⁵² MESNIL (1927), 57.

⁵³ POPE-HENESSY, John (1979), *The Portrait in the Renaissance*, Bollingen Series, Princeton, Princeton University Press, 5–7.

⁵⁴ SAVELLI (2003), 33.

⁵⁵ Ismeretlen firenzei művész, *Carta della catena*, Berlin, Bode-Museum, 15. század vége.

⁵⁶ L.P. (2003), *Masaccio, scoperta al Carmine la parete della Sagra*, <http://www.toscanaoggi.it/Arte-Mostre/Masaccio-scoperta-al-Carmine-la-parete-della-Sagra>

a kutatás kiindulópontja mégis megkérdőjelezhető, hiszen csak az alkotás elpusztulása után keletkezett szövegekre támaszkodik.

A *Sagrát*ról az utóbbi években két rekonstrukciós rajz is született. Savelli és Luigi Volpe együttműködésében készült egy fekete-fehér változat, ami a *Sagrát* centrális kompozícióként mutatja (5. kép). A középpontban a velencei rajzon szereplő ideiglenes oltár látható, előtte az Angliában felfedezett tükrözött rajz hátát fordító alakjaival, illetve Michelangelo rajzának *recto* oldalán szereplő figurájával. A templom bejárata jobb szélén látható. A másik, „hivatalos” verzió a Brancacci-kápolnát fenntartó Musei Civici Fiorentini egyesület honlapján, illetve a kápolna múzeumának bejáratánál is megtekinthető.⁵⁷ Nagy érdeme, hogy terraverdében ábrázolja a kompozíciót (6. kép). Az illusztráció Cosimo Rosselli jobb oldali fókuszpontú kompozícióját követi, a háttérben látható épületek is a Sant’Ambrogio freskóját, illetve a Cappella Brancacci kompozícióit idézik. A rekonstrukciók nagy hangsúlyt fektetnek a tágas térábrázolásra, azonban egyik változat sem tekinthető egyértelműen helyesnek (az első felhasználja a velencei rajzot, a második pedig 15. század második feléből származó alkotásokat vett alapul), mégis jól szemléltetik azt a kompozíciós bizonytalanságot, amely még most is körbeveszi Masaccio elveszett freskóját, a *Sagrát*.

1. kép

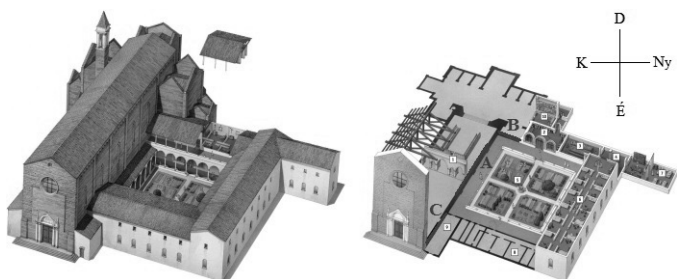
⁵⁷ Musei Civici Fiorentini, Cappella Brancacci, <http://museiciviciflorentini.comune.fi.it/en/brancacci/La-Sagra.htm>

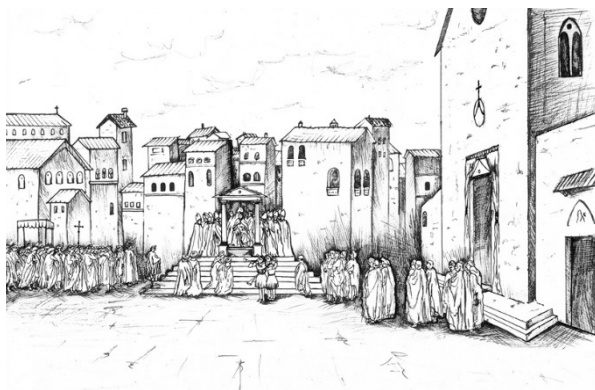
2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

Bibliográfia

- ALBERTINI, Francesco (1510), *Memoriale di molte statue e pitture della città di Firenze fatto da Francesco Albertini prete a Baccio da Montelupo scultore e stampato da Antonio Tubini nel 1510*; Firenze, (M. CELLINI, 1863).
- BACCHI, Giuseppe (1929), „Gli affreschi della Sagra di Masaccio” *Rivista Storica Carmelitana*, 1. évf., 2. szám, 107–112.
- BALDINUCCI Filippo (1681–1728), *Notizie de' Professori del Disegno da Cimabue in qua*, I. kötet, Firenze, Gio. Batista Stecchi és Anton Giuseppe Pagani.
- BAROCCHI, Paola (1962), *Michelangelo a la sua scuola*, Firenze, Leo S. Olschki.
- BECK, James (1978), *Masaccio. The Documents*, Locust Valley, J. J. Augustin Publisher.
- BELLOSI, Luciano (2002), „Da Brunelleschi a Masaccio: le origini del Rinascimento” In: *Masaccio e le origini del Rinascimento*. Kiállítási katalógus, szerk. Bellosi, Luciano, Cavazzini, Laura, Galli, Aldo, Lausanne, Skira, 15–52.
- BERENSON, Bernard (1938), *The Drawings of the Florentine Painters*, 2 kötet, London, John Murray.
- BERENSON, Bernard (1935), „Andrea di Michelangiolo e Antonio Mini” *L'Arte*, 38.évf., 3. szám, 243–283.
- BERTI, Luciano (1961), Masaccio 1422, *Commentari*, évf. 12., 2. szám, 84–107.
- BERTI, Luciano, VOLPONI, Paolo (1968), *L'opera completa di Masaccio*, I *Classici dell'Arte* 24, Milánó, Rizzoli.
- BERTI-TOESCA, Elena (1945), Per la "Sagra" del Masaccio, *Arti figurative*, 3. évf., 148–150.
- BILLI, Antonio (1506-1530 körül), *Libro di Antonio Billi*, Firenze (SAVELLI 2003).
- BOCCHI, Francesco (1591), *Le bellezze della Città di Firenze*, Firenze.
- BOCCHI, Francesco (1677), *Le bellezze della Città di Firenze*, szerk. Giovanni Cinelli, Firenze, Gio. Gugliantini.
- CAIOLI, Paolo (1929), „Masaccio e i Carmelitani” *Rivista Storica Carmelitana*, 1. évf., 2. szám, 69–87.
- CAVALCASELLE, Giovanni Battista, Crowe, Joseph Archer (1864), *A New History of Painting in Italy*, 1. kötet, London, John Murray.
- CAVALCASELLE, Giovanni Battista, Crowe, Joseph Archer (1883), *Storia della pittura in Italia* (11 kötet, 1875–1908), 5. kötet, Firenze, Le Monnier.
- CHAPPELL, Miles (2010), Theories of Relativity for Some Florentine Drawings, *Artibus et Historiae*, in memoriam Konrad Oberhuber, 1. kötet, 31. évf., 61. szám, 57–58.

- CHIAPPELLI, Alessandro (1918), La ricerca di un dipinto di Masaccio, *Marzocco*, 23. évf., 32. szám, 2–3.
- CHIARINI, Marcantonio (1971), „Creighton Gilbert, The Drawings Now Associated with Masaccio's *Sagra*” *Arte Illustrata*, 4. évf., 39-40. szám, 118–119.
- FIOCCO, Giuseppe (1929) „La *Sagra* di Masaccio” *Rivista Storica Carmelitana*, 1. évf., 2. szám, 103–106.
- FORLANI, Anna (1959), *Mostra di Disegni di Andrea Boscoli. Gabinetto Disegni e Stampe degli Uffizi*, Firenze, Leo S. Olschki.
- GABRIELLI, Edith (2007), *Cosimo Rosselli*, Torino, Umberto Allemandi & C.
- GURRIERI, Francesco (1992), „L'architettura di Santa Maria del Carmine” In: *La Chiesa di Santa Maria del Carmine*, szerk. Berti, Luciano, 57–87.
- JOANNIDES, Paul (1993), *Masaccio and Masolino. A Complete Catalogue*, London, Phaidon Press Limited.
- L.P. (2003), *Masaccio, scoperta al Carmine la parete della Sagra*, 2003.03.05.
<http://www.toscanaoggi.it/Arte-Mostre/Masaccio-scoperta-al-Carmine-la-parete-della-Sagra> (utolsó meglektintés: 2018.04.10.)
- MANETTI, Antonio di Tuccio (1497 előtt), *Le vite di XIV uomini singhulari in Firenze dal MCCCC innanzi*, Firenze, (MILANESI, 1887), 165–166.
- MATTEI, Santi (1869), *O. Carm., Ragionamento intorno all'antica chiesa del Carmine di Firenze con una succinta notizia sullo stato presente*, Firenze, Giunti.
- MELLI, Lorenza (1995), *Maso Finiguerra. I disegni*, Firenze, Edifir.
- MESNIL, Jacques (1927), *Masaccio et les debuts de la Renaissance*, La Haye, Nijhoff.
- PAATZ, Walter és Elisabeth (1954), *Die Kirchen von Florenz* (6 kötet, 1940–1954), 6. kötet, Frankfurt am Main, V. Klostermann.
- POPE-HENESSY, John (1979), *The Portrait in the Renaissance*, Bollingen Series, Princeton, Princeton University Press.
- PROCACCI, Ugo (1932), „L'incendio della chiesa del Carmine del 1771” *Rivista d'Arte*, 2. évf., 14. szám, 141–232.
- PROCACCI, Ugo (1956), „Il Vasari e la conservazione della Cappella Brancacci al Carmine e della Trinità in Santa Maria Novella” In: *Scritti di storia dell'arte in onore di Lionello Venturi*, 1. kötet, 211–222.
- RICHA, Giuseppe (1762) Richa, *Notizie istoriche delle chiese fiorentine*, X. kötet, Firenze, Viviani.
- SALMI, Mario (1948), *Masaccio*, Milánó, Amilcare Pizzi.
- SAVELLI, Divo (2003), *La Sagra di Masaccio*, Lung'Arno, Firenze, Giampiero Pagnini.

- VASARI, Giorgio (1550), *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*, Firenze, Torrentini.
- VASARI, Giorgio (1568), *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architettori*, Firenze, Giunti.
- n. n. (2013) *Le printemps de la Renaissance. La sculpture et les arts à Florence, 1400–1460*, Kiállítási katalógus, szerk. Bormand, Marc, Paolozzi Strozzi, Beatrice, Párizs, Louvre.
- n. n. (1657 k.), *Sepoltuario Rosselli* (SAVELLI 2003).

Hogyan értsük a generikus állításokat?¹

DOMBROVSZKI ÁRON

A természettudományos diskurzusban, matematikában és logikában – ha kvantifikált állításokról van szó –, akkor azok egzisztenciálisak vagy univerzálisak. A hétköznapiak során azonban a leggyakrabban inkább a kettő között elhelyezkedő generikus állításokat (röviden: generikusokat) használunk, ennek fényében pedig meglepő, hogy mind a mai napig nincs konszenzusos álláspont arról, hogy pontosan hogyan értjük ezeket a mondatokat. A probléma megoldása ennek a tanulmánynak sem célja; az alábbiakban inkább a már forgalomban lévő álláspontokat igyekszem röviden bemutatni annak reményében, hogy egy lépéssel közelebb jussunk a válaszhoz.

Az 1. részben először meghatározom, hogy az állítások mely típusát nevezhetjük egyáltalán generikusnak, és azoknak milyen típusai vannak. A 2. részben az 1970-es években kialakult, főként nyelvészeti hagyományból eredő korai álláspontokból vázolok fel három plauzibilisnek tűnő javaslatot. Bár ezek a javaslatok egybevágnak legtöbbünk intuícióival, látni fogjuk, hogy mindegyikkel szemben erős ellenvetéseket fogalmazhatunk meg, amelyek összességében azt a képet sugallják, hogy a hiba a kérdésfeltevésben lehet. Ezért a 3. részben olyan újabb elméleteket mutatok be, amelyek – álláspontom szerint – szakítanak a 2. szakaszban ismertetett hagyománnyal, legalább három szempontból: (a) intézményi oldalról tekintve inkább analitikus filozófusok, mint nyelvészek hozzák létre őket; (b) nem pusztán a szemantikai intuícióinkra támaszkodnak, felhasználják a kognitív tudomány empirikus eredményeit is; (c) kutatásaik gyakorlati aspektusa jelentős, a generikus állítások interpretációját kötik az etikához, azon belül a pejoratív nyelvhasználathoz (például a szexista, rasszista megnyilatkozásokhoz). A tanulmány másodlagos célja tehát az, hogy felhívja a figyelmet az újabb – a kétezres évek második felétől kibontakozó – kutatási irányok fókuszeltolódására.

¹ A kutatást az OTKA-NKFIH K-116191. sz. „Jelentés, kommunikáció; szószerinti, figuratív: Kortárs nyelvfilozófiai kutatások” című pályázata támogatta. Köszönöm Faragó-Szabó Istvánnak a tanulmány korábbi változatához fűzött hasznos javaslatait.

1.1. Mik a generikus állítások?

Mindenekelőtt érdemes tisztázni azt, hogy az állítások mely csoportját nevezhetjük egyáltalán generikusnak – mint azt látni fogjuk, ennek eldöntése sok esetben nem is olyan egyszerű. Első megközelítésben azt mondhatnánk, hogy generikusok azok az állítások, amelyek többet állítanak egy egzisztenciális állításnál – például „vannak albínó tigrisek” – de kevesebbet egy univerzálisnál – például „minden tigris csíkos.” Generikusok tehát a következő állítások:

- (1) A tigrisek csíkosak.
- (2) A kacsák tojásokat tojnak.
- (3) A kullancsok Lyme-kórt hordoznak.
- (4) A cápák veszélyesek az úszókra.
- (5) A tengeri teknősök sokáig élnek.

Vegyük ezekhez hozzá még a következő példákat, amelyek segítségünkre lesznek a differenciálásban:

- (6a) A macskák négy lábúak.
- (6b) A macskák a kertben kóborolnak.
- (7a) Egy macska négy lábú.
- (7b) Egy macska a kertben kóborol.

Szintaktikailag a (6)-os és (7)-es mondatok páronként megegyeznek, mindegyik egyszerű szubjektum-predikátum szerkezetű állítás. Ennek ellenére az (a) jelű mondatokat olyan generikus állításként értelmezzük, amely a macskákról általában mond valamit,² míg a (b) jelű mondatokat hagyományos egzisztenciális állításként, amely partikuláris macskákról tesz állítást. A különbséget tehát feltehetően a szemantikai változásokban érdemes keresni.

Greg Carlson, aki doktori disszertációjában gyakorlatilag elsőként kimerítő nyelvészeti elemzését nyújtotta a generikus állításoknak,³ arra a következtetésre jutott, hogy a mondatpárok eltérő interpretációjának oka az, hogy az egzisztenciálisok és generikusok más típusú tulajdonságokat állítanak a szubjektumról.

² A magyar nyelvben ennek megfelelően a (7a) formát leggyakrabban az „általában” határozószóval szoktuk bővíteni. Az ilyen implicit kvantifikációt egyértelműsítő határozószavak tesztként is szolgálhatnak arra nézve, hogy egzisztenciális vagy generikus állítással van-e dolgunk: előbbiek jelentése nem változik meg akkor, ha beillesztjük ezeket a mondatba, utóbbiaké viszont igen: „a macskák általában négy lábúak” jelentése megegyezik (6a)-val, míg „a macskák általában a kertben kóborolnak” más jelent, mint (6b).

³ CARLSON, Gregory (1977), *Reference to Kinds in English*. Doktori disszertáció, University of Massachusetts.

Az, hogy éppen tanulmányt írok, egy olyan tulajdonságom, ami meglehetősen rövid ideig áll fenn, szemben például azzal a tulajdonságommal, hogy szőke hajam van. Az előbbi típusba tartozó tulajdonságokat nevezzük időszakasz-szintűnek, az utóbbit pedig individuum-szintűnek, utalva arra, hogy az adott tulajdonság csak egy rövid időszakaszban jellemző a tárgyra, vagy pedig az individuum létezésének nagy részében birtokolja azt. Az ezeket a tulajdonságokat kifejező szerkezeteket nevezhetjük időszakasz-szintű predikátumoknak vagy individuum-szintű predikátumoknak. Ezt technikailag többféleképpen is meg lehet ragadni,⁴ jelen céljaink szempontjából azonban megelégedhetünk azzal, hogy intuitív módon belátjuk a különbséget; ehhez segítségül álljon itt még néhány példa: individuum-szintű predikátumok: „*x* magas,” „*x* intelligens,” „*x* beszél franciául,” „*x* emlős,” „*x* nőstény,” „*x* buszvezető;” időszakasz-szintű predikátumok: „*x* részeg,” „*x* józan,” „*x* franciául beszél [éppen],” „*x* vizsgálzik,” „*x* beteg,” „*x* a kertben kóborol,” „*x* fekszik.” Carlson megfigyelése szerint ha egy állításban individuum szintű predikátumot használunk, az a generikus interpretációt hívja elő, míg a szakasz szintű inkább az egzisztenciális értelmezést.

Carlson javaslata arra, hogy megkülönböztessük a generikusokat az állítások többi típusától hasznos ugyan, ám érdemes óvatosan eljárni, ugyanis az, hogy mit tartunk individuum-szintű predikátumnak, nem az adott tulajdonságnév lexikális jellemzője, hanem háttérismereteinktől és a tágabban vett kontextustól is függ. Visszatérve a hajszínnel kapcsolatos példára, ha például van egy olyan ismerősünk, aki hetente átfesti a haját más színre, az ő esetében a hajszín időszakasz-szintű predikátumnak számít majd, ahogy egy alkoholistának a részegnek levés lehet individuum-szintű tulajdonsága.⁵

A fenti distinkcióval tehát körültekintően kell bánnunk, ám ha jól alkalmazzuk, képesek vagyunk elkülöníteni a generikus állításokat. Ezen felül azonban még tovább kell szűkítenünk a vizsgáldás területét, mivel a generikus állításokon belül is megkülönböztethetünk két típust, amelyek közül számunkra most csak az egyik lesz releváns. Az első típusba azok a generikusok tartoznak, amelyek egy adott fajtára közvetlenül referálnak, és arról állítanak valamit. Ide tartoznak például a következő állítások:

(8) A burgonyát először Dél-Amerikában kezdték el termesztetni.

(9) Az ír gazdaság nagyban függött a burgonyától.

⁴ A Carlsonétól eltérő megkülönböztetéshez lásd például KRATZER, Angelika (1995), „Stage-level and Individual-level Predicates” In: CARLSON, Gregory, FRANCIS, Jeffry P. (szerk.), *The Generic Book*. Chicago, The University of Chicago Press.

⁵ Kratzer (1995), 126.

Az ilyen állításokban előforduló predikátumokat nevezzük fajta-predikátumoknak. Ezzel szemben a másik csoportba a tárgy-predikátumok tartoznak, amelyek a fajtába tartozó egyedekről állítanak valamilyen tényt vagy eseményt, ilyeneket találunk az (1)-(5) állításokban is.

A generikus állításokkal foglalkozó tanulmányok általában elkülönítve, csak az egyik vagy csak a másik típusú állításokat elemzik.⁶ Ebben a tanulmányban a továbbiakban a tárgyra referáló predikátumokat tartalmazó generikus állításokkal foglalkozom, annak érdekében pedig, hogy könnyebben eldönthessük, melyek is ezek, nézzünk meg két tesztet, amelyek segíthetnek eldönteni, melyikről van szó.⁷

Először is bizonyos predikátumokat kizárólag fajtákra alkalmazhatunk, tehát ha ilyenekkel találkozunk, biztosak lehetünk benne, hogy fajta-predikátumokról van szó. Néhány példa: „*x* kihalt,” „feltalálták *x*-et,” „*x*-et kivonták a forgalomból” és így tovább.

Másodszor pedig meghatározhatjuk a természeti fajták egy úgynevezett „jólfundált” csoportját, amelyek előtérbe helyezik a fajtára referáló olvasatot. A következő két állításban a „kólásüveg” egy jólfundált fajtanév, míg a „zöld üveg” nem az:

(10) A kólásüveg szűknyakú.

(11) A zöld üveg szűknyakú.

A teszt azonban semmit nem mond arról, hogy mit tekinthetünk jólfundált fajtanévnek, így nem alaptalan azt állítani, hogy semmitmondó. Nehezebbi a helyzetet, hogy az alapfajtanévek – például tigris, arany, elektron, víz és így tovább – mindkét interpretációt előhívhatják.

Filozófiai szempontból tekintve a fentebb bemutatott két megkülönböztetés inadekvát: bár kimerítőek abban az értelemben, hogy egy adott predikátum vagy az egyik, vagy a másik csoportba tartozik, és nincsen harmadik opció, nem kizáróak abban az értelemben, hogy nagyon sok esetben egy predikátum ide is, oda is tartozhat kontextustól függően. Gyakorlati szempontból azonban a kategóriák használhatók, de ne feledjük, hogy minden állítás körültekintő, egyedi értékelést kíván. Térjünk most rá arra, hogy logikailag hogyan elemezhetjük a generikus állításokat.

⁶ Vö. LESLIE, Sarah-Jane, LERNER, Adam (2016), "Generic Generalizations" In: ZALTA, Edward N. (szerk.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/generics/>

⁷ Ezeket CARLSON, Gregory, (1995), "Genericity: An Introduction" In: CARLSON, Gregory, FRANCIS, Jeffry P. (szerk.), *The Generic Book*. Chicago, The University of Chicago Press. mutatja be.

1.2. A generikus állítások logikai elemzése

A szakirodalomban a generikus állításokat praktikus okokból leggyakrabban a David Lewis tanulmányára épülő háromosztatú elemzéssel szokták felírni.⁸ Ez a klasszikus elsőrendű logikánál egyszerűbb elemzést tesz lehetővé, az állításokat egy kvantorra, egy megszorító elemre és egy hatókörre bontják. Nézzünk meg először két példát univerzális és egzisztenciális állításokra.

(12) Minden ember halandó.

(12*) $\forall x [x \text{ ember}] [x \text{ halandó}]$

(13) Van legalább egy macska, amelyik háromlábú.

(13*) $\exists x [x \text{ macska}] [x \text{ háromlábú}]$

Ezen állítások interpretációja egyszerű, a kvantorok jól meghatározott jelentéssel bírnak, így általában nem is szokott problémát jelenteni, amennyiben ismerjük a nemlogikai terminusok pontos definícióját. Azért szoktak a generikus állítások elemzéséhez is hasonlóképpen hozzáállni, mert feltételezik, hogy ezek is kvantifikált kijelentések:

(1*) $\text{GEN}x [x \text{ tigris}] [x \text{ csíkos}]$

Itt azonban problémát jelent az, hogy bár mind a „tigris,” mind a „csíkos” kifejezés egyértelmű, a GEN kvantor interpretációja ellenben meghatározatlan. Ahogy fentebb már volt szó róla, az ilyen jellegű kijelentések valahol az egzisztenciális és univerzális állítások közt helyezkednek el – a továbbiakban pedig épp arról lesz szó, hogy e spektrumban pontosan hol. Hamarosan látni fogjuk, hogy tisztán szemantikai eszközökkel meglehetősen összetett feladat körülhatárolni, olyannyira, hogy máig nem áll rendelkezésre, mindenki által elfogadott, egységes álláspont.

2. Néhány intuitív javaslat

Az 1970-es évektől nagyjából az ezredfordulóig a generikus állítások leginkább a nyelvészek figyelmét keltették fel, így ebben az időszakban a javaslatok főleg ebből az irányból érkeztek. Közös jellemzőjük, hogy a GEN kvantort megpróbálták oly módon definiálni, hogy az egybecsengjen az ideális anyanyelvi beszélők intuícióival. Az alábbiakban a megoldási javaslatok közül hármat ismertetek. Rövid úton belátjuk, hogy egyik sem képes kielégítően megoldani a problémát.

⁸ LEWIS, David (1975), "Adverbs of Quantification" In: KEENAN, Edward L. (szerk.), *Formal Semantics of Natural Language*. Cambridge, Cambridge University Press.

2.1 „Szinte minden x”

Az egyik legkézenfekvőbb javaslat a GEN kvantor jelentésének értelmezéséhez – tehát ahhoz, hogy hogyan értsük a generikus állításokat – a „szinte minden x”. Ezt általános intuícióink is alátámasztják, hiszen ha valaki például (1)-et állítja egy hétköznapi beszédhelyzetben, majd a hallgató felhívja a beszélő figyelmét rá, hogy léteznek albínó tigrisek is, könnyen előfordulhat, hogy a következő választ kapja: „igen, valóban léteznek albínó tigrisek, de a tigrisek *többsége* (majdnem mindegyik) csikos.”

Ezzel a javaslattal az a probléma, hogy nem igazán működőképes.⁹ Vegyük a (2)-es állítást: nem igaz az, hogy szinte minden kacsa tojásokat tojik, hiszen csak a tojók tojnak tojásokat, gácsérok nem, a tojók pedig körülbelül a kacsa-állomány felét teszik ki. Mégis, (2)-t igaznak gondoljuk.

A dolgok azonban rosszabbra fordulnak, ha a (3)-(5)-ös állításokat is megvizsgáljuk. Bár tény, hogy vannak kullancsok, amelyek Lyme-kórt hordoznak – évszaktól függően körülbelül az állomány 5%–13%-a fertőzött. A cápák rossz híre is megalapozatlannak bizonyult: az eddig felfedezett több, mint 470 cápafaj közül mindössze 4 faj van, ami veszélyt jelent az úszókra. Ami pedig a tengeri teknősöket illeti, sajnos legnagyobb részük még azelőtt elpusztul, hogy a tojásból kikelve egyáltalán elérné a tengert – így nem igaz az, hogy szinte minden teknős hosszú életű.

Bizonyos ritka esetekben pedig egy generikus állítást még akkor is igaznak tarthatunk, ha az adott tulajdonság egyetlen individuumra sem igaz. Vegyük például egy társaságot, amelynek szabályzatában szerepel, hogy a tagoknak kötelességük segíteni egymásnak vészhelyzet esetén:

(14) Ennek a klubnak a tagjai segítenek egymásnak vészhelyzetekben.

Vagy a következő kijelentést egy gyümölcscentrifugáról:

(15) A NarancsPrés 2000 narancsokat présel.

A (14)-es és (15)-ös generikus állítások még abban az esetben is igazak, ha eddig soha nem történt vészhelyzet a klubban, a NarancsPrés 2000 pedig egy olyan új modell, amelyet eddig soha senki még csak ki sem próbált.

Meglepőbb azonban a fordított jelenség, amikor is az adott tulajdonság igaz szinte minden, a tárgyalási univerzumba eső elemre, ám a vonatkozó generikus állítást hamisnak tartjuk:

(16) A könyveknek papírborítójuk van.

(17) A méhek nemzöképtelenek.

⁹ A következő ellenvetésekhez lásd: McCONNELL-GINET, Sally (2012), "Generic Predicates and Interest-relativity" *Canadian Journal of Linguistics* [57] (2), 265–267.

Ugyan a vásárolt könyvek többsége papírborítóval rendelkezik, a méhek közül pedig egyedül a méhanya képes utódokat nemzeni, mégsem szívesen köteleznénk el magunkat (16) és (17) igazsága mellett.

2.2 „A dolgok normális menete szerint”

A fenti ellenvetésekből egyértelműen kiderül, hogy a generikus állításokat nem úgy értjük, mint amelyek egy osztály tagjainak döntő többségéről állítanak egy tulajdonságot. Alternatív javaslatként egyes nyelvészek és filozófusok amellett érveltek, hogy a GEN kvantort értsük úgy, mint ami a dolgok normális lefolyását állítja. Generikus állítások elemzésekor a „normális” kifejezés gyakran merül fel: Nicholas Asher, Michael Morreau és Francis Jeffry Pelletier például eleve úgy próbálják értelmezni (1)-et, hogy „a tigrisek normál esetben csíkosak,” kiküszöbölve ezzel az olyan „abnormális” eseteket, mint a genetikailag mutálódott albínó tigrisek.¹⁰

De vegyük például ismét az (5)-ös állítást, amely ennek az értelmezésnek is komoly gondot okoz. (5) igazságát nagyon nehéz bármivel magyarázni, hiszen – ahogy azt fentebb említettem –, a tengeri teknősök a biológiai értelemben vett „normális” körülmények között igen fiatalon ragadozók zsákmányává válnak, sőt, újabban emberi veszélyek is fenyegetik őket, mint például a motorcsónakok propellerjei vagy a halászat. Asher és Morreau azonban nem feledkeztek meg a fiatalon elpusztuló teknősökről: állításuk szerint amennyiben azok normálisan fejlődnek, igaz az, hogy hosszú életkort érhetnek el. Ezen a ponton viszont nehézségekbe ütközünk, hiszen a „normális fejlődés” továbbra is egy meghatározatlan, homályos körülmény, amellyel kapcsolatban joggal merülhet fel a kérdés, hogy pontosan mit értünk rajta: vajon a teknősök normális fejlődéséhez elválaszthatatlanul kötődik a természetes közeg, amelyben élnek, ebbe a közegbe pedig értelemszerűen beletartozik a ragadozók és egyéb veszélyforrások jelenléte is? McConnell-Ginet szerint azonban itt nem szükséges a kontingens külső körülményeket figyelembe venni, (5) inkább olyasmit jelent, hogy a teknősök hosszú életűek, amennyiben normális genetikai adottságai ezt lehetővé teszik, elvonatkoztatva bármiféle külső fenyegetéstől. A döntő pont tehát inkább az, hogy a teknősök korai elhalálózásának nincs köze a teknősök inherens tulajdonságaihoz, ennek oka ugyanis inkább

¹⁰ ASHER, Nicholas, MORREAU, Michael (1995), „What Some Generics Mean” In: CARLSON, Greg, FRANCIS, Jeffry P. (szerk.), *The Generic Book*. Chicago, The University of Chicago Press., PELLETIER, Francis J., ASHER, Nicholas (1997), „Generics and Defaults” In: VAN BENTHEM, Johan, TER MEULEN, Alice (szerk.), *Handbook of Logic and Language*. Chicago, MIT Press., vő. LESLIE-LERNER (2016).

a külső környezetben keresendő. Így bár aktuálisan nem, de potenciálisan mégis sokáig élnek a teknősök.¹¹ Ez azonban (5)-nek egy olyan speciális értelmezése, amely nem általánosítható valamennyi generikus állításra,¹² vagyis nagyon úgy tűnik, hogy a „normális” kifejezés használata inadekvát eszköz a kiinduló probléma megválaszolására.

2.3 A valószínűségi interpretáció

Egy másik javaslat szerint a generikus állítások igazságát célszerű lenne inkább a valószínűségekre visszavezetni: mikor valaki (1)-et állítja, akkor ezen azt érti, hogy a tigrisek halmazából egy véletlenszerűen kiválasztott tigris inkább csíkos lesz, mint albinó. Ez eddig rendben is van, de a már ismerős ellenvetések itt is visszatérnek: mi a helyzet például (3)-mal? Egy véletlenszerűen kiválasztott kullancs alacsony valószínűséggel fog Lyme-kórt hordozni.

Azok, akik szofisztikáltabb valószínűséggel operálnak, a triviális ellenvetések elkerüléséhez először is különbséget tesznek az abszolút és relatív valószínűség közt. Az iménti tigrises példában a valószínűség *abszolút* fogalmát használtuk, ezzel szemben a *relatív* valószínűség a különböző releváns természeti fajtákkal történő összehasonlításra épül. Ez azt jelenti, hogy a (3)-as állítást azért tartjuk igaznak, mert bár a kullancsokat tekintve nem igaz az, hogy egy véletlenszerűen kiválasztott egyed hordozója a betegségnek, ha azt összevetjük más fajokkal, például a legyekkel, akkor már igaz lesz az, hogy egy véletlenszerűen kiválasztott kullancs nagyobb eséllyel hordoz Lyme-kórt, mint egy véletlenszerűen kiválasztott légy.

Ha a generikus állításokat az abszolút és relatív valószínűségek teszik igazzá, akkor ennek fordítva is működnie kell: tegyük fel, van például egy igaz abszolút valószínűség, akkor ehhez társítanunk kellene tudni egy igaz generikus állítást is – erre azonban sajnos találhatunk ellenpéldát. Egy véletlenszerűen kiválasztott méh nagy valószínűséggel dolgozó lesz, tehát steril, mégsem tartanánk igaznak „a méhek sterilek” generikus állítást.

Ariel Cohen a felmerült probléma megoldására bevezet egy megszorítást, amit a homogenitás elvének nevez.¹³ A homogenitás elve szerint a fajtába tartozó különböző egyedek típusaira (ilyen típusok jelen példánál maradva a dolgozók, herék és méhanyák) is meg kell felelnie a valószínűségi feltételeknek. Így tehát egy véletlenszerűen kiválasztott dolgozónak és egy véletlenszerűen

¹¹ McCONNELL-GINET (2012), 271–272.

¹² Vessük össze például (1)-el, vagy (2)-vel!

¹³ COHEN, Ariel (2004), „Generics and Mental Representation” *Linguistics and Philosophy* [27] (5).

kiválasztott méhanyának is sterilnek kellene lennie, ez azonban nem igaz – ezzel magyarázhatjuk a vonatkozó generikus állítás hamisságát.

Bár terjedelmi korlátok miatt itt most csak az elmélet lényegét volt lehetőségem bemutatni, Cohen álláspontja a legjobban kidolgozott az eddig felvetődött javaslatok közül.¹⁴ Ennek ellenére komoly ellenvetések merültek fel vele kapcsolatban.¹⁵ Vegyük ismét a (3)-as állítást, és tegyük fel, hogy a szúnyogok szintén hordoznak Lyme-kórt, valamivel nagyobb arányban, mint a kullancsok. Tegyük fel továbbá azt is, hogy a szúnyogpopuláció növekedésnek indult, és így előbb vagy utóbb elérkezik az a pont, amikor a szúnyogok egyedszáma felülmúlja a többi vérszívóét: ez esetben már nem a kullancsok legvalószínűbb Lyme-kór-hordozók. Cohen elemzése alapján (3) ebben a helyzetben már nem fejez ki igaz generikus állítást, annak ellenére, hogy továbbra is kaphatnánk Lyme-kórt kullancsoktól, és az állítás intuitív módon igaznak tűnik. Ez arra utal, hogy valami nem stimmel a javaslattal.

Az eddigiek mellett egy további, hasonló ellenvetést is megfogalmazhatunk: az emberek hajlamosabbak az autizmusra, mint a többi emlős, mégis vonakodva fogadnánk el igaznak azt a mondatot, hogy „az emberek autisták.” Úgy tűnik, hogy nem elegendő egy generikus állítás igazságához az, hogy egy ritka tulajdonság felülreprezentált legyen az egyedek közt, valami másra is szükség van. Hogy mire, arról az elmélet sajnos hallgat.

3. Új irányok a generikus állítások vizsgálatában

A kétezres évek elejétől ismét felélénkült a generikus állítások iránti érdeklődés, ezúttal azonban inkább a feminista nyelvfilozófusok részéről. Ennek egyik oka a vizsgálódás fókuszának eltolódása a nyelv kritikai vizsgálatától a pozitív kutatási programokig az analitikus feminizmuson belül: a pejoratív (rasszista, szexista vagy egyéb módokon kirekesztő) nyelvhasználat jelenleg is az egyik leggyakrabban kutatott témák közé tartozik.¹⁶

Eddig az egyszerűség kedvéért csak semleges generikus állításokkal foglalkoztam, épp itt az ideje annak, hogy rávilágítsak a téma etikai vonatkozásaira is.

¹⁴ További javaslatokhoz lásd: LESLIE–LERNER (2016).

¹⁵ A következő két ellenvetés LESLIE, Sarah-Jane (2008), "Generics: Cognition and Acquisition" *Philosophical Review* [117] (1), 12–13.-tól származik.

¹⁶ SAUL, Jennifer, DIAZ-LEON, Esa (2017), "Feminist Philosophy of Language" In: ZALTA, Edward N. (szerk.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/feminism-language/>

3.1 Társadalmi fajtanevek: a normatív karakter

Itt ugyan nem célom az, hogy pontosan meghatározzam, hogy mik azok a természeti- és társadalmi fajták, ám – minthogy a továbbiakban ez a különbség fontos lesz –, így legalább intuitív szinten meg kell különböztetnünk őket. Azon állítások szubjektumai, amelyek eddig szóba kerültek, természeti fajták voltak: tigrisek, kacsák, cápák és így tovább. Természetesen az élettelen dolgok is ide tartoznak, mint amilyen a víz, az arany vagy az elektron. Egy intuitív megfogalmazás szerint a természeti fajták a világot elmefüggetlen módon, „természetes határainál szabdalják fel.”¹⁷ Ezzel szemben a társadalmi fajták emberek által létrehozott tárgyakat vagy eseményeket különítenek el, ide tartoznak például a foglalkozások, de a rasszra, a genderre vonatkozó tulajdonságok is. Az ezeket megnevező kifejezéseket hívjuk rendre természeti fajtaneveknek és társadalmi fajtaneveknek.

A társadalmi fajtanevekről szóló generikus állítások speciális tulajdonsága, hogy – szemben a természeti fajtákról szóló állításokkal – feltehetően normatív karakterrel is rendelkeznek. Vegyük a következő példamondatokat:

(18) A férfiak nem sírnak.

(19) Az ázsiaiak jók matematikából.

(20) A cigányok lopnak.

(21) A tudósok az igazságot kutatják.

Az állítások ezen csoportja nem, vagy nem kizárólag tapasztalataink induktív általánosításai. Hasonlóan a természeti fajtákról szóló állításokhoz, ezeket akkor is igaznak tarthatjuk, ha ellenpéldákkal szembesítenek bennünket. Az már különösebb, hogy az ilyen állítások néha teljesen ellenállnak a tényeknek: ami (18)-at illeti, tulajdonképpen minden férfi sír, mégis úgy tűnik, ez nem érinti az állítás igazságértékét.

Paradox módon a generikus állítások ezen csoportját egyszerre tarthatjuk hamisnak és igaznak is: ugyan az aktuális világban (18) hamis, ám egy *ideális* világban (18) igaz lenne. Ez a jelenség a természeti fajtanevekről szóló állításokat nem érinti: nincs túl sok értelme azt mondani, hogy a tigrisek az aktuális világban jobbra csíkosak, de egy ideális világban minden egyes tigris csíkos.

Ezeket a megfigyeléseken alapul Sarah-Jane Leslie szemantikai magyarázata a természeti és társadalmi fajtaneveket tartalmazó generikus állítások különbségéről: utóbbiak poliszémikusak, mert a normatív és deskriptív jelentés elválik egymástól, Leslie emiatt kettős karakterű fogalmaknak nevezi

¹⁷ TÖZSÉR János (2009), *Metafizika*. Budapest, Akadémiai, 39.

őket.¹⁸ Vegyük például a tudós fogalmát! Képzeljünk el egy fizikaprofesszort, aki dogmatikusan ragaszkodik az általa képviselt elméleti paradigmához, és ha annak ellentmondó empirikus adatokkal találkozik, akkor azokkal nem törődik, vagy rosszabb esetben meg is hamisítja azokat. A kifejezés normatív értelmében igaz módon állítanánk az illetőről, hogy nem igazi tudós, annak ellenére, hogy rendelkezik a megfelelő jogosítványokkal, kutatóhelyen dolgozik és rendszeresen publikál. Képzeljünk el ezzel szemben egy lelkes amatőrt, aki semmilyen formális képzésen nem esett át és nem rendelkezik intézményi háttérrel sem, ám életét a tapasztalatokra nyitottan, érdeklődően éli, ráadásul ezeket rendszerezi is és leírja őket magáncélra használt naplójában. A kifejezés normatív értelmében ez utóbbi személyt inkább neveznénk tudósnek, annak ellenére, hogy a szó deskriptív értelmének nem felel meg.

Fontos azonban megjegyezni, hogy nem minden társadalmi fajtanév rendelkezik kettős karakterrel, a kocsmáros, a buszvezető vagy a portás esetén nem, vagy legalábbis nagyon nehezen tudnánk a fentihez hasonló példát konstruálni. Egyrészt, a kettős karakterrel rendelkező fogalmakat feltehetően a magasabb sztenderd különbözteti meg a többi természeti fajtától. Másrészt, úgy tűnik, hogy a normatív karakter kialakulásához az szükséges, hogy legyen egyfajta „rés” a fajtáról alkotott valós és ideális képünk között. Ez azt jelenti, hogy az adott társadalmi funkciónak kell, hogy legyen olyan plauzibilis leírása, amely alapján azt valaki végrehajthatja úgy, hogy nem felel meg a funkció deskriptív leírásának; valamint, hogy a deskriptív leírásnak való megfelelés nem szükségszerűen jelenti a funkció sikeres betöltését.

Ha egyetértünk Leslie-vel abban, hogy bizonyos társadalmi fajtanevek kettős karakterrel rendelkeznek, akkor a generikus állítások egy nagy csoportjának megértéséhez jutottunk közelebb, hiszen a normatív karakter kifejezésére generikus állításokat használunk. Emellett sikeresen oldottuk fel azt a látszólagos ellentmondást, miszerint valaki egyszerre tarthatja igaznak a (18)-hoz hasonló állításokat.

Leslie tanulmánya két dologban is eltér a 2. szakaszban ismertetett korábbi megközelítésektől. Bár a generikus állítások normatív erejéről már korábban is írtak,¹⁹ Leslie volt az első, aki ezt elemezte is, ráadásul több helyen is segítségül hívta a kognitív tudomány empirikus eredményeit hipotézisei alátámasztására. Továbbá: foglalkozott a téma etikai relevanciájával is – mivel ez kulcsfontosságú

¹⁸ LESLIE, Sarah-Jane (2015), „»Hillary Clinton is the only man in the Obama administration«: Dual Character Concepts, Generics, and Gender” *Analytic Philosophy* [56] (2).

¹⁹ Például BURTON-ROBERTS, Noel (1977), „Generic Sentences and Analiticity” *Studies in Language*. [1] (2) vagy CARLSON (1995).

elem a generikus állítások újabb elméleteiben, röviden alább vázolom Leslie vonatkozó konklúzióját.

Leslie szerint az ilyen típusú generikus állítások normatív erővel is rendelkeznek, a normatív karakternek megfelelően. Ez azt jelenti, hogy ha valaki tagja egy társadalmi fajtának, vagy legalábbis szeretne az adott fajta tagja lenni, akkor kötelessége a funkcióját a lehető legjobban betölteni. Ezért bár önmagában a sírásban semmi rossz dolog nincs, a férfiak mégis úgy érezhetik, hogy kerülniük kell az effajta viselkedést annak érdekében, hogy megfeleljenek a társadalom által ideálisnak vélt maszkulin szerepüknek. Leslie szerint nagyon valószínű, hogy az egyének akkor is igyekeznek megfelelni a normatív elvárásoknak, ha azzal nem értenek egyet: emiatt rendkívül károsak a (20)-hoz hasonló rasszista előítéletek is.

3.2 A generikus állítások csoportosítása

A társadalmi fajtákról szóló generikus állítások normatív karaktere azonban inkább csak egy későbbi kiegészítés Leslie elméletében, amelyet ha nem tudunk elfogadni például szemantikai okok miatt, akkor is tarthatjuk a generikus állítások deskriptív karakterére vonatkozó felosztását. A felosztás lényege az, hogy – ahogy azt a 2. szakaszban láttuk – a generikus állítások interpretációjának egységes, igazságfeltételes magyarázata nem biztos, hogy lehetséges,²⁰ ezért Leslie különböző igazságalakotókat állapít meg az állítások három csoportjára.²¹ Ez a természeti és társadalmi fajtákról szóló generikus állítások egységes kezelését is megengedi.

Az első csoportba a karakterisztikus generikus állítások tartoznak, mint amilyen (1) és (2) is. Az ide tartozó generikus állítások többet állítanak arról, mint hogy az adott fajta egyedei közt a szóban forgó tulajdonság felülreprezentált – azt nevezetesen, hogy oksági kapcsolat van köztük. A tigrisek azért csíkosak, mert ez a tulajdonságuk biológiai értelemben meghatározott, az ettől eltérő albinó tigrisek pedig valamilyen mutáció miatt nem csíkosak, e tekintetben nem normálisak.

A második csoportba a veszélyes tulajdonságokról szóló generikus állítások tartoznak, mint a (3)-as és (4)-es állítások. Ha egy adott fajtára, még ha az egyedek elenyésző részére is igaz, olyan tulajdonság jellemző, amely kiemelt

²⁰ Emellett McCONNELL-GINET (2012) expliciten érvel.

²¹ Az alábbi felosztást lásd: LANGTON, Rae, HASLANGER, Sally, ANDERSON, Luvell (2012), "Language and Race" In: *The Routledge Companion to Philosophy of Language*. New York, Routledge.

figyelmet érdemel, például azért, mert veszélyezteti az életünket, akkor a vonatkozó generikus állítást igaznak fogjuk tartani. Evolúciós szempontból tekintve ez praktikus, hiszen hiába veszélytelen a cápák többsége az úszókra nézve, ha pont egy veszélyes példánnyal találkozunk, az akár az életünkbe is kerülhet – jobb tehát mindig elkerülni a cápákat, ha találkozunk velük.

A harmadik csoportba a többségi – vagy statisztikai – generikus állítások tartoznak, amelyek azért igazak, mert a típus példányai közt az adott tulajdonság egyszerűen többségben van, például: „az autókban van rádió,” „a virágcserepek barna színűek.” Összevetve a karakterisztikus generikus állításokkal, az, hogy a legtöbb autóban van rádió, nem annak a következménye, hogy ez valahogyan az autónak levés tulajdonságával együtt jár, „természetéhez tartozik,” vagy annak inherens tulajdonsága lenne, hanem egy ettől független kontingens tény.

Azáltal, hogy Leslie nem homogén egységként tekint a generikus állításokra, hanem megkülönbözteti őket és eltérő magyarázatokat ad arra nézve, hogy hogyan értjük őket, miért tartjuk igaznak őket, úgy tűnik, hogy közelebb jutott a probléma megoldásához, még akkor is, ha ennek az az ára, hogy végül bonyolultabb elméletet kapunk. Leslie azonban nem elégszik meg ezzel, visszatér az etikai problémákhoz, részletesebben kifejtve, mi a gond a (19)-(20)-hoz hasonló sztereotípiákkal.

Egyrészt az, hogy az ilyen állítások karakterisztikus generikus állításokként értelmezve szinte mindig hamisak és politikailag nem korrektek. Másrészt azonban, aki statisztikai vagy veszélyes tulajdonságról szóló generikusként értelmezi ezeket, könnyen átcsúszik a karakterisztikus interpretációba. Tipikus példája ennek az, amikor valaki (20)-at állítja, majd mikor szembesítjük az ellenpéldákkal és adatokkal, hozzáteszi, hogy persze, statisztikailag a cigányok nem lopnak többet például a magyaroknál, ám *potenciálisan* ez a jellemükben van. Ahogy védekezésként fordítva is érvelhetnek, visszakozva a rasszista kijelentéstől: „én ugyan nem állítom, hogy a cigányok azért lopnak, mert ez a génjeikben van, ez pusztán statisztikai adat!” Ez az oda-vissza lépkedés a generikus állítások különböző interpretációi közt pedig meggátolja azt, hogy az illető morálisan felelősségre vonható legyen a kijelentései miatt.

Leslie szerint ezért a rasszokról és egyéb társadalmi kisebbségekről, a genderről szóló diskurzusban a generikus állítások károsak, ezért tartózkodnunk kell azoktól, még akkor is, ha azok történetesen igazak – ebben az esetben használjunk inkább explicit kvantifikációt, számokat vagy százalékokat, amelyek ellenállnak a karakterisztikus interpretációnak.

Ugyan Leslie etikai javaslata radikálisnak és talán földtől elrugaszkodottnak tűnik, elmélete legnagyobb pozitívumának nem a problémára adott válaszát tartom, hanem inkább a pontos diagnózist, amit a generikus állítások különféle interpretációinak segítségével tudott felállítani. Ez megnyitja az utat afelé, hogy a jövőben árnyaltabb etikai javaslatokat fogalmazhassunk meg, egyúttal rávilágít arra, hogy a nyelvfilozófia az elterjedt nézetekkel szemben nemcsak egy tisztán teoretikus diszciplína, hanem gyakorlati problémák megoldásában is hasznos eszköz lehet.

Bibliográfia

- ASHER, Nicholas, MORREAU, Michael (1995), „What Some Generics Mean” In: CARLSON, Greg, FRANCIS, Jeffrey P. (szerk.), *The Generic Book*. Chicago, The University of Chicago Press.
- BURTON-ROBERTS, Noel (1977), „Generic Sentences and Analiticity” *Studies in Language*. [1] (2).
- CARLSON, Gregory (1977), *Reference to Kinds in English*. Doktori disszertáció, University of Massachusetts.
- CARLSON, Gregory, (1995), „Genericity: An Introduction” In: CARLSON, Gregory, FRANCIS, Jeffrey P. (szerk.), *The Generic Book*. Chicago, The University of Chicago Press.
- COHEN, Ariel (2004), „Generics and Mental Representation” *Linguistics and Philosophy* [27] (5).
- KRATZER, Angelika (1995), „Stage-level and Individual-level Predicates” In: CARLSON, Gregory, FRANCIS, Jeffrey P. (szerk.), *The Generic Book*. Chicago, The University of Chicago Press.
- LANGTON, Rae, HASLANGER, Sally, ANDERSON, Luveell (2012), „Language and Race” In: *The Routledge Companion to Philosophy of Language*. New York, Routledge.
- LESLIE, Sarah-Jane (2008), „Generics: Cognition and Acquisition” *Philosophical Review* [117] (1).
- LESLIE, Sarah-Jane (2015), „»Hillary Clinton is the only man in the Obama administration«: Dual Character Concepts, Generics, and Gender” *Analytic Philosophy* [56] (2).
- LESLIE, Sarah-Jane, LERNER, Adam (2016), „Generic Generalizations” In: ZALTA, Edward N. (szerk.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/generics/>
- LEWIS, David (1975), „Adverbs of Quantification” In: KEENAN, Edward L. (szerk.), *Formal Semantics of Natural Language*. Cambridge, Cambridge University Press.
- MCCONNELL-GINET, Sally (2012), „Generic Predicates and Interest-relativity” *Canadian Journal of Linguistics* [57] (2).
- PELLETIER, Francis J., ASHER, Nicholas (1997), „Generics and Defaults” In: VAN BENTHEM, Johan, TER MEULEN, Alice (szerk.), *Handbook of Logic and Language*. Chicago, MIT Press.
- SAUL, Jennifer, DIAZ-LEON, Esa (2017), „Feminist Philosophy of Language” In: ZALTA, Edward N. (szerk.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/feminism-language/>
- TÖZSÉR János (2009), *Metafizika*. Budapest, Akadémiai.

„Idegen lettem, nincs célom, hazám”¹

Az öngyilkosságról Camus Szisüphosz mítosza alapján

FARKAS VENDEL

Az európai és az ahhoz kötődő kultúrkörökben az öngyilkosságot főleg erkölcsfilozófiai, társadalomtudományi vagy pszichológiai problémaként szokás megközelíteni, melyhez gyakran az is hozzátartozik, hogy pálcát törve az öngyilkosok felett eldöntjük, bűnösök-e vagy sem; hasznosak-e a társadalom számára, vagy kártékonyak; pszichés probléma áll-e a háttérben vagy sem. Írásomban a fentiektől merőben különböző megközelítésmódot szeretnék felmutatni, melynek során nem annyira az öngyilkosságot, hanem inkább az öngyilkosságon való elmélkedést veszem szemügyre.

Albert Camus híres tanulmányából, a *Szisüphosz mítoszából*,² illetve a *Noteszlapok*³ feljegyzéseiből kiindulva először rekonstruálom a mű gondolatmenetét, mely az öngyilkosság témakörét szorosan összekapcsolja az élet értelmének kérdésével, majd arra az új vizsgálódási területre térek rá, amely körvonalaiiban kirajzolódni látszik benne. Ugyanakkor bírálom is Camus-t, mert végül mégsem ezt az új keletű megközelítést viszi tovább, hanem visszatér egy hagyományosabb perspektívához. Írásom végén pedig rámutatok, hogy milyen irányvonalak mentén lehetne továbbgondolni a vizsgálódást.

¹ LENAU, Nikolaus (1962), *Faust*. Vidor Miklós (ford.), In: Katona Tamás (szerk.) *Doktor Faust/Faust*. Budapest, Magyar Helikon. 95.

² CAMUS, Albert (2011), „Szisüphosz mítosza”. In: *A pestis, Szisüphosz mítosza*, Vargyas Zoltán (ford). Budapest, Európa.

³ CAMUS, Albert (1993), *Noteszlapok I.* Fázsy Anikó (ford.). Sopron, Bethlen Gábor Könyvkiadó.

Camus 1935-től haláláig vezette „gondolat-napló”-szerű füzetait. Ezeket később *Noteszlapok (Carnets)* címen könyvsorozat formájában jelentették meg özvegye engedélyével. A magyar fordításban is megjelent 1935. májustól 1942. februárjáig tartó jegyzeteket a *Szisüphosz mítosza* értelmezéséhez használok fel, hiszen azok az írónak a tanulmány keletkezése előtti, illetve közbeni gondolatvilágából adnak vissza sokszor szervesen idekapcsolódó részleteket.

1. Camus előfeltevései

Camus gondolatmenetének megértéséhez kulcsfontosságú belátnunk, hogy noha túl akar lépni az őt körülvevő filozófiai hagyományokon, jelesen a fenomenológián (Husserl) és az egzisztencializmuson (Heidegger, Jaspers, Sartre),⁴ a *Sziszüphosz mítosza* előfeltevései és főbb gondolatai mégis mind ebből a hagyományból nőnek ki. Az egyetlen valóban újszerű ötlet, amivel Camus előhozakodik, az ezeknek a gondolatoknak egy sajátos, összefüggő rendszerre formálása,⁵ illetve az, hogy párosítja az öngyilkosság témájával. A gondolatmenet pontosabb megértéséhez két előfeltevést érdemes részletebben is szemügyre venni.

Az első az, hogy az embereket alapvetően két csoportba lehet besorolni: a *többségbe*, akik napról napra élnek a megszokás irányította, hétköznapi életüket, engedelmeskedve a taposómalom mechanizmusának; illetve a *felébredt emberek közé*, akik kiemelkedve a taposómalomból, egyszer csak felteszik az élet értelmére vonatkozó kérdést, amely egy mély, egzisztenciálisan reflexív és értelemkereső gondolkodásba löki őket. Természetesen nem arról van szó, hogy a hétköznapi emberek ne gondolkodna, vagy ne követne politikai, vallási, magánéleti, stb. nézeteket – sokkal inkább arról, hogy a felébredt ember önreflexív állapota *lényegi* különbséget jelent az eszmékhez alkalmazkodó hétköznapi létezéshez képest. A *Sziszüphosz mítosza* elsősorban a felébredt emberekre fókuszál, őket szólítja meg, a második előfeltevés ezért ennek a csoportnak a kontextusában értendő.

A második előfeltevés Camus sajátos őszinteség-fogalmával áll kapcsolatban, mely két összetevőből áll. Az őszinteség egyrészt szorosan kapcsolódik a praxishoz, másrészt szkeptikus jellegű. Az első mozzanatot úgy érti, hogy amikor mondunk valamit, akkor cselekedeteinknek és életmódunknak összhangban

⁴ CAMUS (2011), 304–335.

⁵ Ebben az esetben is problémás Camus önértelmezése: sose volt hajlandó elfogadni a filozófus elnevezést, gondolatait nem tekintette filozófiai rendszernek és „olyan filozófiát írt, ami magát a filozófiát kezdi ki.” Terjedelmi korlátok miatt sok más értelmezőhöz hasonlóan filozófiaként fogok gondolkodására tekinteni, beleértve irodalmi műveit is, hiszen ő se különítette el szigorúan a kettőt, sőt a *Sziszüphosz mítoszában* egyenesen poézisnek nevezi a filozófiát. Ugyancsak ebből fakad az a nehézség is, hogy Camus, noha szisztematikus filozófiai vizsgálódásnak írta meg a *Sziszüphosz mítoszá*t, nem vezet be egy szakszót se benne. Az itt olvasható szakszavakat (*többség, felébredt ember, megrendülés* stb.) mind a műből merítettem és próbáltam meg szakszóként alkalmazni.

ARONSON, Ronald (2017), *Albert Camus*. Edward N. Zalta (szerk). *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/camus/>

kell lennie szavainkkal. Ennek negatív példajaként Schopenhauerrel hozakodik elő: „Gyakran élcelődnek Schopenhauerén, hogy dúsan terített asztal mellől prédikált az öngyilkosságról. Nincs ebben semmi mulatságos.”⁶

Ezen a ponton kapcsolódik az öngyilkosság témája az élet értelmének kérdéséhez. Ha egy kérdésfeltevés akkor és csak akkor válik őszintévé, amikor az arra adott válaszukhoz kell tetteinket is igazítani, akkor ezáltal a „Van-e értelme az életnek?” kérdés egyet fog jelenteni az „Öngyilkos legyek-e vagy se?” kérdéssel. Ha valaki őszintén vallja, hogy nincs értelme az életnek, úgy az öngyilkosság az ehhez kapcsolódó hitelt adó cselekedet; ha viszont mégis van értelme az életnek, akkor az a hiteles, hogy eme értelem szerint éljük az életet. „Azt is látom, hogy akik nemet mondanak, úgy cselekednek, mintha igent gondolnának. [...] De azon gondolkodók közt, akik értelmetlennek tartották az életet, [...] nem akadt egy sem, aki annyira következetes lett volna, hogy az életet is elvesse magától.” – jegyzi meg.⁷

Camus másrészt szkeptikus jelleggel ruházza fel az őszinteséget, ami szerint akkor vagyunk őszinték magunkkal és másokkal, ha csak olyan dolgokat állítunk és fogadunk el, amelyek megelőzőleg átmentek a szkeptikus kétely tisztítóüzén, és utána mégis megállták a helyüket. Ez utóbbi persze azt eredményezi, hogy egy igazán őszinte ember mindenképp a szkepticizmus felé sodródik el. Camus azt is megjegyzi, hogy a többségből kiemelkedő, felébredt ember számára az őszinteség igazából nem teljesen választás kérdése: aki már elmerült ebben az egzisztenciálisan reflektív állapotban, az többé nem lesz képes visszafordulni és beleolvadni a többségbe, hanem az őszinte tudás- és bizonyosságvágyából fakadóan folyamatosan az élet értelmét fogja keresni, és így közvetve a választ arra, hogy öngyilkos legyen-e vagy sem.⁸

E két előfeltevés alapján Camus úgynevezett „abszurd gondolatmenetét” a gondolkodó ember őszinte, értelemkereső életútjának leírásaként foglalhatjuk össze, mely a többségből való kiemelkedésnél kezdődik és az öngyilkosság kérdésére adott végső válasznál végződik.

⁶ CAMUS (2011), 286.

⁷ CAMUS (2011), 286.

⁸ Többnyire megegyezik az itt vázolt őszinteségfogalom azzal, amit Csejtei Dezső egyik írásában „tisztánlításnak” nevez. Ennek az elnevezésnek az az előnye, hogy magában foglalja a szépségszisztematizációból és a szavaknak a praxishoz igazításából származó filozófiai módszer és látásmód megnevezését is. Én az őszinteség elnevezést választottam, mely talán jobban kidomborítja azokat a korlátokat és „kötelezettségeket”, amelyeket Camus ezek elfogadásával magára vesz. CSEJTEI Dezső (2002), „Albert Camus halálélfogása” In: *Filozófiai metszetek a halálról – A halál metamorfózisai a 19-20. századi élet- és egzisztenciálfilozófiákban*. Budapest, Attraktor. 370–379.

2. Az abszurd gondolatmenet

A többségből való kiemelkedés mindig tapasztalat hatására jön létre, azok közül is a hétköznapiaságunkból radikálisan kiragadó tapasztalatok, tehát *megrendülés* által. Ezek különlegessége, hogy a megrendülés erejével szegeznek velünk szembe az élet értelmének kérdését. Ilyen például a szenvedéssel, szegénységgel vagy a halállal való szembesülés is, legyen az akár az enyém, akár másé. Camus annak az öngyilkos ingatlanügynöknek az esetét hozza példaként, aki öt évvel korábban vesztette el a lányát és „azóta nagyon megváltozott”⁹. Önmagában persze ezek a tapasztalatok még nem fogják azt a megfelelő mélységű önkereső, reflektív állapotot eredményezni, amit Camus is vallomásszerűen végigjár a mű során, de már termékeny talajként szolgálhat neki. Ahhoz ugyanis szükség van a megfelelő megalapozottságot biztosító területre, a filozófiára is.

A megfelelő filozófiai megalapozás mellett létrejövő megrendüléssel válik a helyzet igazán radikálissá. A felébredt ember hirtelen ott találja magát, ahol „leomlanak a díszletek” és ahol nincsenek már kapaszkodók és minden – eszmékbe vetett – bizonyosságunk elvész. Ez az a pont, a díszletek mögött, ahol a megrendült találkozik az *abszurd*dal. Azok a filozófusok, akik nem voltak hajlandók lemondani a biztosnak vélt kapaszkodók kereséséről, sose voltak képesek a szkeptikusok leginkább átgondolt és így legszélsőségesebb érveit megcáfolni vagy semlegesíteni. A székszis kísértetét nem lehet legyőzni, legfeljebb letagadni: de az hazugság.

Az „abszurdot” Camus központi tanításának szokták tekinteni, mely a husserli intencionalitáselmélet modelljén alapszik. Ennek megfelelően az abszurd két dolog, a felébredt ember és a világ elválaszthatatlan kapcsolatából áll. A felébredt ember az őszinte tudásvágyon keresztül kapcsolódik a világhoz, ebből kifolyólag szüntelenül a bizonyosat és az otthonosat keresi benne. Ez az a tevékenység, amely az élet értelmére vonatkozó kérdésben is manifesztálódik. Ezzel szemben – ahogy azt az előbb már pedzegettem – a világ reakciója sokkoló: nem válaszol. Nem nyújtja számunkra azt a bizonyosságot, azt a nyugalmat – vagy egyáltalán bármiféle kapaszkodót –, amire szükségünk lenne az élethez. *A Szisziphosz mítoszában* így ír erről:

Ha egy világot jól-rosszul meg lehet magyarázni, akkor az a világ otthonos. [...] A szellem [...] az otthonost keresi, világosságra éheznek. Az ember

⁹ Egy nagyon hasonló esetet a naplójában is megemlíti (1938. augusztus 21.): „A hajdani bokszozó elvesztette a fiát. »Kik vagyunk a földön? Mégis nyüzsgünk, csak nyüzsgünk.«” CAMUS (1993), 100.

számára akkor érthető a világ, ha emberi léptékűvé teszi, ha ráüti a bélyegét. [...] A szívemet érzem, állíthatom, hogy létezik. A világot megérinthetem, arról is állíthatom, hogy létezik. De itt meg is áll a tudományom, a többi csak építmény. [...] Elmondhatom tehát, hogy az abszurd nem az emberben van (ha efféle metaforának egyáltalán volna értelme), és nem is a világban, hanem együttes jelenlétükben.¹⁰

Az abszurd maga a mélypont, ahol végérvényesen elérkezünk ahhoz a haszthatatlan feladathoz, hogy megválaszoljuk az öngyilkosságra vonatkozó kérdést. Camus ezen a ponton egy sajátos életfilozófia, a *lázadó ember* életfilozófiájának bevezetésével próbálja megoldani az öngyilkosság nyomasztó terhének problémáját – azaz az életet választja.

3. A *lázadó ember*

Ha közelebbről megvizsgáljuk a Camus által felállított abszurd modelljét, észre kell vennünk, hogy a fő probléma nem a felébredt emberben vagy a választ megtagadó világban van: az abszurd a kettejük kapcsolatából születik, abból, hogy egyáltalán feltesszük azt a bizonyos kérdést, illetve hogy arra milyen választ (nem) kapunk. A lázadó ember megdöbbentő megoldása az, hogy ez ellen a kapcsolat ellen lázad. Lemond arról, hogy választ kapjon és ezáltal kapja meg mégis a személyesen rá vonatkozó választ. Tehát: ha ellenállunk őszinte tudásvágyunknak és lemondunk arról a késztetésünkről, hogy megtaláljuk az élet értelmét, akkor lesz csak igazán értelme élni, hiszen megszűnik az a feszültség, amiből az egyetlen kiút az öngyilkosságba való menekülés. Ez természetesen nem ugyanaz a gondtalan, öntudatlan állapot lesz, mint ami a többségi embert jellemzi a megrendülés pillanata előtt; de ezáltal az „aszkézis” által ki lehet alakítani egy olyan ellenállást, ami Camus szerint egyszerre lehet őszinte és boldog is. Sőt: nem csak hogy boldog, hanem a lehetséges legboldogabb állapotról van szó, hiszen nincs semmilyen érték, ami korlátozna minket az élet élvezésében.

A lázadó ember lázadása alatt tehát egyfelől nem azt értjük, hogy visszacsúszunk az öntudatlan taposómalomba, mert az lehetetlen; másfelől nem is köteleződünk el valami eszmerendszer vagy érték mellett, hiszen az hazugság; de legfőképp nem jelenti az öngyilkosságba való menekülést a probléma elől. Ez egy olyan életmód, ahol a *jelenben élünk*: amikor minden pillanatot úgy próbálunk megélni, hogy az egész lehetséges életünket élvezetek között éljük le,

¹⁰ CAMUS (2011), 285–305.

már amennyire a lehetőségeink is engedik. „S ez a zsenialitás: a határait ismerő értelem.”¹¹ Átlátva határainkat, őszintén és szilárd tartással, nem elköteleződve bármi mellett, minél jobban megpróbáljuk kipróbálni az életből (elsősorban mennyiségileg, nem minőségileg) a számunkra megadatott lehetőségeket.

Hangsúlyozzuk a módszer fontosságát: makacsul ki kell tartani. [...] Eddig úgy vetődött fel, hogy csak akkor érdemes-e élni, ha az életnek van értelme. Most azonban azt látjuk, hogy éppen akkor érdemes élni, ha nincs értelme. [...] A metafizikai lázadás nem tör semmire, nem táplál reményeket. Csak megbizonyosodik a sors kérlelhetetlenségéről, anélkül hogy beletörődné. [...] Az öngyilkosság beleegyezést feltételez.¹²

Ugyancsak sokatmondó naplójában „a boldogság akarása” kifejezés, mely kétszer is előfordul egy másik regény előkészületei folytán:

A boldogság vagy van, vagy nincs. A boldogság akarása számít, a mindig jelen lévő hatalmas tudat. A többi, a nők, a műalkotás, a siker ürügy csupán. [...] ¹³

Miután megkíséreltem összefoglalni a mű gondolatmenetét és ezáltal rekonstruálni azt a kontextust, amiben a vizsgált téma szempontjából releváns elemek szervesen elhelyezkednek, ideje rátérnem arra, hogy mit tartok különlegesnek és újnak Camus öngyilkosság-elemzésében.

4. Az öngyilkosságon való elmélkedés

A *Sziszüphosz mítoszá*nak csak körülbelül az egyharmad része foglalkozik magával az öngyilkossággal; messze nagyobb része a Camus által vázolt élet-filozófiát taglalja. A vizsgált téma szempontjából azonban most az első egyharmad, és annak is talán egy kisebb része érdekes igazán: azon részek, amelyek nem magával az öngyilkossággal mint cselekedettel, hanem az öngyilkosságon való elmélkedéssel foglalkoznak.

Ebből a szempontból azért is kifejezetten releváns a *Sziszüphosz mítosza*, mert egyszerre két felfogás rajzolódik ki benne erről az új témáról – igaz, ezeknek egymáshoz való viszonya nem tisztázott, sőt, a tudatos megkülönböztetésnek nyoma sincs. A továbbiakban ezt a két felfogást két különálló – bár egyértelműen egymáshoz kapcsolódó – folyamatként tárgyalom. Az egyiket az öngyilkosságon való elmélkedés *hagyományos* megközelítéseként, míg

¹¹ CAMUS (2011), 342.

¹² CAMUS (2011), 324–326.

¹³ CAMUS (1993), 86.

a másikat a Camus által bevezetett új, *egzisztencialista* megközelítéseként fogalmaznám meg:

1. A hagyományos felfogást, amely a valóságban is előforduló jelenséget ragadja meg, a már korábban említett ingatlanügynök példáján keresztül lehet a legmegfelelőbben bemutatni. Először megtörténik a megrendülés, ennek következtében pedig egy bizonytalan létállapotba süllyedünk. Ez a létállapot egy meghatározatlan hosszúságú fázis, amelyben az élet értelmére vonatkozó kérdést újra és újra önmagunknak szegezzük. Ez a kérdésfeltevés leginkább egy racionális-érzelmi állapotfolyamként írható le, melynek kizárólag kétféle konklúziója lehetséges: vagy valamilyen *érték* (vallás, filozófia, egy személy, stb.) megjelenése az illető életében, vagy pedig végső elköteleződés az öngyilkosság mellett. Utóbbival kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy ez általában egy jelentéktelen, ámde negatív hatású esemény következtében történik meg, mely a mélyből hirtelen felszakítja mindazt a szorongást, amely ebben az instabil állapotban teherként nehezedik az emberre, és az így végleg elsöpri őt.

Szinte mindig ellenőrizhetetlen, hogy mi váltja ki a krízist. Az újságok gyakran írnak „szerelmi bánatról” vagy „gyógyíthatatlan betegségről”. Helytálló magyarázatok. De tudni kellene, hogy aznap valamelyik barátja nem beszélt-e közömbösen az illetővel. Az a bűnös. Mert ennyitől is felfakadhat a felgyülemlett harag és keserűség.¹⁴

2. Az egzisztencialista felfogás ellenben nem egy állapot következményeként, hanem egy állapot előzményeként jelöli meg az öngyilkosságon való elmélkedést. Ezt a fajta megközelítést ott érhetjük tetten, ahol Camus az élet értelmére vonatkozó kérdést, vagyis az öngyilkosság kérdését teszi meg minden filozófiai téma és probléma kiindulópontjaként. Maga a *Sziszüphosz mítosza* is rögtön ezzel nyit:

Csak egyetlen igazán komoly filozófiai kérdés van: az öngyilkosság. Ha meg tudjuk ítélni, hogy érdemes-e leélni az életet, akkor választ is adtunk a filozófia alapkérdésére. Hogy aztán a világ háromdimenziós-e, hogy a szellemnek kilenc vagy tizenkét kategóriája van-e, másodlagos. Az már csak játék, előbb válaszolni kell. [...] Az élet értelme a legelőbbre való kérdés.¹⁵

Minthogy a filozófia is egyike a megrendülés-szerű tapasztalatoknak, ez az első pontban leírt állapot előzménye és így ez a kérdésfeltevés lesz már eleve

¹⁴ CAMUS (2011), 284.

¹⁵ CAMUS (2011), 283.

a kiindulópontja annak a mély önreflexív állapotnak, ami a felébredt embert is jellemzi. Pár oldallal később a következőt alapítja meg ennek az állapotnak az öngyilkossághoz fűződő kapcsolatáról:

Itt azonban épp ellenkezőleg, először is az egyéni gondolkodás és az öngyilkosság kapcsolata a kérdés. [...] Hogyan jut el az ember a rádöbbenéstől, a megvilágosodástól a fényből való menekülésig: ezt a halálos játszmat kell nyomon követni és megérteni.¹⁶

Tehát ez az a vizsgálat, amivel ki kellene egészíteni az öngyilkosságról szóló több évezredes diskurzust: egyrészt végig kell követni és megpróbálni megérteni azt a halálos játszmat, amit mindkét esetben láthatunk; másrészt pedig megvizsgálni a lehetőségeit egy olyan életfilozófia értelem- és ezáltal önkereső módszernek – és ez bizonyos értelemben már túlmutat az öngyilkosság problémakörén –, amely kifejezetten az öngyilkosságon való elmélkedés egzisztencialista felfogásán alapszik.

A legnagyobb csalódást a *Sziszüphosz mítoszában* az okozza, hogy végül mégse ezt az irányvonalat viszi tovább, ahogy az a mű tartalmi felosztásából és titkolt céljából is kitetszik. Azáltal, hogy megoldást próbál kínálni az öngyilkosság kérdésére és felállít egy „életfilozófiai útmutatót”, végeredményben visszahelyezi a hangsúlyt az öngyilkosság cselekedetére – hiszen ítéletet hoz arról, hogy azt megtegyük-e vagy sem –, majd utána el is vonatkoztat az öngyilkosságon való elmélkedés eredeti problémájától. Ezzel önmagában nem is lenne baj: de úgy gondolom, hogy ez a megoldás egyáltalán nem szükségszerű, sőt kérdéses, hogy egyáltalán megállja-e a helyét. Így viszont azzal, hogy visszatérünk a cselekedet-központú vizsgálódáshoz, nem csak eltolódik a hangsúly az öngyilkosságon való elmélkedésről, hanem bizonyos értelemben le is szűkítjük annak lehetőségeit (ahogyan azt látni fogjuk a későbbiekben). Ezért mindenképp szentelnem kell egy fejezetet arra, hogy rámutassak arra a két – elsősorban az őszinte tudásvágy camus-i fogalmához kötődő – kritikára, amelyet fel lehet hozni a mű megoldásával szemben.

5. A camus-i ugrás kritikája

Ahogyan azt az első fejezetben említettem, bár Camus főleg kora egzisztencialista filozófusainak gondolatait viszi tovább, ugyanakkor meg is akarja haladni őket sajátos őszinteség-fogalmára hivatkozva. Ebből kifolyólag egyfajta

¹⁶ CAMUS (2011), 284.

„egzisztencialista ugrásként”¹⁷ értékeli elődeinek a világ problematikusságára adott válaszait, hiszen azok nem rendelkeznek a megfelelő szkeptikussággal és maguk is olyan elköteleződések mellett kötnek ki, mondhatni olyan „ugrást” végeznek el, amely nem eléggé alapos és szigorú. Ez a filozófiának egy olyan – dogmatikus eszmékké történő – lefokozását eredményezi, ami a szkeptikus támadás hatására azonnal összeomlana. Az eddig vázoltak alapján érthető, hogy miért következik a kritika Camus gondolatmenetéből, mégsem állja meg a helyét, hiszen végül neki se sikerül elkerülnie ezt az ugrást.

Nem lehet megoldani az életnek való értelemdadás problémáját egy olyan gesztussal, hogy nemes egyszerűséggel lemondunk erről a cselekedetről; hogy azt mondjuk, az a lényeg, hogy nincs lényeg, hiszen a lázadás is egyfajta értelemdadás, és ezért ugyanúgy egy filozófiai elmélet központi elemévé válik Camus kezei között. Talán ez az ellenvetés még nem rengeti meg alapjaiban az abszurd gondolatmenetet: mondhatjuk, hogy noha paradox, mégis paradox jellegében rejlik gyakorlati működőképessége is. De az már kevésbé védhető, ha sikerül rámutatni, hogy a lázadó ember életfilozófiájának bevezetése ugyanannyira indokolatlan, mint az általa kritizált filozófusok megoldásai. Ez az én célom is, amit két – Camus őszinte tudásvágy-fogalmához köthető – megfontolással támasztok alá:

1. Az első komoly probléma a camus-i megoldás kivitelezhetőségéhez kötdődik, ami korántsem elhanyagolható kérdés, amikor élet-filozófiákról, tehát olyan filozófiákról beszélünk, amelyek a gyakorlati életre vonatkoznak. Kifejezetten releváns kérdés Camus esetében, aki a tetteknek és a tettekhez kapcsolódó őszinte szándéknak ekkora szerepet szán, hogy filozófiai receptjét végre lehet-e hajtani. Nicolae Balotához csatlakozva úgy gondolom, hogy az emberek többségének túlságosan is irreális követelmény a lázadó ember életfilozófiája, sőt még azzal kapcsolatban is komoly kételyek merülnek fel, hogy van-e egyáltalán valaki, aki azt képes lenne megvalósítani.¹⁸ A probléma az abszurd szerkezetében van: Camus megannyiszor leszögezi a *Sziszüphosz mítoszában*, hogy a felébredt ember állandó és őszinte tudásvágygal, válasz- és

¹⁷ Camus nevezi ezt filozófiai öngyilkosságnak is, de ennek a fogalomnak a használatába, tágabb kibontásába és taglalásába azért nem megyek bele, mert az öngyilkosság fogalmát inkább megtartanám magának az életet kioltó esemény megnevezésének, főleg mivel ő maga is ez utóbbit tartotta fontosabbnak.
CAMUS (2011), 322.

¹⁸ BALOTA, Nicolae (1979), „Albert Camus avagy az abszurd és a lázadás” In: *Abszurd irodalom*. Zirkuli Péter (ford). Budapest, Gondolat. 265.

otthonosságkereséssel fordul a világ felé, és hogy ez egy *elválaszthatatlan* kapocs közte és a világ között. Camus pedig azt javasolja, hogy ezt, a felébredt embert *lényegileg* meghatározó elemet –, ami nélkül maga a felébredt ember se létezne – egyszerűen számoljuk fel magunkban. Azt javasolja, hogy a szív egyetlen biztos jellemzőjét, az őszinte tudáskeresés késztetését csak úgy szüntessük meg magunkban egy külső tanács hatására. Igaz, valahol Camus is belátja ennek a nehézségét:

Azt látom, hogy nem lehet végérvényesen kikapcsolni a reményt, azokra is rátörhet, akik azt hitték, hogy már megszabadultak tőle. [...] Ez az abszurd aszkézis nehézségét mutatja.¹⁹

Ez azonban nem segít ki minket: a felébredt ember saját lényegét feladni vagy csak hihetetlenül nehezen, vagy sehogy se képes. Nem látom be, hogyan jelenti a lázadó ember filozófiája a boldog élet titkát, ha az út hozzá ilyen göcsörtös, és teljesen érthető, ha az olvasót nem győzte meg ez a csalafinta, de különösen problémás megoldás.

2. Másik kritikám már az előfeltevéseket szintjét is problematikusnak bélyegzi meg: ebből kifolyólag nagyobb is a tétje, hiszen ha az egész *Sziszüphosz mítoszt* megrendíti, akkor az öngyilkosságról való elmélkedés vizsgálatát is magával söpörheti. Komoly nehézséget okoz Camus őszinteség-fogalmának két fő összetevője: az, hogy az őszinteséget egyszerre látja el praxis-jelleggel, de ugyanakkor a szkepsztől is függővé teszi. Ez, bár első látásra nem feltétlenül szembetűnő, ellentmondásos. A praxis ugyanis mindig elkerülhetetlenül együtt jár a tévedés lehetőségével, hiszen sose tudhatjuk, hogy mit hoz a jövő, így cselekedeteink mindig spekuláció, számítgatás következményei. Egy másik Camus-höz közeli filozófus, Sartre ezzel kapcsolatban így fogalmaz: „Semilyen általános jellegű morálból nem kaphat [a példában található fiú] választ arra, mi a teendője; nincsenek adott jelek a világon.”²⁰ Ez ellentmond annak a radikális szkepticizmusnak, amit megkövetel Camus őszinteség-fogalma: hiszen a spekuláción alapuló cselekedeteink egyben ítélethozatalok is, így az ítélet-felfüggesztés a camus-i meghatározás alapján a cselekvés felfüggesztését is jelentenie kellene.

Mit tudunk ilyenkor tenni? Dobjuk ki a praxis- vagy a szkepszis-jellegét az őszinteségnek? A praxis-jelleget nehéz lenne kidobni: ahogy abban Camus és

¹⁹ CAMUS (2011), 383.

²⁰ SARTRE, Jean-Paul (1991), *Existencializmus*. Csatlós János (ford.). Budapest, Hatágú Síp Alapítvány. 52.

Sartre is egyetértett, a nem-cselekvés is cselekvés; ilyenkor ugyanis valaminek a meg nem cselekvésével mondunk ítéletet, teszünk meg valamit. Ha pedig arról mondunk le, hogy szavainkat alátámasszuk cselekedeteinkkel, akkor az egész öngyilkosság-kérdés értelmetlenné válik, az élet értelméről pedig inentől kezdve bármilyen mérce nélkül bárki bármit mondhat szabadon. Akkor dobjuk ki a szkepszist? Bizonyos értelemben igen, ez lesz a megoldás – viszont nem a szkepszis, hanem a camus-i túlzott szkepticizmus elvetésével. A szkepszis annyiban szükséges, amennyiben nem juthatunk el az abszurd modelljéig, a megrendülésig, sőt talán a felébredt ember fázisáig se, ha az nincs meg bennünk a megfelelő mértékben a világ otthontalanságának felismeréséhez. Ugyan a szélsőséges filozófiai szkepticizmus jelenségét elfogadjuk – az öngyilkosságon való elmélkedés keretein belül –, de csak mint egy szükséges ideiglenes állapotot az önkeresésünk folyamatában; hasonló módon mint ahogy azt Descartes filozófiai²¹ életútja esetében láthatjuk, nem pedig az őszinteség-fogalom szerves részeként kezelve. Az is jó kérdés persze, hogy ha akarná is, egyáltalán ki tudja-e dobni a felébredt ember a vissza-visszatérő szkepszist. Ugyanakkor nem feltétlenül kell ugrásnak vagy filozófiai öngyilkosságnak tartanunk ezt a lépést, ha a szkepszis bizonyos fokú megtartása és saját szubjektivitásának felismerése mellett az ember végül úgy dönt, hogy bizonyos értékítéletek mellett köteleződik el. Nem hibáztathatjuk az embert csak azért, mert amellet, hogy elfogadja a szkepszist és észben tartja a világ félremagyarázásának lehetőségét, nem törődik ebbe bele és tudatosan, érvekkel alátámasztva bizonyos értékítéletek segítségével tölti meg értelemmel a *saját életét*, miután megtapasztalta, hogy milyen a szélsőséges szkepticizmus mélypontján elhelyezkedni. Igaz ez valahol spekuláció, találgatás, de egyáltalán nem szükségszerű, hogy a hazugságnak és a tudatos spekulációnak szinonimákként kellene viselkedniük.

6. Otthoni száműzetés

Mindezek után ideje összegezni, hogy végül mit érdemes elfogadni a *Sziszüphosz mítosz*ából. Előfeltevéseiből megmaradt az emberek kétféle csoportba osztása, Camus őszinteség-fogalmát azonban módosítottam, amennyiben a praxis-jelleghez nem egy szélsőséges, elkötelezett szkepticizmus, hanem csak egy mérsekelt, a világ otthontalanságával számoló szkepszist társítottam. A jövőbeni vizsgáldások szempontjából végül a felébredt ember életútját jelöltem ki, mint

²¹ Érdekes módon maga Camus is Descartes módszeres kételyéhez hasonlítja az abszurdot, ezt a következtetést azonban csak később vonja le.

CAMUS, Albert (1992), *A lázadó ember*. Fázsy Anikó (ford.). Sopron, Bethlen. 16.

fókuszpontot, nem pedig a végeredményt, az öngyilkosság cselekedetét; igaz, az is fontos, de csak annyiban, amennyiben egyfajta lenyomata, kiáltványa ennek az önkereső folyamatnak. Az életút legmarkánsabb eseménye a megrendülés, ami után az abszurd állapotába süllyedünk. Ezzel kapcsolatban azt a javaslatot tettük, hogy gyümölcsöző lenne az öngyilkosságon való elmélkedés elemzésére irányuló vizsgálódások bevonása az öngyilkosság filozófiai diskurzusába. Ezzel kapcsolatban két felfogást, a hagyományos és az egzisztencialista felfogást különböztettük meg. Camus esetében pedig elutasítottuk azt, hogy visszatér az öngyilkosság cselekedetéhez, és hogy megszabja annak helytelenségét. A kritika segítségével szabaddá váltak előttünk a lehetőségek abban az értelemben, hogy az öngyilkosságon való elmélkedés esetében nincs jó vagy rossz megoldás: végződhet értékítélettel (valláshoz, tudományhoz, filozófiához, stb. fordulás), öngyilkossággal vagy döntésképtelenségből fakadó örülettel. Már csak az maradt hátra, hogy megmutassam, miért volt fontos mindenáron megtisztítani az öngyilkosságon való elmélkedés kimenetelét a meghatározottságtól és az értékítéllettől, ami által arra is rámutatok, hogy mi lehet ennek a folyamatnak az egyik kulcsfogalma az újfajta megközelítés szempontjából. Az utolsó fejezetben pedig rátérek, hogy milyen területeken látom érdemesnek kiterjeszteni a vizsgálatot az eddig megadott szempontok alapján.

Az a megrendülés, amit az öngyilkosságon való elmélkedés folyamatában felfedezhetünk, azt a sajátos gondolkodásformát nyitja meg a felébredt ember előtt, melyet Helmuth Plessner *Más szemmel*²² című írása segítségével jellemeznék. Ez az az állapot, az a mélypont, ahol a felébredt ember egyszerre elkerülhetetlenül benne van a világban, az elválaszthatatlan kapcsolat jellegéből adódóan önkéntelenül is újra és újra kérdéseket szgez vele szembe az élet értelmére rákérdezve, de ugyanakkor mégis egy bizonyos távolságra helyezkedik el tőle, hiszen a szkepszis segítségével megtörténik az otthontalanság felismerése, ami által minden értékítélettel, értékrendszerrel szemben kritikai távolságra kerül. Plessner ennek bemutatására az emigráns példáját hozza:

El kell idegenedni az ismerősség zónájától, hogy újra látható legyen. [...] Ezt az elidegenedést fokozottan éli meg az, aki gyermekként hagyta el otthonát és érett emberként tér oda vissza. Talán legintenzívebben az emigráns érzi ezt, kinek élete delén a hazai földbe és az átöröklött szellembe eresztett ezernyi gyökere pattanásig feszül, amikor az az egész hagyományt, amelyből élete táplálkozik, az otthon maradtak hitével ellentétben nem az őt

²² PLESSNER, Helmuth (2011), „Más szemmel” Hecker–Iványi-Szabó–Tóth (ford.), In: Bacsó Béla (szerk.) *Tér, fenomen, mű. Spatium 12*. Budapest, Kijárat. 195–207.

barátságosan óvó idegenség szemüvegén keresztül látja viszont, hanem *más szemmel* fedezi fel újra.²³

Camus ismerte a hazátlanság ambivalens érzését,²⁴ hiszen algériai franciaként egy olyan országot tudhatott az otthonának, amely több idegenséget hordott magában, mint egy átlagos „szülőhaza”. Ebből kifolyólag nála is megjelenik a száműzetés, hazátlanság gondolata, és kifejezetten ideillő *A pestis* című regénye, melyben a pestisjárvány miatt fallal és őrséggel körbezárt Oran atmoszférájáról ezt írja: „Száműzetés volt, igaz, de az esetek többségében otthoni száműzetés.”²⁵ *A Félreértés* című darabjának – melynek eredetileg „A száműzöttek” címet akarta adni – egyik hőse is használja a kifejezést: „számkivetett vagyok a saját hazámban.”²⁶ Balota pedig az abszurdot is a száműzetéssel azonosítja.²⁷

Ez a fajta *otthoni száműzetés* az, ami jellemzi az öngyilkosságon való elmélkedés instabil állapotát. Plessnert követve azt gondolom, hogy ez egy olyan mély, önreflexív tudásszerző állapot, mely teljesen új perspektívákba helyezi a tudást a hagyományos elképzelésekhez képest. Megvilágító erejű metafora lehet Kállay Géza²⁸ és Nicolae Balota²⁹ értelmezésén keresztül Camus egyik saját példája is: *Az idegen* című regényének főhőse, Mersault, a mű végén a halálsorra kerül, ahol egyetlen társasága a saját emlékezete és képzelete lesz. A cella zártságra rákényszeríti Mersault arra, hogy most már egy tudatosabb, távolságtartóbb és inkongruensebb módon tekintsen vissza azokra az emlékekre és gondolatokra, melyek addigi életét alkották és melyeket újra és újra végigpörget a fejében.³⁰ Ehhez hasonlóan az otthoni száműzetés érzésében a camus-i őszinteség megrendítő ereje kényszeríti rá a felébredt embert arra, hogy felismerje korlátait, de ugyanakkor ezáltal egy olyan távolságtartó megközelítésmódot is kialakítson, mely teljesen új fényben világítja meg otthonát, eredetét.

Ez az az állapot, amely a legtermékenyebb lehetőségeket rejti magában, hiszen innen már megnyílik az út a teremtés kapujához, tehát annak a kapujához,

²³ PLESSNER (2011), 198.

²⁴ BALOTA (1979), 248–249.

²⁵ CAMUS (2011), 68–69.

²⁶ CAMUS (1997), „Félreértés” In: *Caligula – Félreértés*. Örvös Lajos (ford.). Budapest, Fiksz. 114.

²⁷ BALOTA (1979), 291–292.

²⁸ KÁLLAY Géza (2018), „Mondhatunk-e többet? Camus és Wittgenstein” In: *Mondhatunk-e többet? Nyelv, irodalom, filozófia*. Budapest, Liget Műhely. 289.

²⁹ BALOTA (1979), 284.

³⁰ CAMUS, Albert (2016), *Az idegen*. Ádám Péter – Kiss Kornélia (ford). Budapest, Európa. 143–163.

hogy valami teljesen sajátot teremtsünk, legyen az saját értékrend, filozófiai rendszer vagy egy művészeti alkotás – ahogy tette azt Camus is. Ezért válik elengedhetetlenné, hogy ne korlátozzuk le, milyen kimenetelei lehetnek ennek az elmélkedő fázisnak: hiszen a teljes szabadság az, ami leginkább koherens kontextusa ennek a teremtő mozzanatnak.³¹ A másik oldalon persze ez a legveszélyesebb módja a tudásszerzésnek is, hiszen ha nem sikerül teremteni, a halál válik az egyetlen kiúttá: de kockázat nélkül nem lehet más szemmel látni.

7. A vizsgálat alanyairól

Ahogy azt láthattuk a két elmélkedés-típus esetében, a hagyományos megközelítéssel sokkal gyakrabban találkozhatunk, hiszen az egzisztencialista felfogás még csak egy újonnan felvetett módszertani ötlet az életfilozófiai gyakorlatra vonatkozóan. Ezért úgy gondolom, hogy az utóbbi vizsgálatához elengedhetetlen, hogy szemügyre vegyünk a hagyományos megközelítés eseteit, különös tekintettel az előbb kiemelt otthoni száműzetés állapotára. Ebben elsőbbséget élveznek a pszichológiai kutatások eseteihez képest azon filozófusok, művészek és írók művei, írói korszakai és önéletrajzi írásai, akik elgondolkoztak az öngyilkosság lehetőségén. Ennek okát abban látom, hogy náluk ebből a száműzetésből megszületett annak a „sajátnak” a megteremtése, ami annyira fontos helyet foglal el a vizsgálódásunkban és ennek megfelelően ezt látom az esszémben vázolt módszer megfelelő megalapozásának a jövőre nézve.

³¹ Úgy gondolom, hogy ez a fajta mélyebb reflexió megmarad a teremtés után is. A száműzetésből sose lehet végérvényesen kievickélni: az öszinteséggel járó mérsékelt szkepszis örökre ott fog motoszkálni a felébredt ember gondolkodásában.

Bibliográfia

Elsődleges irodalom

- CAMUS, Albert (1992), *A lázadó ember*. Fázsy Anikó (ford.). Sopron, Bethlen.
- CAMUS, Albert (1993), *Noteszlapok I.* Fázsy Anikó (ford.). Sopron, Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- CAMUS, Albert (1997), „Félreértés” In: *Caligula – Félreértés*. Örvös Lajos (ford.). Budapest, Fiksz.
- CAMUS, Albert (2011), „Sziszüphosz mítosza” In: *A pestis, Sziszüphosz mítosza*. Vargyas Zoltán (ford.). Budapest, Európa.
- CAMUS, Albert (2016), *Az idegen*. Ádám Péter – Kiss Kornélia (ford.). Budapest, Európa.

Szakirodalom

- ARONSON, Ronald (2017), *Albert Camus*. Edward N. Zalta (szerk.). *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <https://plato.stanford.edu/entries/camus/>
- BALOTA, Nicolae (1979), „Albert Camus avagy az abszurd és a lázadás” In: *Abszurd irodalom*. Zirkuli Péter (ford.). Budapest, Gondolat.
- CSEJTEI Dezső (2002), „Albert Camus halálfelfogása” In: *Filozófiai metszetek a halálról – A halál metamorfózisai a 19-20. századi élet- és egzisztenciálfilozófiákban*. Budapest, Attraktor.
- KÁLLAY Géza (2018), „Mondhatunk-e többet? Camus és Wittgenstein” In: *Mondhatunk-e többet? Nyelv, irodalom, filozófia*. Budapest, Liget Műhely.
- LENAU, Nikolaus (1962), *Faust*. Vidor Miklós (ford.), In: Katona Tamás (szerk.) *Doktor Faust/Faust*. Budapest, Magyar Helikon.
- PLESSNER, Helmuth (2011), „Más szemmel” In: Bacsó Béla (szerk.) *Tér, fenomen, mű. Spatium 12*. Hecker-Iványi-Szabó-Tóth (ford.). Budapest, Kijárat.
- SARTRE, Jean-Paul (1991), *Exisztencializmus*. Csatlós János (ford.). Budapest, Hatágú Síp Alapítvány.

Történelem

A gall–görög emberáldozat és a Forum Boarium *Párhuzamok Hercules és Cacus mítoszával**

SIMON H. VIKTÓRIA

Bevezetés

Számos különböző forrásban tűnik fel a gallok és görögök élve eltemetéséről szóló részlet, melyre a vallástörténetnek a mai napig nincs végleges magyarázata, pedig az esemény a ritka római emberáldozatnak – definíciótól függően több vagy kevesebb esetet sorolhatunk ide – egyik legfontosabb példája. A források több-kevesebb részletességgel mind hasonlóan ábrázolják ezt az áldozatot,¹ mégis vannak a leírásoknak olyan elemei, melyekre érdemes magyarázatot keresünk. Egyrészt célszerű a szövegeket a római–barbár viszony, illetve a rómaiak az emberáldozáshoz kötődő önreflexiója szempontjából megvizsgálni. Másrészt – és ez a megközelítés igencsak gyümölcsözőnek ígérkezik – arra is rákérdezhetünk, hogy miért éppen a Forum Boariumon került sor ezen szertartásra.

Az emberáldozat olyan emberölés, mely nem sérti a törvényeket – hasonlóan a csatában való öléshez, a halálbüntetéshez vagy a vérbosszúhoz –, valamint a felajánlási rituálék közé tartozik, ugyanis a mindenkori vallási szabályoknak megfelel, akárcsak a többi élőlény megölésével járó áldozat.² Egyes kutatók a rituális gyilkosság kifejezést javasolják az emberáldozat helyett, mert ez jobban lefedi az emberöléssel járó szertartások palettáját. Ugyanis ezen rituálék közül nem mindegyik szolgálja a bűnhődést, megtisztulást, illetve nem valakinek

* Jelen cikk elkészültében szeretném megköszönni Hegyi György egyetemi adjunktus értékes tanácsait.

¹ Az emberáldozatról szóló források csaknem mindegyikében megvan ez a három elem: (1.) Egy görög férfit és egy nőt, valamint egy gall férfit és egy nőt (2.) élve eltemettek (3.) a Forum Boariumon. A 2. elem minden szerzőnél egyezik. Az 1. elem esetén Plinius görög férfiről és nőről vagy (*aut*) más nemzetiségből származókról ír (tehát két személyről), Orosius pedig gall férfiről és nőről, valamint görög nőről (tehát három személyről). A 3. elem sem egyezik minden auktornál, Pliniusnál marhapiac, Cassius Diónál és a Diót követő Tzetzésnél Forum szerepel, Minucius Felix pedig nem ad meg helyszínt.

² CANKIK-LINDEMAIER, Hildegard, PODELLA, Thomas, SCHEID, John (2006), „Menschenopfer” In: *Der Neue Pauly*. http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_dnp_e733380 utolsó letöltés: 2019. február 2.

ajánlják őket,³ hanem vannak köztük szándékos és törvényellenes gyilkosságok is, melyeket nem a mindenki által elfogadott keretek között, tehát nem az állami kultusz részeként hajtanak végre.⁴ Erre példa a mágia, átok,⁵ tisztátalan személy eltávolítása vagy más szertartásokhoz szükséges kellékek előteremtése.⁶ Tehát a rituális gyilkosság egyfajta gyűjtőfogalom az emberöléssel járó vallási szertartásokra. A rómaiak az áldozásra a *sacrificare* és *immolare* igét,⁷ valamint a *sacrificium* és *hostia* főnevet használták, míg a görögök a *θύειν* igét.⁸ Amit ezzel jelöltek, arra gondoltak áldozatként.

Míg a görög mitológiában és történeti időben is gyakran találkozhatunk emberáldozatokkal,⁹ ezek a római királyság és köztársaság korában ritkábban fordultak elő, Celia E. Schultz elemzése alapján¹⁰ csak a továbbiakban tárgyalandó gallok és görögök élve eltemetése tekinthető annak. Rituális gyilkosságokra azonban gyakrabban sor került, többek között a szüzességi fogadalmukat megszegő Vesta-szüzek élve eltemetését és a hermafroditák megfojtását sorolhatjuk ebbe a kategóriába.¹¹ Esetlegesen emberáldozati múltra tekinthetnek vissza a már korai időktől kezdve az emberáldozatot szalmabábukkal, hajjal, hallal helyettesítő szertartások – mint az *Argei* – és a gladiátorjátékok.¹² Mindenesetre a döntően a Kr. e. I–Kr. u. I. században alkotó történetírók már teljességgel elszörnyedve tekintettek az efféle barbár szokásokra, míg a rituális gyilkosságok relatív gyakorisága alapján a köztársaság korai szakaszában emberek vallásos célú meggyilkolása még elfogadottabb lehetett.¹³

Megkérdőjelezhetetlenül emberáldozatnak tekinthető rítus volt a köztársaság korában egy gall nő és férfi, valamint görög nő és férfi a Forum Boariumon való élve eltemetése, mely azonban magukat a rómaiakat is megdöbbentette, ugyanis

³ SCHULTZ, Celia E. (2010), „The Romans and Ritual Murder” *Journal of the American Academy of Religion*, [78] (2). 516–520.

⁴ CANCIK-LINDEMAIER – PODELLA – SCHEID (2006).

⁵ CANCIK-LINDEMAIER – PODELLA – SCHEID (2006).

⁶ SCHULTZ (2010), 518.

⁷ SCHULTZ (2010), 519., 530.

⁸ CANCIK-LINDEMAIER – PODELLA – SCHEID (2006).

⁹ SCHWENN, Friedrich (1915), *Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten*. Gießen, Töpelmann. 148.

¹⁰ SCHULTZ (2010), 528–536.

¹¹ SCHULTZ (2010), 529–531.

¹² TÓTH Gergely (2018), „Emberáldozatok a köztársaság kori Rómában” In: *Napi történelmi forrás*. <http://ntf.hu/index.php/2018/03/30/emberaldozatok-a-koztarsasag-kori-romaban/> utolsó letöltés: 2018. április 30.

¹³ SCHULTZ (2010), 522–528.

ők az emberáldozatokat az ellenséges „barbár” népekhez, furcsa, misztikus és Rómától távol álló szertartásokhoz, valamint összeesküvőkhöz kötötték.¹⁴ A közvetkezőkben az áldozat körülményeinek, lehetséges okainak és az áldozathoz való történetírói hozzáállásnak vizsgálatán túl egy új megközelítési lehetőséget javasolok a Forum Boariumhoz kötődő vallásos elképzelések alapul vételével.

A gall–görög emberáldozat forrásai

Az első emberáldozatot Kr. e. 228-ban¹⁵ hajtották végre, erről számos forrásban olvashatunk: Plutarchos *Marcellus*ában,¹⁶ Orosiusnál,¹⁷ Cassius Diónál Zonaras közvetítésében,¹⁸ illetve Tzetész Lykophrón *Alexandrájához* írt kommentárjában.¹⁹ A későbbiekben is elvégezték az áldozatot Kr.e. 216-ban,²⁰ 114/113-ban,²¹ illetve Plinius korában,²² feltehetőleg Caligula vagy Nero uralkodása alatt,²³ illetve megemlékezik róla Minucius Felix is.²⁴

A Kr. e. 228-as áldozatról Plutarchos számol be a legrészletesebben. Ezt a szövegrészletet azért is érdemes megvizsgálnunk, mert a szerző a delphoi Apollóntemplom papjaként és a középső platonizmus legjelentősebb filozófusaként átfogó képet nyújt kora vallási viszonyairól, főképp a görög–római mitológia és vallásosság elemeiről, de emellett az egyiptomi, zoroasztriánus, orfikus és zsidó vallás egyes jellemzőiről is értekezik. A Kr. u. I–II. századi „vallástudós” minden művét átható vallási-filozófiai szemlélete és a görög–római vallás különös elemei iránti érdeklődése előtt nem maradhattak rejtve a római emberáldozatok sem.²⁵ A gallok és görögök élve eltemetéséről szóló rész a *Párhuzamos életrajzokban*:²⁶

¹⁴ CANKIK-LINDEMAIER – PODELLA – SCHEID (2006).

¹⁵ CICHORIUS, Conrad (1922), „Staatliche Menschenopfer” In: *Römische Studien. Historisches Epigraphisches Literargeschichtliches aus vier Jahrhunderten Roms*. Leipzig–Berlin, B. G. Teubner. 15–19.

¹⁶ PLUTARCHOS, *Marcellus* 3, 3–4.

¹⁷ OROSIUS 4, 13, 1–3.

¹⁸ CASSIUS DIO fr. 50 = ZONARAS 8, 19.

¹⁹ TZETZES, Lykophron, *Alexandra* 603.

²⁰ LIVIUS 22, 57, 2–6.

²¹ PLUTARCHOS, *Moralia* 284A–284C = *Quaestiones Romanae* 83.

²² PLINIUS, *Naturalis historia* 28, 3, 12.

²³ CICHORIUS (1922), 13–14.

²⁴ MINUCIUS FELIX, *Octavius* 30, 4.

²⁵ HIRSCH-LUIPOLD, Rainer (2005), „Einleitung” In: Hirsch-Luipold, Rainer (szerk.), *Gott und Götter bei Plutarch. Götterbilder – Gottesbilder – Weltbilder. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten* 54. Berlin–New York, Walter de Gruyter. 2–5.

²⁶ PLUTARCHOS, *Marcellus* 3, 3–4. A felhasznált szövegkiadásokat lásd az irodalomjegyzékben!

„De erről tanúskodnak az újfajta áldozati szertartások is. Ilyen tekintetben ugyanis mindaddig távol állt tőlük minden barbár és embertelen szokás, lehetőleg a görögök felfogásához alkalmazkodtak, és szelídséget tanúsítottak istentiszteleti cselekményeikben. Amikor azonban ez a háború rájuk tört, kénytelenek voltak engedelmességni bizonyos Sibylla-jóslatoknak, s két görögöt, egy férfit és egy nőt, s hasonlóképpen két gall személyt is élve eltemettek a Forum Bovariumnak, vagyis az ökörpiacnak nevezett helyen; ezeknek a görögöknek és galloknak emlékére november hónapban még most is végeznek titkos misztikus szertartásokat.”

A leírtakra jellemző, hogy a szerző a rómaiaktól és a rómaiak szokásaitól minél távolabb lévőnek igyekszik ábrázolni ezt az emberáldozatot, erre szolgálnak az „újfajta áldozati szertartások”, „barbár és embertelen szokás”, „titkos misztikus szertartások” kifejezések, valamint a háború és a Sibylla-könyvek szerepének hangsúlyozása. Az „újfajta áldozati szertartások” utalhat arra is, hogy ez volt az első ilyen gall–görög emberáldozat, illetve hogy ez is a Sibylla-könyvek sugallatára behozott idegen, többnyire görög eredetű kultuszokhoz hasonlít.²⁷ A novemberi titkos misztikus szertartásokról nem szól egyetlen más forrásunk sem, pedig az, hogy ezt az emberáldozatot rendszeresen megismételték, igen érdekes információ. A Forum Boariumot, ha társadalmi réteghez szeretnénk kötni – bár ez egy ilyen sok funkcióval bíró *forum* esetén nem feltétlenül vezet eredményre – leginkább a *patricius*okhoz, és főképp a *patricius*feleségekhez és -lányokhoz kapcsolhatjuk Mater Matuta, Pudicitia Patricia és Carmenta szentélye révén.²⁸ Az előkelő hölgyektől pedig idegennek gondolhatjuk az emberöléssel járó szertartásokat.

Szintén a Kr. e. 228-as évről ír Cassius Dio,²⁹ aki egy érdekes értelmezési lehetőséget is nyújt: ugyanis úgy vélte, hogy egy jóslat szerint a görögök és gallok el fogják foglalni Rómát. A rómaiak a baj megelőzése végett inkább élve eltemették a görög, illetve gall népet helyettesítő párokat, akik ezáltal jelképesen elfoglalták Róma földjét. A magyarázat problematikus volta abban rejlik, hogy ezt a jövendölést csak Cassius Dio említi, pedig több forrásunk is fennmaradt erről az első esetről. A későbbi alkalmakra azonban nehezen

²⁷ KÖVES-ZULAUF, Thomas (1995), *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, Telosz. 219., 225–226.

²⁸ „Carmentis, Fanum”, „Forum Boarium”, „Mater Matuta, Aedes” és „Pudicitia Patricia” In: Richardson, Lawrence jr., *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Baltimore–London. The Hopkins University Press. 1992.; PRESCENDI, Francesca (2006), „Mater Matuta” és WARDLE, Davis (2006): „Pudicitia” In: *Der Neue Pauly*. http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_dnp_e726220 utolsó letöltés: 2017. december 11.

²⁹ CASSIUS DIO fr. 50 = ZONARAS 8, 19.

lehetne alkalmazni ezt az indokot, mert ez egyértelműen egyszeri szertartás volt – csak egyszer kellett a jóslatot bekövetkezését elkerülendő emberáldozatot végrehajtani, többször nem lett volna értelme –, viszont a leírások alapján az áldozat a további alkalmak során is ugyanúgy zajlott le.

Tzetzés Lykophrón-kommentárja³⁰ egyértelműen Cassius Dio nyomán keletkezett,³¹ amit az emberáldozat a város bevételeiről szóló jóslattal való indoklása mellett az is bizonyít, hogy csak Cassius Diónál és Tzetzésnél szerepel az áldozat helyszíneként a jelzőtlen Forum a Forum Boarium vagy Bovarium helyett.

A Kr. e. 216. évi, a cannae-i vereség utáni sorra kerülő emberáldozatról Livius a Canusiumban táborozók felmentésére való készülődés közepette ír, amikor két Vesta-szűzre bizonyult rá a paráznság bűne, és ez komoly prodigiumnak számított. Az istenek kiengesztelését kutatva a decemvirek betekintettek a Sibylla-könyvekbe, illetve a delphoi jósdába is küldtek követeket. Ez alkalommal ismét a Sibylla-könyvek sugallatára került sor – többek között – erre az áldozatra, mikor a gallokat és görögöket egy „befalazott, föld alatti üregbe zártak, amelyet már előzőleg is bemocskoltak a római vallási szertartásokhoz teljességgel méltatlan efféle emberáldozattal.”³² A korábbi áldozat esetleg a tizenkét évvel korábbi esetre utalhat. Emellett Liviusra is jellemző, hogy igyekszik minél nagyobb távolságot teremteni a rómaiak és ezen szertartás között. Ez a távolság világosan észlelhető a Sibylla-könyvekkel szemben is.³³

A Kr. e. 114/113-ban bekövetkezett áldozat elvégzésére szintén a Sibylla-könyvek utasítottak, miután a hat Vestalis közül három elvesztette a tisztaságát, és ennek kiengeszteléseképpen áldozták fel a két idegen párt „bizonyos gonosz és idegen démonok (δαίμοσι) tiszteletére”.³⁴ A démonok lényeges szerepet játszanak a *Quaestiones Romanae* ennél a kérdésénél, ugyanis Plutarchos két válaszlehetőséget lát arra, hogy a rómaiaknak miért szabadott a gallokat és görögöket feláldozniuk, amikor a Bletonesii törzs tagjainak ezt szigorúan megtiltották: az egyik az, hogy a rómaiak vélekedése szerint démonoknak szabad embert áldozni, az isteneknek nem; a másik pedig az, miszerint ezt az emberáldozatot a Sibylla-könyvek rendelték el, amelyek utasításait követni kell.³⁵

³⁰ TZETZES, Lykophron, *Alexandra* 603.

³¹ Cassius Dio német fordítása – CASSIUS DIO (1985), *Römische Geschichte I–V*. Ford. Otto Veh. Zürich–München, Artemis. I. 292. – is Dio megőrzőjeként idézi a Tzetzés-kommentárt.

³² LIVIUS 22, 57, 6.

³³ KÖVES-ZULAUF (1995), 218–219.

³⁴ PLUTARCHOS, *Moralia* 284A–284C = *Quaestiones Romanae* 83.

³⁵ PLUTARCHOS: „Kérdés: [...] Amikor a barbár Bletonesii törzs tagjai embert áldoztak isteneiknek, és ennek Rómában híre ment, büntetés végett Rómába rendelték a törzs vezetőit; [...]”

Idősebb Plinius is elejt egy feltételezést³⁶ a rituálé céljáról: elbeszélése szerint egy görög férfit és nőt vagy olyan nemzetből való embereket temettek el, akikkel éppen háborúban álltak. Érdekes a szóhasználat: „*graecum graecamque defossos aut aliarum gentium, cum quibus tum res esset*” – az *aut* kötőszó azt fejezi ki, hogy vagy egy görög, vagy egy más nemzetből való párt temettek el élve, tehát mindössze két személyt, míg – Orosiuson kívül – minden forrás négy személyről szól. Plinius bizonytalansága az áldozatok származásával és valószínű tévedése a számukkal kapcsolatban Cichorius szerint visszavezethető arra, hogy az író túl fiatal volt ahhoz, hogy pontosan emlékezzen a Kr. u. 38–40 körül lezajlott pontos eseményekre – tehát egyszerűen nem emlékezett arra, hogy gallokat is eltemettek –, viszont úgy gondolta, a mindenkori ellenségek feláldozása egy logikus lépés lenne.³⁷ Valóban az volna, csak hogy az általunk pontosan meghatározható évben történt emberáldozatok idején a rómaiak sohasem álltak egyszerre háborúban a görögökkel és gallokkal, sőt többnyire egyik néppel sem háborúztak a megfelelő években.³⁸ A többi forráshoz hasonlóan Plinius magyarázata is a háborúhoz köti az emberáldozatot, valamint közvetetten a Sibylla-könyveket is megemlíti, ugyanis a Tizenötös férfiak testülete (akik korábban ketten, majd – ahogy Liviusnál és Orosiusnál is olvashatjuk – tízen voltak) volt felelős a Sibylla-könyvek őrzéséért.³⁹ „Az ilyen áldozathoz tartozó [...] varázsigék erejét [...] nyolcszázharminc év tapasztalata igazolja” fordulat minden bizonnyal ezen emberáldozat rendszeres elvégzésére utal, ami rokonítható Plutarchos „*még most is végeznek titkos misztikus szertartásokat*” kijelentésével, egyben valószínűsíti azt, hogy a „*misztikus szertartások*” keretében emberáldozatot hoztak – vagy legalábbis a hozzá tartozó

De hiszen maguk a rómaiak, nem is olyan sok évvel annak előtte, maguk temettek el élve a Forum Boarium nevű téren két férfit és két nőt, két görögöt, két gallt! [...] *Felelet*: Lehetséges, hogy isteneknek embert áldozni szentségtelen dolog a rómaiak szemében – ám ugyanez szükséges, ha démonokról van szó. Az is lehet, azért tartották a barbár törzs tagjait bűnösnek, mert közönséges hagyomány és szokás alapján cselekedtek így – ők maguk viszont a Sibylla-könyvek utasítására áldoztak embert!”

³⁶ PLINIUS, *Naturalis historia* 28, 3, 12.: „A mi nemzedékünk is tanúja volt annak, hogy a marhapiacra [Forum Boarium] egy görög férfit és nőt elevenen eltemettek, vagy más, akkortájt velünk ellenséges nép fiait feláldozták. Ha valaki elolvassa az ilyen áldozathoz tartozó imaformulát, amelyet a Tizenötös papi bizottság magistere szokott az előírt szövegből előadni, el kell ismer-nie ezeknek a varázsigéknek erejét – hiszen ezt nyolcszázharminc év tapasztalata igazolja!”

³⁷ CICHORIUS (1922), 13–14.

³⁸ SCHWENN, Friedrich (1915), 148–150.; CICHORIUS (1922), 14–20.

³⁹ *Idősebb Plinius a mágiáról. Részletek a 28. és 30. könyvből. Documenta Historica* 86. Ford. Takács Anikó. Szeged, JATE. 2001. 21. 60. lábjegyzet

imaformulát megismételték. Mindazonáltal Plinius leírását körültekintéssel kell kezelnünk az áldozatok személyére vonatkozó gyanítható pontatlansága, tudatlansága miatt.

A két ókeresztény szerző, Orosius és Minucius Felix célja a szertartás fel-emlegetésével lényegében az volt, hogy a korábban a keresztényekkel szemben hangoztatott vádakat – emberek, csecsemők feláldozása – a pogányok fejére olvassa, és ezért élénk színekkel festik le a szörnyű gyilkosságokat. Orosius szerint ráadásul a Kr. e. 228-as emberáldozat ellenkező hatást fejtett ki, mint amit vele elérni szándékoztak: az idegenek helyett a rómaiak haltak szörnyű halált. Érdekes, hogy a két szerző nem említi a Sibylla-könyveket, mivel semmiképpen sem akarják a felelősséget a pogány rómaiak válláról levenni.

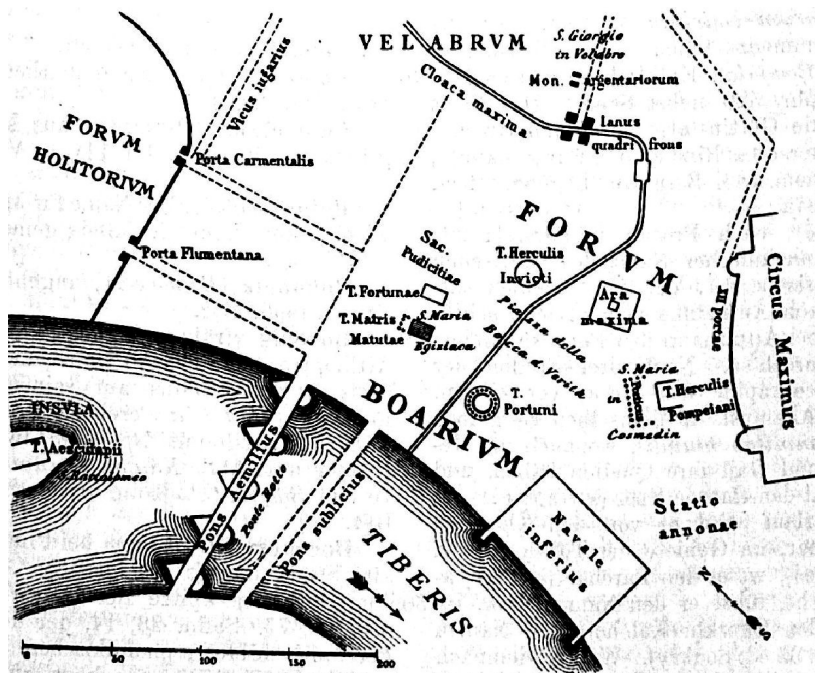
Azonban feltehetőleg a császárság korában már senki sem láthatott a saját szemével emberáldozatot, ugyanis a senatus Kr. e. 97-ben megtiltotta az ilyesfajta áldozatok nyilvános gyakorlását.⁴⁰ Mivel azonban Plinius még látni vélte, ahogyan egy görög vagy egy másik idegen párt élve eltemettek a Forum Boariumon, vagy az éppen regnáló császár, feltehetőleg Caligula vagy Nero nem tartotta lényegesnek a senatusi határozat betartását,⁴¹ vagy Plutarchosnak igaza volt abban, hogy az áldozat helyén továbbra is titkos szertartásokat végeztek, melyek akár az áldozat megismétlései is lehetettek. Plutarchos hivatkozása a titkos szertartásokra akár a saját korában tapasztaltakból is eredhetett, és valóban sor kerülhetett még a Kr. u. I. és esetleg a II. században efféle emberáldozatra.

Tehát a gallok és görögök élve eltemetése a Forum Boariumon történt, méghozzá a görög eredetű, általában idegen kultuszok behozatalára buzdító Sibylla-könyvek utasítására, így idegen jellegűnek érezték ezt az emberáldozatot, amit Plutarchos a *Quaestiones Romanae*ban az idegen démonoknak való felajánlással is fokozott. Az első két szertartásra (Kr. e. 228, 216) háborús körülmények között, a harci siker érdekében hozott áldozatként került sor, a második kettő ismert időpontban véghezvitt emberáldozatot (Kr. e. 216, 114/113) pedig a Vestalis-botrányok következményeképpen, az istenek vagy démonok kiengesztelése végett hozták meg. A *Quaestiones Romanae*ban a gall–görög emberáldozatot Plutarchos összeveti egy barbár emberáldozattal, így a Bletonesii törzs kapcsán fény derült arra, hogy Róma a meghódított barbár népek kegyetlen szokásait elítélte, és civilizátori szerepet játszva meg kívánta reformálni vallási életüknek a római felfogáshoz nem illő vonásait.

⁴⁰ PLINIUS, *Naturalis historia* 30, 3.

⁴¹ CICHORIUS (1922), 13–14.

Forum Boarium

A Forum Boarium

(A kép forrása: Wikimedia Commons https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pauly-Wissowa_III,1,_0573a.jpg utolsó letöltés: 2018. május 1.)

Az emberáldozatok helyszínét, a Forum Boariumot azért érdekes megvizsgálunk, mert ez kiindulópontként szolgálhat a gall–görög emberáldozat a római gondolkodásban elfoglalt helyének értelmezéséhez, mivel Rómában az egyes szertartások erősen kötődtek a megfelelő istenek templomaihoz, szent területeihez.⁴² Egy-egy teret, körzetet, dombot pedig egy-egy istencsoport uralhatott, akik reprezentálták a társadalom hozzájuk forduló rétegeit.

A Forum Boarium erős mítoszba ágyazottságát mutatja, hogy a mitikus gondolkodás szerint már a város megalapítása előtt fontos esemény történt itt: Hercules legyőzte Cacust. Hercules ugyanis, miután ellopta Geryon marháit,

⁴² KÖVES-ZULAUF (1995), 178.

Euander országába, a későbbi Róma területére érkezett. Itt éjszakára lepihent, ezalatt Cacus, a szörny – más változatok szerint agyafúrt, gonosz jós – ellopott Herculestől néhány marhát, amiket azonban hátrafelé vezetett a barlangjába, hogy Hercules ne tudja reggel a nyomokból kitalálni, merre mentek. A csel jól sikerült, a hős másnap hiába kereste az állatokat, nem találta őket, mígnem az ellopott marhák bőgése nyomra nem vezette. Ekkor visszaszerezte a marhákat, és Cacust a földbe mélyített üregében – mely maga az alvilág kapuja lehetett – megölte. Sikerét egyes történetek szerint Euander, Palatinus királyának, Faunus papjának jóslata jelezte előre, más változatokban azonban Cacus tölti be a veszélyes jövendőmondó szerepét. Annyi bizonyos, hogy Cacus megölése után görög szertartás szerinti ünnepi hálaáldozatra került sor a későbbi Ara Maxima helyén.⁴³

A Forum Boarium marhákra utaló nevével vagy a Hercules–Cacus-mítoszra céloz, vagy arra, hogy ez a tér marhavásártérként szolgált – bár a kutatás jelenlegi állása szerint itt nem volt marhavásártér –, vagy esetleg arra, hogy itt egy bronz bikaszobor állhatott. A Forum a legkorábbi idők óta kiemelkedő jelentőségnek örvendett, ugyanis a kereskedők eddig tudtak felhajózni a Tiberisen, és ezért itt épült Róma első két hídja, a Pons Sublicius és a Pons Aemilius, illetve a serviusi városfalon három kapu is nyílt a térre. A Forum Boariumot, a korai Róma első központját szívesen látogatták már a kezdetektől fogva kereskedők, és a tér először a sókereskedelemben játszott fontos szerepet, így a helyet uraló Hercules a sókereskedelem és a só védőistenévé válva új funkciókkal gazdagodott. Azonban a Kr. e. VI. században a Forum Romanum szerepének növekedésével a Forum Boarium elvesztette korábbi jelentőségét, és kikötővé, illetve átrakodóhellyé vált, valamint méretéből adódóan vásárokat rendeztek itt. A vásárok alkalmat szolgáltattak Itália népének az árucserére, ezen a helyen sok idegen megfordult.⁴⁴

A forum a regionális kereskedelemben betöltött szerepét jelzik a rajta található templomok is. Elsősorban Hercules szentélyeit találjuk itt: Hercules Invictus templomát és egy Hercules-szobrot, valamint magát az Ara Maximát.

⁴³ JÁRMI Viktória (2013), „Szörnyeteg és jós(jel): Cacus alakja a római hagyományban” *Vallástudományi Szemle* [9] (4), 107–122. A történet főbb forrásai a következők (Uo. 107. 1. lábjegyzet alapján): *Origó gentis Romanae* 8, 6–7.; SOLINUS, *De mirabilibus mundi* 1, 7–10.; DIODORUS, 4, 21–22.; LIVIUS 1, 7, 3–15.; VERGILIUS, *Aeneis* 8, 185–275.; PROPERTIUS, 4, 9, 1–20.; DIONYSIOS HALICARNASSEUS, *Antiquitates Romanae* 1, 39–42.; OVIDIUS, *Fasti* 1, 543–582.; SERVIUS, *ad Aeneid* 7, 185–275.

⁴⁴ „Forum Boarium” In: Richardson (1992). 162–164.; FILETICI, Maria Grazia (szerk., 2011), *Forum Boarium Guide*. Milánó, Mondadori Electa S. p. A. 12–16.

Hercules a kereskedelem, a kereskedők, a jog, a szerződések, a tulajdon, a só, a államközi megállapodások istene volt a férfierő, termékenység és bátorság megtestesítésén túl.⁴⁵ Hercules mellett a szerencsés kereskedésért felelt Fortuna is, illetve a kikötőt Portunus védelmezte.⁴⁶

A Forum Boarium kereskedelmi jellege és a kereskedéssel óhatatlanul együtt járó idegen népek feltűnése egyértelműen a hely jellemzője. A sok különféle népből való férfi és nő miatt a tér kevésbé tűnhetett rómainak, egyfajta itáliai, semleges teret jelenthetett. Mivel itt fordult meg a legtöbb idegen – a tengerparthoz közelebb eső kikötők megépüléseig ugyanis minden „külföldi” – főként itáliai – kereskedő itt kötött ki, a szintén idegen gallok és görögök feláldozására ez lehetett a legmegfelelőbb, Rómában leginkább „rómátlan” hely.

Azonban a Forum Boarium szerepének értelmezése kapcsán nem tekinthetünk el attól, hogy mennyi hasonlóság fedezhető fel a gall–görög emberáldozat, illetve Hercules és Cacus mítosza között. A mítoszban felbukkan a jós – akár Carmenta fia Euander, akár Cacus – figurája, míg az emberáldozatokat a Sibylla-könyvekben fellelhető jóslatok hatására hozták. Cacus mint *monstrum* egy baljós jel vagy bajt hozó jós, akinek a jóslata veszélyes,⁴⁷ ahogyan Cassius Dio is egy a rómaikat veszélyeztető jóslat elkerülésére vezeti vissza a gall–görög emberáldozatot. Az emberáldozat oka Liviusnál és a *Quaestiones Romanae*-ben is egy *prodigium*, nevezetesen az, hogy a Vestalisok megszegték a szüzességi fogadalmukat. Cacus barlangja, a földbe mélyített üreg az áldozatok élve eltemetésének helyszínére emlékeztet, és a Cacusra várakozó alvilági bejárat a maga rémségeivel a felajánlás kedvezményezettjeivel, az alvilági istenekkel vagy démonokkal mutat párhuzamot. Cacus megölése nem volt áldozat, azonban a gyilkosság feletti ünnepi hálaáldozat igen, az emberáldozat során azonban az emberölés és az áldozati szertartás egyszerre játszódott le. A görög típusú áldozat az Ara Maximánál és az idegen, a Sibylla-könyvek révén szintén görög eredetűnek mondható emberáldozat szintén párhuzamba állítható egymással.

Tehát a vizsgált gall–görög emberáldozat a Forum Boariumon Hercules és Cacus mítoszának egyfajta megismétlésének tekinthető, amely mindkét esetben hasonló funkciót lát el: a mitológiai időben a civilizáció és a barbárság határán álló hős, Hercules a szörny meggyilkolásával megóvjá Euander királyságát,

⁴⁵ MASTROCINQUE, Attilio (1998), „Hercules” In: *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Band 5 (Gru-lug)*. Stuttgart–Weimar, Metzler. 403–405.

⁴⁶ „Forum Boarium” In: PLATNER (1929), 224–225.

⁴⁷ JÁRMI (2013) 112–119.

a civilizációt; válsághelyzetekben a római papság egy szörnyű, barbárokhoz illő tett, négy ember megölése által megmenti a veszély fenyegette római civilizációt. Rendkívüli időkben csak a normákon túllépő, a törvényen kívül helyezkedő cselekedetek jelenthettek megoldást.

Válságperiódus

A három emberáldozatot, melyeknek ismerjük az időpontját, válsághelyzetben hozták, mikor Rómában feszült volt a hangulat, és számos *prodigium* jelent meg. Ez leginkább a második pun háború alatt volt jellemző, de a történetírók mind a három emberáldozat körülményeit igencsak rendkívülinek, zaklatottnak ábrázolták. Plutarchos a *Marcellus*ban a gall háború előkészületeiről ír, és mivel a gallok voltak Róma legnagyobb ellenségei, akiktől a polgárok nagyon féltek, rendkívüli sorozásokra és ezen emberáldozatra került sor. A Kr. e. 228-as évben azonban főként az illírek ellen viseltek háborút a rómaiak. A Kr. e. 216-os válsághelyzetet nem kell magyarázni: a trebuai, ticinusi és trasimenusi vereségeket követően ez évben került sor a cannae-i csatára, amely óriási veszteséget okozott Rómának, ekkora vérvesztésből más állam nem tudott volna felállni, és az egész Italiát uraló Róma a gall hódítás óta nem állt ilyen közvetlen fenyegetés alatt. Kr. e. 114/113-ban pedig a kimber-teuton háború zajlott, és Róma komoly vereséget szenvedett Noreiánál.

A rómaiak úgy gondolták, hogy a Vestalis-botrányok az istenek elégedetlenségének jelei. A Vesta-szüzek fontos szerepet játszottak Róma vallási életében, tisztaságuk összekapcsolódott Róma sértetlenségével, ezért bemocskolódásuk rendkívül baljós volt a köztársaságra nézve.⁴⁸ Ennél fogva nem volt elegendő csupán a papnők és szeretőik megbüntetése – ugyanis a Vesta-szüzek élve eltemetését a rómaiak nem tekintették áldozatnak, ellentétben a nagyon hasonlóan lezajló gallok és görögök eltemetésével⁴⁹ –, hanem bűnük kiengesztelése végett további áldozatot is kellett hozni.⁵⁰ Az elméletet, melyet Conrad Cichorius fogalmazott meg először, alátámasztja az, hogy a három jól dokumentált eset közül a Kr.e. 216-osnál és a 114/113-asnál a történetírók

⁴⁸ KROPFENBERG, Inge (2010), „Law, Religion, and Constitution of the Vestal Virgins” *Law and Literature*. [22] (3) 428–429.

⁴⁹ SCHULTZ, Celia E. (2016), „Roman Sacrifice, Inside and Out” *Journal of Roman Studies*, [106] November. IV One Ritual among Several. <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-roman-studies/article/roman-sacrifice-inside-and-out/24585106EF99A77C65EFB622E34DC22A/core-reader> utolsó letöltés: 2017. december 19.

⁵⁰ SCHWENN (1915), 149–150.

is összekapcsolják a Vesta-szüzek bűnét a gall–görög áldozattal, és Kr.e. 228-ban is volt egy Vestalis-botrány, még ha ezt nem is kötötték össze a szerzők az emberáldozattal.⁵¹ Viszont az összekapcsolás hiánya meglepő, főleg a forrásaink bősége miatt.⁵²

A második pun háború alatt megsokasodó *prodigiumok*⁵³ okán az ismertetett emberáldozaton túl más rendkívüli eszközökhöz is nyúltak, mint például a 217-ben elrendelt *ver sacrum*hoz,⁵⁴ tehát minden elsőszülött állat feláldozásához, amellyel általában együtt járt az elsőszülött gyermekek új település alapítása céljából való elküldése is,⁵⁵ azonban erről ez esetben nem szólnak a források.

A rendkívüli, komoly vereséggel és esetlegesen Róma bukásával fenyegető támadások miatt különleges intézkedésekre volt szükség, és a köztársaság védelme érdekében a római lelkiülettől aránylag távol álló szertartásokat, a barbárságot is elhozták Róma városához a civilizáció védelme érdekében. A megsokasodó *prodigiumok* a rómaiak hisztériáját, a háborús sikertelenség kiváltotta feszültségét jelezték, és a baljós csodajelek értelmezéséhez és a *pax deorum* helyreállításához csaknem mindig a Sibylla-könyveket vették igénybe.

Gallok és görögök

Az emberáldozat körülményeinek vizsgálata során óhatatlanul felmerül a kérdés: vajon miért pont gallokat és görögöket áldoztak fel? A gallokat önmagában nem kellene sokáig magyaráznunk: ők ugyanis Róma legfélelmetesebb és hosszú időn keresztül folyamatos fenyegetést jelentő ellenfelei voltak – akik magát a várost is elfoglalták –, így magától értetődő lenne, ha ők az ellenséget szimbolizálnák. A férfi és a nő pedig – mint többek között Zsuzsanna Várhelyi⁵⁶ elméletében is – egy teljes népet szimbolizál a *pars pro toto* elvét alkalmazva.

⁵¹ CICHORIUS (1922), 14–20.

⁵² A gall–görög emberáldozat kizárólag a Vestalis-botrányokkal való magyarázata ezen túl azért problematikus, mert így magyarázat nélkül marad, hogy miért pont gallokat, illetve görögöket áldoztak fel egy engesztelő áldozat során. És ebben az esetben milyen szerepe lehetne annak, hogy mindkét népből férfi és női áldozatot is hoztak, ugyanis így nem lenne szükség arra, hogy az áldozatok népüket képviseljék.

⁵³ Kr. e. 217-ben pl. LIVIUS 22, 1, 8–13.; 22, 36, 6–8.

⁵⁴ LIVIUS 22, 9, 10–11.; 22, 10, 1.

⁵⁵ SCHWENN (1915), 168–172.

⁵⁶ VÁRHELYI Zsuzsanna, (2007), „The Specters of Roman Imperialism: The Live Burials of Gauls and Greeks at Rome” *Classical Antiquity*. [26] (2). 277–304. A szerző elmélete szerint a szertartás célja a háború lelki lezárása volt a Rómába visszatért közrendű veteránok számára, ami az elit kompromisszuma volt a köznép megnyerése érdekében. Az élve eltemetés ezek szerint párhuzamba állítható a gladiátorjátékokkal, amelyek átértelmezték a temetési áldozatokat.

A görögök kevésbé jelentettek egyet az ellenséggel a rómaiak szemében, ők a magasabb rendű kultúrát hordozó nép voltak a római történelem során. Ám figyelembe kell vennünk, hogy a rómaiak a görögökkel a III. század elején kerültek először közvetlenül kapcsolatba a dél-itáliai pyrrhosi háborúk folyamán. Az első pun háborúban feltűnő görög zsoldoscsapatokkal is a harcmezőn találkozott Róma népe, tehát a III. század utolsó harmadában is emlékezhetek még arra, hogy a görögök az ellenséget jelentették, és a még igencsak gyanakvóak lehetettek velük szemben, hiába került be egyre több görög isten Rómába.⁵⁷

A gallok és görögök szerepének értelmezésében segítséget nyújt, hogy Friedrich Schwenn összekapcsolta a gall–görög emberáldozatot az *Argei*-rituáléval. Az *Argei* a görög szó szinonimája, és az *Argei* a jóslatokban gyakran – nem feltétlenül argoszi, görög – ellenséget jelentett.⁵⁸ Az *Argei*-szertartás során görögöket és gallokat jelképező szalabábukat dobtak a Pons Subliciusról, a Forum Boarium hídjáról a Tiberisbe. Ezáltal a vízi démonoknak, illetve a Tiberis istenének áldozták fel a bábuk eredetijét.⁵⁹ Mindkét emberáldozat Róma ellenségei ellen irányul – bár természetesen az *Argei*nek is számos értelmezése lehetséges⁶⁰ –, ám míg az *Argei* általánosabb és rendszeresebb, az élve eltemetés háborús válsághelyzetekhez kötődik.

Azonban természetesen az *Argei*-szertartásban a gall és görög nép értelmezésének más útja is lehet, ekkor Luigi Clerici követve az emberáldozat a gall támadás büntetéseként is értelmezhető, főleg, mert az emberáldozattal esetlegesen összefüggő *Argei*-szertartás a Kr.e. IV. századra, tehát a Róma gallok általi elfoglalása utáni időkre vezethető vissza.⁶¹ Az elmélet gyenge pontja, hogy a múltbeli, legyőzött ellenségen való bosszú nem szokványos.

Ha az *Argei*-szertartásban feltűnő általános ellenségképet az általunk vizsgált emberáldozatra értelmezzük, amely a két szertartás térbeli közelsége miatt a rómaiak számára is összefügghetett, akkor a különféle népekkel vívott háborúk alatt véghezvitt emberáldozatokat lehetséges egységesen,

⁵⁷ WEDECK, Harry E. (1929), „The Roman Attitude toward Foreign Influence, Particularly toward the Greek Influence during the Republic” *The Classical Weekly*. [22] (25). 195–198.

⁵⁸ WILAMOWITZ ad MOMMSEN, Theodor (1887), *Römische Staatsrecht I–III*. Leipzig, Hirzel. III/1. 123–124. 6. lábjegyzet.

⁵⁹ SCHWENN (1915), 150–154. Az *Argei*-szertartás főbb forrásai (Uo. 152–153. 2. lábjegyzet): VARRO, *De Lingua Latina* 7, 44.; OVIDIUS, *Fasti* 5, 621., 653.; MACROBIUS, *Saturnalia* 1, 11, 47–48.; DIONYSIUS HALICARNASSENSIS, *Antiquitates Romanae* 1, 38, 3.; PLUTARCHOS, *Quaestiones Romanae*, 32., 86.; FESTUS, *Glossaria Latina* 450.; IULIUS PAULUS, *Sententiae* 14.; LACTANTIUS, *Divinae institutiones* 1, 21, 6.

⁶⁰ SCHWENN (1915), 150–151.

⁶¹ CLERICI, Luigi (1942), „Die »Argei«” *Hermes*. [77] (1). 91–94.

az ellenség legyőzése végett hozott, lényegében harci áldozatként⁶² szemlélünk. Amennyiben az *Argei* és a gall–görög emberáldozat között egy szoros kapcsolatot tételezünk fel, előfordulhat, hogy az emberáldozat az *Argei*-szertartásnak egy erőteljesebb formája volt, amit csak válsághelyzetben hajtottak végre, egyéb esetekben maradtak csupán a szalmabábukat felhasználó *Argeinél*. Ebben az esetben ezzel lehetne magyarázni a Plutarchosnál és Pliniusnál a gall–görög emberáldozat rendszeres megismétlésére utaló szavakat.

Összegzés

A késő köztársaságkori, illetve császárkori történetírók célja az emberáldozatok megjelenítésével általában a barbárok és az ellenfelek befekettítése volt, gondoljunk itt a Caesar *Gall háború*iban felbukkanó kegyetlenkedésekre,⁶³ Liviusnál a samnisok szörnyű esküjére⁶⁴, vagy akár a fentebb említett Bletonesii törzsrre. A politikai ellenfelek emberáldozással való megvádolására a Catilina-összeesküvés leírásakor találhatunk példát⁶⁵ és az emberáldozat mint negatív toposz ismétlődik később a keresztények és pogányok egymás ellen írt szövegeiben is, mint a fenti Orosius- és Minucius Felix-helyekből is kitűnik.

Tehát a rómaiak a saját hibáikat, bűneiket, mint a saját népük által hozott emberáldozatot is igyekeztek összekötni más népek elvetendő szokásaival vagy társadalmi csoportokkal szembeni ellenérzéseikkel. Róma népe számára nehézséget jelentett feldolgozni, hogyan kerülhetett sor Róma egyik *forumán* ilyen barbár emberáldozatra, melyet a történetírók is minden lehető módon elítélnek. Találón fejezi ezt ki Livius megfogalmazása, a *minime Romano sacro*, tehát a legkevésbé sem római szertartás, valamint Plinius enyhe elképedése, hogy *autem nostra aetas vidit*, vagyis még a mi korunk is látta. A Sybilla-könyvek és a jóslatok is a távolság tartására, a szégyenteljes eset magyarázatára szolgáló állandó részletek, és Plutarchos is a gyanús kortárs vallási cselekményekre kívánta áthelyezni a hangsúlyt a titkos novemberi szertartások említésével.

⁶² Harci emberáldozatnak fordítom a SCHWENN (1915), 140–167. által használt *Menschenopfer im Krieg, Menschenopfer im römischen Heere* kifejezést, amit Schwenn minden a hadseregben, háborús körülmények között hozott emberáldozatra ért, mint a harc sikeréért végrehajtott lándzsahajításra a csata előtt (Uo. 141–148.), vagy a *devotióra* (Uo. 154–164.), de a harci sikertől lényegében független polgárháborús engesztelő áldozatra (Uo. 166–167.) vagy Szent Dasius vértanúhalálának körülményeire (Uo. 167–168.). Ennek analógiájára a harci áldozat minden élő vagy nem élő, háborús körülmények között felajánlott áldozatra vonatkozik.

⁶³ IULIUS CAESAR, *Bellum gallicum* 6, 16.

⁶⁴ LIVIUS 10, 38–42.

⁶⁵ SALLUSTIUS, *De coniuratione Catilinae* 22.

Azonban, ha Plutarchos és Plinius az áldozat valamilyen, az emberáldozathoz minél közelebbi formában való megőrzésére és rendszeres végrehajtására vonatkozó állítását nem pusztán történetírói konstrukciónak tekintjük – tekintetbe véve, hogy Plinius közlése egyáltalán nem tűnik minden szempontból megbízhatónak –, akkor gondolhatunk arra, hogy az emberáldozathoz tárgyában (gallokat és görögöket jelképező szalmabábuk), helyszínében (a Forum Boarium egyik hídján) és kedvezményezettjében (a mélység démonjai) hasonló *Argei*-szertartás lehetett az emberáldozat folytatása.

Magára a gall–görög emberáldozat értelmezésére lehetőséget kínál az, ha a Forum Boarium szerepe felől közelítjük meg a kérdést, főleg hogy a XX. század eleji feltárásokon egyes feltételezések szerint mintha megtalálták volna azt a különleges helyet – a Ianus Quadrifrons-hoz közel –, ahol az áldozatok élve eltemetésére sor kerülhetett.⁶⁶ Azonban, ha ezen objektumnak nincs is köze az emberáldozathoz, az áldozat és a Hercules–Cacus-mítosz között elég hasonló vonást találunk ahhoz, hogy a gallok és görögök élve eltemetését a mítosz megismétlésének tekinthessük, melyre a veszély elhárítása és az istenekkel való harmónia helyreállítása miatt volt szükség. Ezen értelmezés során a gallok és görögök az *Argei*-szertartás mintájára egy általános ellenséget testesítettek meg, akit az élve eltemetés során az alvilági isteneknek ajánlottak fel. Az áldozat módja, az élve eltemetés a paráznságon kapott Vesta-szüzek büntetésével analóg, valamint a gall–görög emberáldozat kiváltó oka is több esetben Vestalis-botrány volt, így ezen két rituális cselekmény között erős összefüggés figyelhető meg. Az emberáldozatra csak szükséghelyzetben, különleges alkalmakkor kerülhetett sor, amikor egy barbár cselekedetre – a vadon és a város határán mozgó Herculesre⁶⁷ – volt szükség a civilizáció, a római mindennapok megővéséhez. Azonban ezáltal a barbár erőszak vált a város egy pontján mindennapivá.⁶⁸

⁶⁶ „Doliola” In: PLATNER (1929), 153–154.; „Forum Boarium” In: Richardson (1992). 164.

⁶⁷ A vadság és a civilizáció illetén viszonyára Hegyi György hívta fel a figyelmet, aki a Lupercalia kapcsán írt róla: HEGYI W. György (2013), „Róma határai. A Lupercalia” *Ókor*. [12] (1) 62–64.

⁶⁸ HEGYI (2013), 64.

Bibliográfia

Forrásfordítások

- CASSIUS DIO (1985), *Römische Geschichte I–V*. Ford. Otto Veh. Zürich–München, Artemis.
- LIVIVS, Titus (1963–1976), *A római nép története a város alapításától I–VII*. Ford. Muraközi Gyula. Budapest, Európa.
- MINUCIUS FELIX (2001), *Octavius. Catena. Fordítások*. Ford. Heidl György, Károsi Sándor. Budapest, Paulus Hungaros – Szentendre, Kairosz.
- OROSIUS, Paulus (1985), *Die Antike Weltgeschichte in christlicher Sicht. Buch I–IV*. Ford. Adolf Lippold. Zürich–München, Artemis.
- PLINIUS (1975), „Naturalis historia” 28, 3, 10–18. Ford. Hahn István. In: *Róma istenei. Európai antológia. Róma*. Budapest, Gondolat. 126–128.
- Idősebb Plinius a mágiáról. Részletek a 28. és 30. könyvből. Documenta Historica 86*. Ford. Takács Anikó. Szeged, JATE. 2001.
- PLUTARCHOS (1975), „Quaestiones romanae” 83. Ford. Hahn István. In: *Róma istenei. Európai antológia. Róma*. Budapest, Gondolat. 111–112.
- PLUTARKHOSZ (2005), *Párhuzamos életrajzok I–II*. Ford. Máthé Elek. Budapest, Osiris.

Szakirodalom

- CICHORIUS, Conrad (1922), „Staatliche Menschenopfer” In: *Römische Studien. Historisches Epigraphisches Literargeschichtliches aus vier Jahrhunderten Roms*. Leipzig–Berlin, B. G. Teubner. 7–21.
- CLERICI, Luigi (1942), „Die »Argei«” *Hermes*. [77] (1). 89–100.
- FILETICI, Maria Grazia (szerk., 2011), *Forum Boarium Guide*. Milánó, Mondadori Electa S. p. A.
- HEGYI W. György (2013), „Róma határai. A Lupercalia.” *Ókor*. [12] (1) 60–66.
- HIRSCH-LUIPOLD, Rainer (2005), „Einleitung” In: Hirsch-Luipold, Rainer (szerk.), *Gott und Götter bei Plutarch. Götterbilder – Gottesbilder – Weltbilder. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 54*. Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- JÁRMI Viktória (2013), „Szörnyeteg és jós(jel): Cacus alakja a római hagyományban” *Vallástudományi Szemle* [9] (4). 107–122.
- KÖVES-ZULAUF, Thomas (1995), *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, Telosz.

- KROPFENBERG, Inge (2010), „Law, Religion, and Constitution of the Vestal Virgins” *Law and Literature*. [22] (3) 418–439.
- MOMMSEN, Theodor (1887), *Römische Staatsrecht I–III*. Leipzig, Hirzel.
- Der Neue Pauly, 2006. <http://referenceworks.brillonline.com/browse/der-neue-pauly> utolsó letöltés: 2019. február 2.
- Der neue Pauly. *Enzyklopädie der Antike I–XVIII*. Stuttgart–Weimar, Metzler, 1996–2003.
- PLATNER, Samuel Ball (1929), *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*. London, Oxford University Press.
- RICHARDSON, Lawrence Jr. (1992), *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Baltimore–London. The Hopkins University Press.
- SCHULTZ, Celia E. (2010), „The Romans and Ritual Murder” *Journal of the American Academy of Religion*, [78] (2). 516–541.
- SCHULTZ, Celia E. (2016), „Roman Sacrifice, Inside and Out” *Journal of Roman Studies*, [106] (November). 58–76. <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-roman-studies/article/roman-sacrifice-inside-and-out/24585106EF9-9A77C65EFB622E34DC22A/core-reader>. Utolsó letöltés: 2017. december. 19.
- SCHWENN, Friedrich (1915), *Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten*. Gießen, Töpelmann.
- TÓTH Gergely (2018), „Emberáldozatok a köztársaság kori Rómában” In: *Napi történelmi forrás*. <http://ntf.hu/index.php/2018/03/30/emberaldozatok-a-koztarsasag-kori-romaban/>. Utolsó letöltés: 2018. április 30.
- VÁRHELYI Zsuzsanna, (2007), „The Specters of Roman Imperialism: The Live Burials of Gauls and Greeks at Rome” *Classical Antiquity*. [26] (2). 277–304.
- WEDECK, Harry E. (1929), „The Roman Attitude toward Foreign Influence, Particularly toward the Greek Influence during the Republic” *The Classical Weekly*. [22] (25). 195–198.
- WISSOWA, Georg et alii (szerk., 1894–1972), *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart, Metzlerscher.

Betekintés a Kalocsai Jézus-Társasági Intézet első világháborús történetébe¹

SZABÓ RÓBERT

Bevezetés

Az első világháború kirobbanásához vezető tényezők, a háború hadtörténete, valamint annak annak számtalan következménye ismert nem csak a nemzetközi, de a hazai irodalmakban is. Ugyanakkor talán kevésbé feldolgozott témának minősül, ha a háború vonatkozásait a hátszág szempontjából szemléljük, s annak hatásait helytörténetileg vizsgáljuk meg. Kutatásunk témája ekkor megválasztható egy város, de akár egy falu szempontjából is. Különösképp izgalmasnak mutatkozik, ha egy oktatási intézmény háborús történetét vesszük górcső alá.

Ezáltal én is arra törekedtem, hogy a *Kalocsai Jézus-Társasági Intézet* (*Kalocsai Érseki Főgimnázium*, mai nevén *Kalocsai Szent István Gimnázium*)² háborús történetét és önfeláldozását állítsam kutatásom³ középpontjába. A rendelkezésre

¹ Hálámat fejezem ki Szerencsés Károly, habilitált egyetemi docensnek, hogy témavezetői munkájával járult hozzá tanulmányom megjelenéséhez. Ugyancsak köszönet illeti a *Kalocsai Szent István Gimnázium* könyvtáros tanárát, Torgyik Tamást, akitől rendkívül sokrétű forrásanyagot, illetve támogatást és bátorítást kaptam munkám elkezdésekor. Hasonlóan mondok köszönetet Lakatos Andornak, a *Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár* vezetőjének, továbbá a *Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárnak*, a *Hadtörténeti Levéltárnak*, valamint az *Országos Széchényi Könyvtárnak*, hogy rendelkezésemre bocsátották a helytörténeti forrásanyagokat.

² A jezsuita vezetés alatt álló intézmény 1912-ben kialakított (végleges) épületgyüttesének három része különböztethető meg. A Szent István magyar király nyomán elnevezett bentlakásos érseki, fiúnevelő intézetben, a *Stephaneumban* többek között 4-4 tanterem és hálóterem, néhány „mulatóterem” és betegterem, illetőleg zenetermek, az ifjúsági könyvtár, egy étterem, valamint a díszterem vagy színház helyezkedett el. A *Stephaneum* és a gimnázium közötti épületrészt a *Kollegium* alkotta, amelyben a tanári kar lakott. A harmadik, kétemeletes *Fő-Gymnasium* épületéhez 10 tágas osztály, a szertárak (természettan, fizika) és egy nagy könyvtár, valamint a torna- és vívócsarnok, illetve vegytani műhely tartozott. A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Főgimnázium Értesítője az 1887-1888. iskolai évről (1888). Kalocsa, Malatin Antal Könyvnyomdája. 4-5. Ez utóbbi alkotja a ma *Kalocsai Szent István Gimnázium*ként ismert oktatási intézményt.

³ SZABÓ Róbert (2018), *A Kalocsai Jézus-Társasági Intézet története és áldozatvállalása az első világháborúban* (tudományos diákköri dolgozat). Budapest, ELTE BTK.

álló, főként helytörténeti források alapos vizsgálata ugyanis lehetővé teszi, hogy egy reális képet alkossunk az iskola helyzetéről, mindennapjairól a háború idején.

Fontos hangsúlyozni, hogy kutatásom csupán az iskola helyzetét dolgozta fel, nem foglalkozott azonban a Kalocsa egészére vonatkozó háborús hatásokkal. Intézményi jellegéből adódóan az iskolára eltérő, a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, illetve a Budapest-vidéki tankerület főigazgatójának rendeletei voltak érvényesek.

Ugyancsak fontos megállapítani, hogy az intézeti vonatkozások megfelelő áttekintéséhez nem csak az 1914–1918 közötti időszak, de az 1913–1914., illetve az 1918–1919-es tanév néhány őszi hónapjának elemzését is szükségesnek véltem. Ugyanis, a háború közvetlen előzményei már 1913 végén, illetve 1914 első felében érezhetőek voltak; maga a világháború Magyarország számára pedig csak 1918. október végén (november elején), tehát az új tanév első félévében ért véget.

A kutatás motivációi, céljai

Kutatásom témájának megválasztásakor legfontosabb motivációm az volt, hogy a *Kalocsai Szent István Gimnázium* huszadik századi történetét részenként (korszakonként) feldolgozzam, s azt egy egységes formában közzé is tegyem.

E tanulmány ezen belül az iskola első világháborús történetére vonatkozik. Különösen fontos a témaválasztás amiatt, mert 2014 óta a háború centenáriumiát tartjuk, sőt a tavalyi évben befejezésének (1918) századik évfordulójára is emlékeztünk. Emiatt munkám nem csak hiánypótló ismeretekkel szolgál, de feldolgozása az évforduló miatt is releváns.

Céлом ugyanakkor az, hogy rövid, de áttekintő képet adjon kutatásom módszereiről, jellegéről és annak eredményeiről. Ezért írásomban előbb a kutatás forrásairól számolok be, majd az iskola háborús történetét veszem górcső alá. Az egyes háborús tanévek bemutatásánál azonban csak három-három eseményt tárgyalok részletesen, azokat, amelyek véleményem szerint leginkább formáltak az adott tanévben az intézmény helyzetét és a tanulók gondolkodását.

A kutatás forrásai

Kutatásomban főként eredeti forrásanyagra támaszkodtam, amelyet a *Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár* és a *Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár*, az *Országos Széchényi Könyvtár*, valamint a *Kalocsai Szent István Gimnázium ifjúsági könyvtára* tett elérhetővé számomra. A rendkívül színes levéltári anyagokon

kívül azonban felhasználtam még a *Főgimnáziumi Értesítőket*, illetve a *Stefáneum* lapok megfelelő számait. Emellett, szintén teljes értékű forrásként alkalmaztam a heti rendszerességgel megjelenő *Kalocsai Néplapot*.

A *Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár* felhasznált dokumentumai⁴ tekintetében szükséges megemlíteni, hogy azokból csupán azokat választottam ki, amelyeknek az iskolában is voltak hatásai vagy eredményei. Ezek közül beszélhetünk egyrészt országos jellegű rendeletektől, másrészt helyi (tankerületi) vonatkozású előírásokról, amelyeket a felsőbb hatóságok (vallás- és közoktatásügyi miniszter, tankerületi főigazgatók) írtak elő az ország valamennyi közép-, illetve elemi iskolái számára.

Ezentúl a *Főgimnáziumi Értesítők* mint évente egyszer megjelenő évkönyvekben kiemelt szerep jutott az iskola és a háború közötti kapcsolat elemzésének, a háborús részvétel és önfeláldozás (hősi halált halt és kitüntetett katonák, stb.) bemutatásának. Emellett természetesen szerepeltek bennük olyan általános információk is, mint az egyházi jellegű események és sporthírek leírása, illetve intézeti krónika a legfontosabb események vázlatos közlésére. Befelező oldalainkon ugyanakkor összesített statisztikai kimutatásokat találhatunk, ahol többek között a tanulók létszáma és tanulmányi eredményei táblázatos formában vannak feltüntetve.

Az említetteken kívül, további forrásaim voltak a *Stefáneum* lapok, melyek 1911 és 1921 között évente kétszer jelentek meg.⁵ Az értesítőhöz hasonló felépítésű lap háborús számaiban főképp a régi növendékek helyzetével és háborús tevékenységével foglalkozott. A besorozott egyének háborús elbeszélések, történetek formájában adtak szubjektív képet a küzdelem mindennapjairól. Közlésre kerültek emellett leveleik is, amelyeket a frontról írtak az intézet tanárai számára.⁶ Ugyanakkor az értesítőkhöz hasonlóan a *Stefáneumban* is megtalálhatóak voltak a legfontosabb sporthírek, illetve közlésre került a tanév legfontosabb eseményeit tárgyaló, elbeszélő jellegű kronológia is.

Végül, de nem utolsósorban említem meg a források között a *Kalocsai Néplapot*, amely 1878-ban mint vegyes tartalmú hetilap került megalapításra.⁷

⁴ KFL.VI. Egyéb intézmények iratai, 1. Kalocsai Érseki Főgimnázium 1766–1948. 12–13. doboz (1913–1920.) (a továbbiakban KFL.VI.1.). A 12. doboz az 1913–1916., míg a 13. doboz az 1917–1920. közötti levéltári dokumentumokat tartalmazza.

⁵ Drós István (főszerk., 2007), *Magyar Katolikus Lexikon XII. kötet*. Budapest, Szent István Társulat. 344.

⁶ *Stefáneum* XXV. szám (1918), 13.

⁷ WINKLER Pál (1927), *Kalocsa története különös tekintettel politikai és szellemi kultúrájának fejlődésére*. Kalocsa, Árpád Részvénytársaság. 113.

A saját megfogalmazása szerint „*politikai, gazdasági és társadalmi közlöny*” forrásértékét az szolgáltatja, hogy tudományos és szépirodalmi, illetve Kalocsa fejlesztésével foglalkozó cikkei mellett nagy hangsúlyt helyezett a hazafias és vallásos szellem előmozdítására.⁸ Emiatt a kalocsai (és Kalocsa-vidéki) katonákról is hétről-hétre értesítést adott. Utóbbi tevékenysége, illetve az intézet helyzetével foglalkozó néhány rövidebb írása teszi alkalmassá arra, hogy kiegészítő forrása legyen a gimnázium első világháborús történetével foglalkozó kutatásomnak.

Az intézet háborús története

Az 1914-1915-ös tanév története

Az első háborús tanév, 1914–1915 tekintetében rendkívül meglepő volt látni, hogy hadgyakorlatokat az iskola már a háború kitörése előtt is tartott. Ugyanis 1907-ben felállították az ún. Szent Imre-századot, az iskola katonai jellegű, ifjúsági egyesületét, majd 1914 elején két ízben is hadgyakorlatot tartott az intézet. (Ezt megelőzően az „*igazán harcias májusi hónap*”⁹ már április végén kezdetét vette. Elsőként április 25-én került sor ugyanis a *stephaneumi* növendékek katonai diszgyakorlatára a Kalocsán működő sorozóbizottság előtt,¹⁰ melynek tagjai igen jó véleménnyel voltak a tanulókról annak ellenére, hogy azoknak „*semmi egyebük, csak a jobb és ballábuk*”¹¹ állt rendelkezésre.) Az első hadgyakorlatra 1914. május 2-án, Kalocsán került sor, a másodikat pedig a hónap végén Kecelen tartották meg. Mindkét hadgyakorlatot óriási parádé közepette rendezték meg, s megjelent rajtuk a teljes intézet apraja-nagyja. Az intézeti vezetőség hasznosnak ítélte meg a testgyakorlatokat tekintve, hogy „*a komolyan vett katonai gyakorlatozás [...] a gyermekeknek úgy lelki, mint testi kiképzésére igen előnyös hatással bír.*”¹²

A tanév másik jelentősége abban rejlett, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter (továbbiakban VKM) 3709/1914. számú rendelete (kelt. 1914. augusztus 4.) lehetővé tette, hogy az intézet egy részét háborús célok számára lefoglalja a hadsereg. Ezáltal 1914. szeptember 17-étől a *Kisszeminarium* (az intézethez

⁸ WINKLER (1927), 115.

⁹ Stefáneum. A Kalocsai Jézus-Társasági Nevelőintézet lapja. XVII. szám (1914). Kalocsa, Jurcsó Antal Könyvnyomdája. 54.

¹⁰ A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Katolikus Főgimnázium Értesítője az 1913–1914. iskolai évről (1914). Kalocsa, Jurcsó Antal könyvnyomdája. 64.

¹¹ Stefáneum XVII. szám (1914), 54.

¹² Stefáneum XVII. szám (1914), 44.

tartozó kisebb papnevelde) épületében hadikórházat kellett berendezni.¹³ Az áttelepített növendékpapok nappali szobája így az ifjúsági könyvtár két nagy olvasóterme, hálóterme pedig a tornaterem lett.¹⁴ Emellett, mivel a nappalivá lett olvasótermek nem tették lehetővé, hogy a tanulók csendben, egyedül olvashassanak, a könyvtár engedélyezte számukra, hogy több könyvet kölcsönözhessenek ki és vihessenek haza magukkal.¹⁵ Eközben a *kisszeminárium*i kórházban fekvő sebesültek gyógyításában, ápolásában a gimnázium tanári kara vállalt jelentős szerepet. A pedagógusok közül Roznovszky János jezsuita fizikatanár tett kiemelkedő szolgálatot a haza javára, mivel engedélyével Dr. Schönwald József katona-kórházi orvos *„az intézet fizikai szertárában röntgenezettette azon sebesülteket, akiknél nehéz volt megállapítani, hogy vajon csonttörésben szenvednek-e, vagy hol lappang a belőtt golyó.”*¹⁶

A harmadik érdekesség a tanévben az volt, hogy az iskola olyan tanulói kérétek bevonulásukat a háborúba, akik még nem is voltak sorkötelesek. Badics Ferenc tankerületi főigazgató 1915. április 12-én írt levelében arról számolt be, hogy a kalocsai intézetben tett látogatásakor (1915. február 24–28.) báró Podmaniczky Attila és társai azzal keresték fel, hogy nem várva meg a hivatalos értesítést, önkéntesként kívánnak bevonulni 1915 tavaszán. A főigazgató közölte velük, hogy a VKM 913/1915. sz. *rendelete* (kelt. 1915. január 26.) értelmében csak az 1891-ben, illetve 1895–1896-ban született tanulókra vonatkozik az egyévi önkéntesség lehetősége,¹⁷ ám az annál fiatalabbakra (mint a VIII. osztályos, de 1897-es évfolyamú Podmaniczky) nem. A tankerületi főigazgató ezért elutasította a kérést, s a kalocsai intézet vezetőségétől kérte a tanulók igényének felülvizsgálatát: hangsúlyozta, hogy ellenőrizték, rendelkezésre

¹³ A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Katolikus Főgimnázium Értesítője az 1915–1916 iskolai évről (1916). Kalocsa, Jurcsó Antal könyvnyomdája. 3–4.

¹⁴ Főgimnázium Értesítője az 1915–1916. iskolai évről (1916), 3–4.

¹⁵ Főgimnázium Értesítője az 1915–1916. iskolai évről (1916), 4.

¹⁶ Stefáneum. A Kalocsai Jézus-Társasági Nevelőintézet lapja. XIX. szám (1915). Kalocsa, Jurcsó Antal Könyvnyomdája. 7.

¹⁷ A hadköteles (1894. és 1895. évfolyamú, tehát 20 és 19 éves) ifjak számára, mivel a bevonulás következtében kénytelenek voltak félbehagyni tanulmányaikat, a VKM 5074/1914. sz. *körrendelete* (kelt. 1914. október 26.) lehetővé tette, hogy éljenek az egyévi önkéntesség jogával. A rendelet értelmében, ha ezek az utolsó, illetve utolsó előtti évfolyamba lépő tanulók bevonultak és leszolgáltak az egy évet, azonnal leszerelhettek; ha azt azonban még nem fejezték be, úgy szabadon dönthettek, hogy mikor kívánják folytatni hadiszolgálatukat. KFL.VI.1. 12. doboz, 747/1914.

áll-e az a szülői engedély,¹⁸ amely a besorozáshoz szükséges.¹⁹ (Podmaniczky, olybá tűnik, később elérte célját: az 1915–1916-os Főgimnáziumi Értesítő alapján kiderül, hogy a szülői hozzájárulással végül mégis bevonulhatott 1915 tavaszán.²⁰)

Az 1915–1916-os tanév története

A második háborús tanévben az egyik legjelentősebb jelenség a tanulmányi helyzet változásában keresendő. Ugyanis az 1914–1915-ös tanulmányi eredmények jobbak voltak, mint az 1913–1914-es (utolsó békebeli) tanév idején. Ennek magyarázatát az adhatja, hogy a háborús helyzetre való tekintettel a tanári kar határozottabban, „önfeláldozó buzgósággal” látott hozzá az ifjak neveléséhez. Ugyanakkor a háború elhúzódása a pedagógusok fokozott teljesítményének kifáradásához, így tanulmányi visszaeséshez vezetett: ezt támasztják alá az első háborús tanévnél rosszabb eredmények az 1915–1916-os tanévben.²¹ Ugyancsak közrejátszhatott ebben az 1915–1916-os Főgimnáziumi Értesítő szerint, hogy az apák hiánya miatt a fiúgyermekek fegyelme erőteljesen lazult, s kedvelt szórakozási formájuk a háborús hírek olvasása és diszkutálása lett. Ez korlátozta a fiatalabbak gondolkodását és hatással volt a nagyobbak iskolai teljesítőképességére is.²² A jellemző tendencia említett okait Badics Ferenc tankerületi főigazgató későbbi (1916. október 25.) leiratában megerősítette, amit azzal egészített ki, hogy a szorgalmi idő az első két háborús tanévben jelentősen megrövidült, rontva a tanítás hatékonyságát.²³

A tanulmányi előmenetel szinten tartása mellett a tanév másik lényeges feladata a háborús lelkesedés fenntartása volt. Ezért többek között Ferenc József névnapján, 1915. október 4-én a Szent Imre-század szabályos felvonulást rendezett, mely díszmenet élén az intézet zenekara masírozott:²⁴ „A király Ő felsége,

¹⁸ Badics Ferenc a VKM 137975/1914. sz. rendeletének (kelt. 1914. október 14.) megküldésekor úgy fogalmazott, hogy azon tanulókkal szemben, akik tanulmányaik félbehagyásával önként kívánnak bevonulni, és ebbe szüleik vagy gyámjaik beleegyeznek, „a legmesszebb menő méltányosságot fogom gyakorolni”. KFL.VI.1. 12. doboz, 739/1914.

¹⁹ KFL.VI.1. 12. doboz, 196/1915.

²⁰ Főgimnázium Értesítője az 1915–1916. iskolai évről (1916), 13.

²¹ KOMÁRIK István (1935), *A kalocsai Jézus-társasági intézet vázlatos története, I. rész* (1860–1935). Kalocsa, Árpád Nyomda. 25.

²² Főgimnázium Értesítője az 1915–1916. iskolai évről (1916), 18.

²³ KFL.VI.1. 12. doboz, 571/1916.

²⁴ Kalocsai Érseki Katolikus Főgimnázium Értesítője az 1916–1917. iskolai évről (1917). Kalocsa, Jurcsó Antal könyvnyomdája. 72.

a legelső magyar ember névnapja. A szövetségesek lobogói lengenek az intézet tetején.”²⁵ Itt érdemes megjegyezni, hogy e lobogók kihelyezését a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletileg írta elő. A központi hatalmak háború alatti legnagyobb sikerére (gorlice-i áttörés²⁶) hivatkozva a VKM 7094/1915. sz. rendelete (kelt. 1915. július 28.) ugyanis parancsba adta, hogy a vidéki állami hivatalok, illetve intézetek, középületek „úgy mint a fővárosban is történik, az osztrák, német és török lobogókat²⁷ is tűzzék ki.”²⁸ Ennek okát abban határozták meg, hogy „dicsőséges hadjáratunknak egyik jelentős erkölcsi eredményeként Magyarország és Ausztria lakossága lelkileg közelebb jutott egymáshoz,”²⁹ így a középületekre a magyar mellé a német és osztrák zászlót is ki kellett tenni.³⁰ A *Stefáneum* XX. számának krónikása erre vonatkozóan később megjegyezte, hogy az 1848-as forradalom ünnepnapján (1916. március 15.), amilyen zászló csak rendelkezésre állt, azt a növendékek mind feltűzték az iskolai épületekre.³¹ (Ez alatt természetesen a központi hatalmak lobogóit kell érteni.)

Végül ugyancsak említésre méltó, hogy mivel a nagyobb hadgyakorlatok megtartása a tanévben elmaradt,³² ezek hiánypótlására szerveződött újjá 1915 szeptemberében a korábban már működő *stephaneumi* tűzoltóság. (Ugyanis a tűzoltógyakorlatok az 1914–1915-ös tanévben a háború „sajátságos körülményei miatt”³³ nem voltak megtartva.) Ekkor az egység tagjait a VII–VIII. osztály növendékeiből toborozták; a szervezést, illetve a gyakorlatok szakszerű betanítását pedig a jezsuita tanár, Tóth Mike intézte. A brigád megszervezésének fontosságára „elsősorban azt kell felemlítenünk, hogy a növendékeink [...] a nemzet vagyónát védik, megóvják a pusztulástól. Hányszor megtörtént már,

²⁵ *Stefáneum*. A Kalocsai Jézus-Társasági Nevelőintézet lapja. XX. szám (1916). Kalocsa, Jurcsó Antal Könyvnyomdája. 35.

²⁶ Az 1915. május 2-án végrehajtott katonai akció az Osztrák-Magyar Monarchia és a Német Birodalom egyik legnagyobb szabású offenzívája volt a keleti fronton, amely sikerrel törte át az orosz vonalakat. NÉMETH István (2014), *Az első világháború 2014–2018. Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest, L'Harmattan. 132–133.

²⁷ Mivel Bulgária csak később, 1915 őszén lépett be a háborúba a központi hatalmak oldalán, ezért a bolgár zászló a felsorolásban nem szerepel.

²⁸ KFL.VI.1. 12. doboz, 639/1915.

²⁹ KFL.VI.1. 12. doboz, 639/1915.

³⁰ KFL.VI.1. 12. doboz, 639/1915.

³¹ *Stefáneum* XX. szám, 38.

³² *Stefáneum*. A Kalocsai Jézus-Társasági Nevelőintézet lapja. XXI. szám (1916). Budapest, Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomdája. 32.

³³ Kalocsai Érseki Katolikus Főgimnázium Értesítője az 1914–1915. iskolai évről (1915). Kalocsa, Jurcsó Antal Könyvnyomdája. 78.

*hogy nagyobb falvakban se találkozott ember tűzvész idején, aki a szivattyúval és a tömlőkkel szakavatottan tudott volna bánni.*³⁴ A csapat ezen gyakorlati feladatok végrehajtása mellett nyilvános előadásokat, mozgófilmes estélyeket rendezett a gimnázium épületében.³⁵

Az 1916–1917-es tanév története

Az előzőekben láttuk, hogy, mivel 1914 szeptembere óta a *Kisszeminárium* át volt engedve kórházi célokra, a téli tornát nem sikerült megtartani. A nyári (értsd őszi és tavaszi) torna megtartását azonban 1916 nyaráig semmi sem gátolta. Ekkor viszont meghalt Klossy Péter (1846–1916), az intézet egyetlen tornatanára. Mivel Klossy állását nem sikerült betölteni, úgy tűnt, 1916 szeptemberétől már a nyári testnevelés órák is szünetelni fognak.³⁶ A VKM 49981/1916. sz. rendelete (kelt. 1916. május 9.) azonban lehetővé tette, hogy „katonaviselt egyén” lévén, a keleti frontról sebesülten hazatérő Kopping Ádám zászlós katonai kiképzést tartson (1916. október 9-étől) a növendékeknek, amíg a *Kisszeminárium* kórházában lábadozik. Ennek megfelelően Kopping majdnem mindennap, egy-másfél órás katonai előadásokat tartott a felsősök számára, sőt megtanította nekik a zárt század alakításának módszerét is. A katonára emellett nyolc növendéket „kiképzett úgy, hogy ezek egész könnyedén és szabályszerűen tudtak egész szakaszokat oktatni és vezényelni”.³⁷

A tanév másik jelentős eseménye volt Ferenc József (1848–1916) halála, majd az új király, IV. Károly (1916–1918) megkoronázása. A VKM 16668/1916. sz. rendelete (kelt. 1916. december 18.) ezért úgy rendelkezett, hogy „az ifjúság a trónváltozással járó eseményekben ne csak az érdekes külsőségeket, hanem nemzeti életünk új korszakának felemelő és biztató kezdetét lássa”.³⁸ Ennek nyomán a karácsonyi szünetre elutazó tanulóifjúságnak a szünetben kellett részt vennie a koronázás alkalmából tartott helyi istentiszteleteken. Az iskoláknak emellett ünnepséget is kellett tartani, ahol ismertették IV. Károly megkoronázásának jelentőségét.³⁹ A kalocsai intézet 1916. december 30-án vett részt a koronázás kapcsán, a főszékesegyházban tartott ünnepi nagymisén. Külön

³⁴ Főgimnázium Értesítője az 1914–1915. iskolai évről (1915), 24.

³⁵ Főgimnázium Értesítője az 1914–1915. iskolai évről (1915), 24.

³⁶ Stefáneum. A Kalocsai Jézus-Társasági Nevelőintézet lapja. XXII. szám (1917). Budapest, Europa, Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. 17.

³⁷ Stefáneum XXII. szám (1917), 17.

³⁸ KFL.VI.1. 12. doboz, 680/1916.

³⁹ KFL.VI.1. 12. doboz, 680/1916.

említésre méltó érdem, hogy József királyi herceg abban a megtiszteltetésben részesítette az iskolát, „*hogy 9 tagból álló küldöttségének a koronázási menet megtekintésére saját palotájában helyet ajánlott fel.*”⁴⁰ Ezután 1917. január 14-én koronázási ünnepélyt is tartott a gimnázium.⁴¹

Mindeközben a háborús tanévek történetében először okozott problémát az intézetben a világítóanyag hiánya. Ennek köszönhetően a gimnáziumban 1917. február 12-étől bevezetésre került egy hűsvétig tartó rendkívüli órarend,⁴² amely a felsős osztályokban 24 tanórára redukálta a heti órák számát.⁴³ Az intézkedés következtében csak a délelőtti négy órai előadást tartották meg 12 óráig bezárólag, a délutániakat már nem, abból a célból, „*hogy a délutáni világosság teljesen a tanulásra fordítható legyen.*”⁴⁴ Február 16-án végül le is kapcsolták teljesen a villanyvilágítást, mire a *Stefáneum* XXIII. számának krónikása humorosan megjegyezte, hogy a „*tanteremben, ahol ezelőtt a fiúk a tudomány szövetnekét magasan szokták lobogtatni, koromsetét éj, néma csend honolt.*”⁴⁵ Az ifjúság által csak „*villanyválságnak*” hívott⁴⁶ korlátozás végül odáig fajult, hogy 1917. február 24-én csak az ifjúság számára tartották meg a farsangi előadást a teljes intézeti tagság (kisszemináriumi papnövendékek stb.) helyett.⁴⁷

Az 1917-1918-as tanév története

Az 1917-ben már súlyossá váló „villanyválság” mellett mind erőteljesebben jelentkezett a fűtőanyaghiány is. A VKM 51124/1917. sz. rendelete (kelt. 1917. május 30.) ezért már korábban kérte, hogy az 1917–1918-as tanévhez szükséges szénmennyiséget az intézetek még 1917 nyarán gyűjtsék össze és raktározzák el pincéikben.⁴⁸ Azok az intézetek ugyanis, amelyek nem így cselekedtek – mint kiderült –, „*fokozódó nehézségekkel voltak kénytelenek megküzdeni*”, sőt némelyeknek még be is kellett zárni.⁴⁹ Emiatt az előzőt kiegészítő, VKM 9063/1917. sz. rendelete (kelt. 1917. június 13.) azt is kérte az iskoláktól, hogy a biztonság

⁴⁰ *Stefáneum* XXII. szám (1917), 16.

⁴¹ Főgimnázium Értesítője az 1916–1917. iskolai évről (1917), 121.

⁴² Főgimnázium Értesítője az 1916–1917. iskolai évről (1917), 122.

⁴³ KFL.VI.1. 13. doboz, 142/1917.

⁴⁴ Főgimnázium Értesítője az 1916–1917. iskolai évről (1917), 122.

⁴⁵ *Stefáneum*. A Kalocsai Jézus-Társasági Nevelőintézet lapja. XXIII. szám (1917). Budapest, Apostol Nyomda Részvénytársaság. 39.

⁴⁶ *Stefáneum* XXIII. szám (1917), 40.

⁴⁷ Kalocsai Néplap, 1917. február 24. 3.

⁴⁸ KFL.VI.1. 13. doboz, 410/1917.

⁴⁹ KFL.VI.1. 13. doboz, 410/1917.

kedvéért e szükséglet nagyobb mennyiségű tűzifával is biztosítva legyen.⁵⁰ A miniszter reményeivel szemben azonban a VKM 10816/1917. sz. rendeletében (kelt. 1917. január 20.) tárgyalta vízió mégiscsak megvalósult a kalocsai intézetben, miszerint „*azok a tanintézetek, amelyek egész évi fűtőanyag-szükségletükről idejekorán nem gondoskodtak, már a tél kezdetén a legkritikusabb helyzetbe jutottak.*”⁵¹ A VKM 187185/1917. sz. rendeletében foglaltak szerint (kelt. 1917. december 1.) ugyanis a kalocsai intézetben a téli szünet „*a fűtőanyag elégtelensége miatt*” 1917. december 20-tól 1918. január 17-ig tartott.⁵² Sőt a helyzet súlyossága a tanév végére már odáig fajult, hogy az intézet 1918. augusztus 25-én arról értesítette Badics Ferenc tankerületi főigazgatót, hogy a következő tanévre szükséges szén csak részben tudta beszerezni (hét vagonnyi kokszt), ám tíz vagonnyi kokszt még hiányzik.⁵³

Ugyanakkor minden nehézség ellenére sem maradhatott el a jubileumi ünnepnap, mivel 1918. május 26-án éppen 10 éve volt annak (1908), hogy az intézet felajánlotta magát „*Jézus szent Szívének*”. Az ünnepség már kora hajnalban kezdetét vette, amikor a jelenlévők meghallgattak egy szentmisét, majd részesültek az áldozás szentségében. Ezután közös imával történt meg maga a felajánlás.⁵⁴ A Szent Imre-század impozáns katonai tisztelegéssel felvonult a díszoltár előtt, majd délelőtt 11 órától katonai díszgyakorlatot tartott a gimnázium udvarán. Délután fél három körül négy hadiárványt ajándékozott meg néhány tanuló; a csomagokban a készpénz mellett Jézus Szíve-imakönyv, szentképek, illetve rózsafüzér és némi elemózsia lett elhelyezve. Végül az este fél hattól, a díszteremben tartott ünnepi akadémián jelen volt az intézmény teljes ifjúsága is, ahol vallásos versek, értekezések, beszédek hangzottak el. A napot a gimnáziumi zenekar előadását követően Várady Lipót kalocsai érsek zárta le.⁵⁵ E jubileumi ünnepnap jelentőségéért az fogalmazható meg, hogy a nagy veszteségek és a háború okozta nyomor ellenére még volt lelkesedés és anyagi keret, hogy egy ehhez hasonló rendezvényt megtartsanak, és arra külsős személyeket hívjanak el.⁵⁶

Mindeközben az 1917–1918-as tanév végén három hadiérettségi lebonyolítására is sor került (az előző tanévek két-két hadiérettséggjével szemben). Elsőként,

⁵⁰ KFL.VI.1. 13. doboz, 435/1917.

⁵¹ KFL.VI.1. 13. doboz, 60/1917.

⁵² KFL.VI.1. 13. doboz, 731/1917.

⁵³ KFL.VI.1. 13. doboz, 515/1918.

⁵⁴ Stefáneum XXV. szám (1918), 3.

⁵⁵ Stefáneum XXV. szám (1918), 4–6.

⁵⁶ Kalocsai Néplap, 1918. június 15. 3.

a VKM 7/1918. sz. *rendelete* (kelt. 1918. január 2.) írta elő az 1900-as születésű, sorköteles, VII–VIII. osztályos tanulók számára, hogy vegyenek részt az 1918. február 1-től 1918. március 14-ig tartó, hat hetes előkészítő tanfolyamon. A hetedikesek ezután osztályvizsgát tettek a VII. osztály fennmaradó tananyagából, míg a nyolcadikosok letették az érettségi vizsgát.⁵⁷ Ezután a VKM 2304/1918. sz. *rendelete* (kelt. 1918. március 2.) már arról tudósított, hogy a sorköteles hetedikeseknek részt kell venniük egy április havi előkészítő tanfolyamon (1918. április 2–24.), amelyet követően letehetik a hetedikesek osztályvizsgát.⁵⁸ Végül, a tanév harmadik, egyben utolsó tanfolyamára a VKM 4280/1918. sz. *rendelete* (kelt. 1918. április 21.) alapján került sor. Az 1918. május 1-től május 24-ig tartó előkészítő tanfolyamon az 1899-es évfolyamú, sorköteles, hetedikesek és nyolcadikosok vettek részt,⁵⁹ akik előbb osztályvizsgálatot, majd szóbeli érettségi vizsgálatot tettek.⁶⁰ Ezáltal a kalocsai gimnáziumban az említett rendeleteknek megfelelően márciusban hét fő,⁶¹ áprilisban tíz fő, májusban pedig öt fő⁶² tett érettségi vizsgát, összesen tehát huszonkettő hadiértségszerező volt az előző tanév (1916–1917) tizennégy érettségijével⁶³ szemben.

Konklúzió

Habár az intézmény történetéről napjainkig már több feldolgozás, szakirodalmi munka született, olyan egyetlen sem, amely kifejezetten annak első világháborús tevékenységével kapcsolatos. Kutatásom kiemelten fontos újszerűségét így a téma hiánypótló feldolgozása adja.

Ugyanakkor a tanulmányban részletezett, az intézmény első világháborús korszakára vonatkozó kutatásom befejezése után célom, hogy az iskola második világháborús történetét is feldolgozzam, ezáltal járulva hozzá az intézet és Kalocsa XX. századi mikrotörténelmének bővítéséhez. Kutatásaimmal ugyanis fiatal történész társaim, kollégáim figyelmét hívom fel arra, hogy hasonló módszerrel, megfelelően alapos munkával más hazai vagy külföldi városok, községek vagy falvak első világháborús önfeláldozását dolgozzák fel, akár egy-egy középiskola vagy felsőoktatási intézmény szemszögéből közelítve is meg a kérdést.

⁵⁷ KFL.VI.1. 13. doboz, 29/1918.

⁵⁸ KFL.VI.1. 13. doboz, 160/1918.

⁵⁹ Kalocsai Érseki Katolikus Főgimnázium Értesítője az 1917–1918. iskolai évről (1918). Kalocsa, Werner Károly Könyvnyomdája. 27–28.

⁶⁰ KFL.VI.1. 13. doboz, 248/1918.

⁶¹ Kalocsai Néplap, 1918. március 23. 3.

⁶² Főgimnázium Értesítője az 1917–1918. iskolai évről (1918), 27–28.

⁶³ Főgimnázium Értesítője az 1916–1917. iskolai évről (1917), 118–122.

Bibliográfia

Levéltári források

KFL.VI. Egyéb intézmények iratai, 1. Kalocsai Érseki Főgimnázium 1766–1948. 12-13. doboz (1913–1920.)

Sajtó

Kalocsai Néplap 1917–1918.

Stefáneum. A Kalocsai Jézus-Társasági Nevelőintézet lapja 1914–1918.

Egyéb források

A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Katolikus Főgimnázium Értesítője 1888–1918.

Szakirodalom

DIÓS István (2007), *Magyar Katolikus Lexikon XII.* Budapest, Szent István Társulat.

KOMÁRIK István (1935), *A kalocsai Jézus-társasági intézet vázlatos története, I. rész (1860–1935).* Kalocsa, Árpád Nyomda.

NÉMETH István (2014), *Az első világháború 2014-2018. Tanulmányok és dokumentumok.* Budapest, L'Harmattan.

WINKLER Pál (1927), *Kalocsa története különös tekintettel politikai és szellemi kultúrájának fejlődésére.* Kalocsa, Árpád Részvénytársaság.

Koncessziók és hitelek, avagy a brit geopolitikai érdekek és eszközök bővülése Iránban 1889–1914 között

VÁCZ ISTVÁN

Bevezetés

A „hosszú XIX. század” a klasszikus geopolitikai játszmák színtere. Ezen időszak alatt a világ vezető hatalma, a Brit Birodalom igyekezett a világban elfoglalt pozícióit megtartani, valamint riválisait visszaszorítani. Nagyjából a századfordulóig elsősorban Oroszország vált mind a globális, mind a perzsa szintén a birodalom kihívójává. A XX. század elejétől viszont a feltörekvő, és a geopolitikai status quót felborítani kívánó Németország vált a brit világrend első számú megkérdőjelezőjévé. A nagyhatalmi vetélkedések az évszázad folyamán elérték Iránt is, sőt az idő előrehaladtával egyre inkább megkerülhetetlenné vált az ország egyrészt stratégiai helyzetéből, másrészt nyersanyagkészletéből adódóan. Nagy-Britanniának, főleg az amerikai gyarmatok elvesztése után, a század folyamán elsősorban India, valamint a kereskedelmi utak védelme miatt vált fontossá Perzsia, azonban a századfordulóra már az államon belül is komoly birodalmi érdekek és eszközök jelentek meg, valamint érdekeltségeket építettek ki.¹ Hatalmi törekvéseiket főként hitelekkel, gazdasági érdekeiket pedig koncessziókkal igyekeztek bebiztosítani, valamint kibővíteni.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a brit geopolitikai érdekek és eszközök bővülését az Iránért folytatott játszmában. Véleményem szerint ezek az események, amiatt is figyelemre méltók, mivel a konkrét példán keresztül láthatjuk nem csak az akkori Brit Birodalom érdekeit, továbbá befolyást és érdekszférát építő gazdasági eszközeit, hanem megismerhetjük egy mai XXI. századi nagyhatalom eszköztárának egy részét is. Tehát megvizsgálhatjuk, hogy egy nagyhatalom hogyan képes ezekkel az – jelen tanulmány folyamán elsősorban gazdasági – intézkedésekkel, gyakorlatokkal, és megállapodásokkal,

¹ MAJOROS István (1997), „A keleti kérdés kezdetei. Nagyhatalmi politika és görög felkelés” *Világtörténet*. 59. (<http://bit.ly/2i5NHSB> – 2017.11.09.)

hatalmi viszonyokat, gazdasági kizsákmányolást, valamint egyenlőtlen feltételeket kiépíteni. A geopolitikai módszertan segítségével – a vizsgált témában, valamint napjainkban is – láthatjuk az érdekérvényesítés, érdekszféra-építés, valamint a befolyásszerzés gyakorlatát a megállapodásokkor kötött szép szavak, mint például a „szuverenitás”, a „biztonság”, a „szabadkereskedelelem”, valamint a „fejlesztés” mögött.

Tanulmányomban a megfogalmazott célokat igyekszem bemutatni, ehhez először is szeretném áttekinteni a forrásokat, valamint szakirodalmakat. Majd szükségesnek érzem röviden ismertetni a dolgozat kulcsfogalmait, módszereit, valamint belső logikáját. Ezután röviden igyekszem rávilágítani a világpolitikai kontextusra, ami a vizsgált időszak elemzéséhez miatt rendkívül fontos. Ezt követően pedig a konkrét brit geopolitikai érdekeket és az ezek érvényesítéséhez, megszerzéséhez használt eszközöket, vagyis a hiteleket és koncessziókat fogom bemutatni.

Felhasznált irodalmak és módszerek

A tanulmány elkészítése folyamán nagy hangsúlyt fektettem a korabeli dokumentumokra, a kortárs szerzők és véleményformálók alkotásaira, valamint a publicisztikai művekre, újságcikkekre. Előbbieknél Jacob C. Hurewitz gyűjteményére támaszkodtam. A kortárs alkotók közül kiemelten használtam Lord Curzon és Percy Molesworth Sykes műveit, mivel előbbi a britek perzsa politikájának egyik fő alakítója volt, utóbbi pedig bejárta többször az országot, ismerte a brit érdekeket és a helyi viszonyokat, továbbá információkban gazdag leírásokat készített. Kortárs források tehát bőségesen találhatóak, mivel a nagyhatalmak csatasorba állították a földrajztudományt is, ami azzal járt, hogy a tudósok ekkor gyakran kémek, és diplomaták is voltak.² A másik oka forrásbőségnek az, hogy az Iránért zajló geopolitikai konfliktus igen intenzív és nagy téttel bíró volt, így a sajtó kiemelt figyelemmel követte és kommentálta az eseményeket. Jelen forrásokat és műveket tehát nagyon fontosnak gondolom, azonban kritikával, a saját kontextusukban kell kezelni őket. Ezek írói a klasszikus geopolitika képviselői voltak, vagyis nyugati szemléletű, az angolszász kultúrkörből jövő, fehér, magas státuszú férfiak, szociális előnyökkel és privilegizált helyzettel. Szemléletükben Európa- és államcentrikusak, a területeket értékük szerint osztályozták. Ezenfelül céljaik között szerepelt országuk

² LAZER, Madeline, „Why They Played: The British and Russian Motivations for Expansion” *Nineteenth-Century Central Asia*. Senior Honors Thesis. George Washington University. 16. (<http://bit.ly/2te31Ee> – 2017.03.06.)

külpolitikájának a „tudományos” igazolása is.³ Továbbá ezen szerzőknek még a kellő történelmi távolság sem állt a rendelkezésükre. Vagyis ezen értékes és információban gazdag művek, illetve a korabeli nyugati sajtó elemzésekor ezeket a szempontokat mindenképpen figyelembe kell venni. A felhasznált irodalmak második része a mai modern szakirodalmak. Többségük szintén nyugati, azonban van, amit perzsa származású, de nyugati műveltséggel is rendelkező szerző írt. Ebből a csoportból kiemelten támaszkodtam Ervand Abrahamian és Michael Axworthy munkáira. Végül pedig a fogalommagyarázatokhoz több fajta emberföldrajzi enciklopédiát használtam fel.

A tanulmány ezen részében szeretném tisztázni a fogalmi kereteket. Először is a geopolitika valamint a geopolitikai érdekek és azt szolgáló eszközök fogalmát szeretném meghatározni. A feladat nem könnyű, mivel ennek a kifejezésnek nincsen egyszerű megfogalmazása.⁴ Ha mégis egy mondattal kellene, akkor talán úgy lehetne megfogalmazni, és leegyszerűsíteni, hogy a geopolitika a tér, a hatalom és a politikai gyakorlat közötti kapcsolat.⁵ Azonban a fogalom az időben előrehaladva folyamatosan fejlődött, változott. Meghatározásakor az is problémát okoz, hogy a kifejezés felkapottsága miatt gyakorlatilag mindenféle külpolitikai vonatkozásban szokták használni. Véleményem szerint egyrészt a geopolitika az államok hosszú távú stratégiai kilátásaival foglalkozik. Ebben a csoportba olyan területek tartoznak, mint például a nemzetbiztonság, a nemzeti érdekek védelme, valamint minden olyan szituáció, ami hatással van egy ország szuverenitására.⁶ Vagyis a geopolitika foglalkozik olyan gyakorlatokkal és reprezentációkkal is, amiknek célja egy terület, vagy azon belül valamilyen nyersanyag, pozíció ellenőrzése.⁷ Ezen folyamatok során a politikusok, a hivatalos geopolitikusok, valamint tudósok és propagandisták előszeretettel használnak hangzatos metaforákat, kifejezéseket a könnyebb érthetőség, valamint a közvélemény számára. Azonban az ilyen kifejezések és metaforák mögött politikai és hatalmi elemek vannak.⁸ Ezeket az elemeket vizsgálja a kritikai geopolitika. Tehát egy kifejezés mögött, mint például a jelen iráni esetben

³ FLINT, Colin (2006), *Introduction to Geopolitics*. Abingdon, Oxon, Routledge. 17; 24; 28–29.

⁴ *The Dictionary of Human Geography* (2009). Malden, MA and Oxford, Wiley-Blackwell Press. 301. (<https://bit.ly/2e0Fjmr> – 2018. 05.19.)

⁵ WARF, Barney (szerk., 2006), *Encyclopedia of Human Geography*. Florida State University, SAGE Publications Press. 184.

⁶ PITZL, Gerald R. (2004), *Encyclopedia of Human Geography*. Westport, CT and London, Greenwood Press. 89.

⁷ FLINT (2006), 13.

⁸ WARF (2006), 65.

a „fejlődés”, a „szabadkereskedelem”, a „stabilitás és biztonság” kifejezések mögötti viszonyokat is meg kell néznünk az elemzés folyamán. Ezen szövegek értelmezésekor tehát fel kell tennünk olyan kérdéseket, hogy ezzel valójában ki nyer, kinek jó ez, ki veszít, mit veszít, vagyis, hogy mik a következmények.⁹ Úgy gondolom, hogy ezen geopolitikai gondolkodásmód a jelenlegi XXI. században is elengedhetetlen, mivel tele vagyunk ilyen szólamokkal, amik nagyon jól hangzanak, de mögöttük egészen más gazdasági és politikai tartalmak vannak. Ilyenek például a „demokrácia” és az ehhez kapcsolódó főleg az Egyesült Államokhoz kapcsolható „demokráciaterjesztés”, valamint legújabban a kínai „Új Selyemút” projekt is. Ugyanakkor a geopolitika nem csak az államok eszköze, illetve több mint háború és birodalomépítés.¹⁰ Nemzetközi szervezetek, óriási transznacionális vállalatok, civilszervezetek, zöld szervezetek, tehát különböző érdek- és hatalmi csoportok is alkalmazzák.

Meglátásom szerint a geopolitikai érdekek definíciója a fentiekből adódóan az alábbi: az állam hosszú távú nemzetbiztonsági, stratégiai, valamint gazdasági céljai, amiknek elérése esetén az adott ország gazdasága, társadalmá, nemzetközi helyzete és hatalma profitál. Illetve ide tartozik az is, hogy nem engedi az ellenségének érzékelt államnak, hogy saját területein a geopolitikai céljait elérje.

A geopolitikai eszközök a fent említett célok eléréséhez tett lépések, jelen vizsgálat során elsősorban gazdasági gyakorlatok. Ezek egybeeshetnek az érdekekkel is, pl.: az Angol-Perzsa Olajvállalat, ami egyrészt egy geopolitikai érdek is, mivel érdeke volt Nagy-Britanniának a perzsa olajkincs kitermelése saját maga számára. Ugyanakkor geopolitikai eszköz is, mivel ezzel a Brit Birodalom a saját hatalmi pozícióját mind a világban, mind Iránban megerősítette, a vállalaton keresztül képes volt hatalmát, politikai és gazdasági érdekeit érvényesíteni az országban. Tanulmányomban a kezdeti cél alapján csoportosítottam a geopolitikai eszközöket és érdekeket. Vagyis a – tanulmány által vizsgált gazdasági – geopolitikai eszközök célja első sorban politikai befolyásszerzés, vagyis hatalmi viszony kialakítása.

A britek megjelenése és érdekei

Meglátásom szerint Nagy-Britannia a közel-keleti megjelenésekor, egészen 1889-ig inkább reaktív politikát folytatott. Ennek az volt az oka, hogy konfliktusok sorozatába rángatták be őket, és nem ők dönthették el, hogy mikor és

⁹ FLINT (2006), 16.

¹⁰ FLINT (2006), 16.

miben avatkoznak be.¹¹ A század elején a franciák érkezése adott okot az angoloknak, hogy ők is elkezdjék kiépíteni kapcsolataikat az addig elszigetelt Perzsiával.¹² A francia császár bukásával az oroszok váltak a második legerősebb hatalommá, és az 1820-as évek végétől elkezdtek minden égtáj felé terjeszkedni, ami súlyosan veszélyeztette a britek pozícióit, és a nemzetközi status quót.¹³ Az angolok a perzsa politikát elsősorban ekkor még India védelme határozta meg, ennek megfelelően kötöttek egyezményeket a sahhal.¹⁴ Oroszországot végül sikerült feltartóztatniuk Kínában, az Oszmán Birodalomban, valamint a Balkánon is. Emiatt a század utolsó negyedétől a Perzsa-öböl felé igyekeztek terjeszkedni.¹⁵

Nagy-Britannia érdekei a XIX. század során folyamatosan bővültek. Irán, földrajzi pozíciójából fakadóan, összeköti Európát Indiával, valamint a Perzsa-öböl „gondnoka”.¹⁶ Ahogy azt Sykes is leírta, egészen az 1890-es évekig, a szempontjukból ezek a geopolitikai tények adták neki az elsődleges fontosságot.¹⁷ A század közepétől az ország a szó szoros értelmében összekapcsolta Brit Birodalmat, ugyanis 1856-tól elkezdett kiépülni a távíróvonal, ami a brit gyarmati igazgatást sokkal gyorsabbá és egyszerűbbé tette. A vonal 1900-ra elérte Teheránt, illetve a fontosabb perzsa városokat is.¹⁸ A birodalom célja volt továbbá, hogy megakadályozza az orosz előrenyomulást, valamint azt, hogy a rivális hatalom kikötött létesítsen az Öböl térségében, mivel így veszélyeztetette volna a britek által ellenőrzött létfontosságú tengeri hajózási útvonalakat. Ezek ellenőrzése pedig kulcskérdés volt a tengeri hatalom számára.¹⁹ Tehát a geostratégiai érdekek védelmében a britek megpróbálták az oroszok déli

¹¹ INGRAM, Edward (1982), „Approaches to the Great Game in Asia” *Middle Eastern Studies*. [18] (4). 449. (<http://bit.ly/2iMD9Y8> – 2017.11.09.)

¹² SYKES, Major Percy Molesworth (1915), *A History of Persia*. London. Macmillan and Co. 401. (<http://bit.ly/2voEOIb> – 2017.03.06.)

¹³ FROMKIN, David (1980), „The Great Game in Asia” *Foreign Affairs*. [58] (4). 937. (<http://bit.ly/2i5zZzf> – 2017.11.09.)

¹⁴ AXWORTHY, Michael (2008), *A History of Iran*. New York, Empire of the Mind. 178.

¹⁵ *The Sydney Mail*: Ten thousand miles. [LXXIV] (2195). Sydney. 1902. Aug. 2. 292. (<https://bit.ly/2ulwqJS> – 2018.09.09.)

¹⁶ REZUN, Miron (1986), „The Great Game revisited” *International Journal*. [41] (2). 327. (<http://bit.ly/2hmd8i8> – 2017.11.09.)

¹⁷ SYKES, Major Percy Molesworth (1902), *Ten thousand miles in Persia, or eight years in Iran*. London. 447 (<http://bit.ly/2tUMuUx> – 2017.03.06.)

¹⁸ ERVAND, Abrahamian (2008), *A History of Modern Iran*. New York, Cambridge University Press. 13; SYKES (1915), 474.

¹⁹ SYKES (1902), 444–445; INGRAM (1982), 938.

előnyomulását megfékezni, saját érdekszférájukat pedig egyre északabbra kitolni.²⁰ Azonban stratégiaiilag az Orosz Birodalom a geopolitikai helyzete miatt előnyben volt velük szemben. 1881-től kezdve, mintegy 1200 mérföld hosszan, egészen az Ararát hegységtől Afganisztánig a perzsák szomszédjává váltak.²¹ Könnyen elérhették Perzsia északi részét, míg az angolokra egy hosszú tengeri út várt. Ezenkívül a Kaszpi-tenger Oroszország saját „tava” volt, addig az Indiai-óceán nemzetközi víz volt.²² Az 1890-es évekre tehát Irán a nagyhatalmak fókuszába került. Mind a közvélemény, mind Lord Curzon úgy vélte, hogy ez az ország volt a kulcs a „Pax Britannica” fenntartásához, és ez az a térszín, ahol a brit pozíciók a legsebezhetőbbek voltak a világban.²³

Az érdekek másik nagy csoportja gazdasági eredetű volt. A perzsa nyersanyagvagyon nagyon jelentősnek tartották, és a britek is igyekeztek megszerezni. Ennek fő eszközei a különböző koncessziók voltak.²⁴ Az ásványkincsek közül kiemelkedett a XX. század elejétől kezdve a kőolaj, amelynek a jelentősége fokozatosan nőtt, főleg hogy Nagy-Britannia a szénrel ellentétben nem rendelkezett saját területén olajmezőkkel, ellentétben Oroszországgal és az Egyesült Államokkal.²⁵

A sajtóban, valamint a politikai kommunikációban természetesen máshogy fejtették ki céljaikat, cselekedeteiket, érdekeiket. Sykes és Murray úgy fogalmazott, hogy Nagy-Britanniának egy erős, nagy és virágzó Perzsiára lenne szüksége, ami be tudja tölteni az ütközőállam szerepét az Orosz Birodalommal szemben.²⁶ A nyugati sajtó is hasonló szellemben nyilatkozott. A *The Glasgow Herald* szerint egy egységes Irán sokkal jobb lett volna, mint egy két felé szakított, illetve a *Boston Evening Transcript*nál is azt írták, hogy Anglia nem szeretné elfoglalni az ország déli részét.²⁷ Természetesen ezek az állítások roppant messze álltak a valóságtól.

²⁰ REZUN (1986), 324–325.

²¹ MANSFIELD, Peter (2013), *A History of the Middle East. 4th edition.* Penguin Books Press.

²² HUREWITZ, Jacob C. (szerk., 1956), *Diplomacy in the Near and Middle east. Documentary record 1535–1914.* I. kötet. Princeton, New Jersey. 223–224. (<http://bit.ly/2vobCAX> – 2017.03.06.)

²³ REZUN (1986), 328; *Boston Evening Transcript*: The Menace in Persia. [82] (285). Boston. 1911. Dec. 7. (<http://bit.ly/2tr8nHL> – 2017.03.06.)

²⁴ *The Glasgow Herald*: Situation in Persia. [125] (41). Glasgow. 1907. Febr. 16. 7. (<http://bit.ly/2tqOdxY> – 2017.03.06.)

²⁵ REZUN (1986), 330–331; AXWORTHY (2008), 211–212.

²⁶ SYKES (1902), 448; MURRAY, Gilbert, (1915), *The foreign policy of Sir Edward Grey, 1906–1915.* Oxford, The Clarendon Press. 87. (<http://bit.ly/2tqRyg3> – 2017.03.06.)

²⁷ The Glasgow Herald (1907), 7; Boston Evening Transcript (1911), 13.

Összességében az érdekekről elmondható, hogy a britek minél jobban beegalyodtak a „Perzsa kérdésbe”, annál inkább fontossá vált nekik az ország, véleményem szerint a hangsúlynövekedés 1889-ben kezdődött, emiatt ez az elemzésem kezdő időpontja. A terület feletti befolyás elvesztése innentől kezdve rendkívül súlyosan érintette volna a brit gazdaságot, valamint nemzetközi pozíciót.²⁸

Világpolitikai kontextus

Az Iránban zajló események megértéséhez úgy vélem, hogy röviden ismertetni kell azokat a rövid, közép és hosszú távú folyamatokat, amelyek lejátszódtak a vizsgált időszak alatt a világban. Mint látni fogjuk, ezeknek természetesen komoly hatása volt a brit politikára az országban.

Az első ilyen folyamat a második ipari forradalom, ami jelentős technológiai változásokat hozott. Fellendült a vegyipar, elektronikai ipar, petrokkémia stb. Ennek hatására a szén mellett egyre jelentősebb szerepre tett szert a kőolaj, emiatt tehát a perzsa mezők világgazdasági jelentőségűekké váltak.²⁹

Nagy-Britannia politikájának másik meghatározó tényezői, hogy a XIX. század folyamán mind az Egyesült Államok, mind Németország gazdaságilag is felemelkedett, sőt 1910-re az ipari termelésben meg is előzték az országot, így az igyekezett saját piacait bebiztosítani, valamint megpróbálta kiszorítani a riválisait. A visszaszorulásuk látványos volt, ugyanis míg 1870-ben a világ ipari termelésének 32%-át adták, addig ez 1914-re 14%-ra esett vissza. Ugyanakkor a német ipari termékek elárasztották Európát, amit a britek komoly fenyegetésként érzékeltek.³⁰ Továbbá az öreg kontinens és Ázsia mellett a világ többi táján is egyre inkább jelen voltak.

A következő eseménysorozat, amely hatással volt az Iránban történetekre, az az orosz expanzió, valamint Japán felemelkedése volt. Ugyanis mind a két nagyhatalom igyekezett Ázsiában terjeszkedni, Oroszország közvetlenül veszélyeztette Perzsiát, valamint a két hatalom konfliktusa, az orosz-japán háború is kihatott az országban történetekre. A rövid távú folyamatoknál továbbá a második búr háborút kell még említeni.

Pénzügyek és hatalom

A dolgozat ebben a szakaszában azt szeretném bemutatni, hogy Nagy-Britannia milyen geopolitikai, jelen esetben pénzügyi eszközökkel próbált szerezni, illetve

²⁸ ERVAND (2008), 37–39.

²⁹ BIHARI Péter (2014), *A nagy háború 100 éve*. Budapest, Pesti Kalligram Kft. (<http://bit.ly/2voemhS> – 2017.03.06.)

³⁰ BIHARI (2014).

szerzett politikai hatalmat az országban, valamint ezekkel az eszközökkel hogyan szólt bele a perzsa államügyekbe.

Véleményem szerint tehát a Perzsiáért folytatott harc 1889 és 1914 között volt a legkielemeztebb. Egyrészt amiatt, mivel a transzkaszpi vasút megépítése tovább fokozta az orosz politikai és gazdasági nyomást Perzsián, mivel az oroszok súlypontja átkerült Transzkaszpiába és Asztrabádba.³¹ Valamint 1889-ben alapították meg a britek a Perzsa Birodalmi Bankot, amely a későbbi Angol-Perzsa Olajvállalat mellett a legfontosabb geopolitikai eszközük volt. A bank volt az országban az első modern pénzintézmény, jelentőségét jól mutatta, hogy igazgatójának a Hong Kong-i bank korábbi vezetőjét választották.³² A bank jogai igen széleskörűek voltak, csak ez az intézmény nyomtathatott papírpénzt az országban, ugyanakkor, bár meghatározó geopolitikai eszköz, csak bizonyos, azonban modern szektorokban tudott dominálni.³³ Elsődleges célja természetesen a brit politikai és gazdasági érdekek kielégítése volt. Alapvetően három érdekcsoport határozta meg a bank működését. Egyrészt a részvényesek, akit profitot akartak elérni, a brit kormány, amely a geopolitikai eszközöként tekintett az intézményre, valamint a perzsa kormány, amely elsősorban egy nemzeti banknak akarta a vállalkozást. Azonban ahogy közeledett a háború, úgy alakult ki a céloknak megfelelő sorrend: kormány, részvényesek, perzsák.³⁴

Az Irán feletti befolyásszerzés egyik legfontosabb eszközei a külföldi hitelek voltak. Ezek adósságválságokat okoztak, emiatt a nagyhatalmak körében ma is igen kedvelt geopolitikai eszközök, napjainkban leginkább a kínai „Új Selyemúttal” kapcsolatban hallhatunk hasonlókat.³⁵ Perzsiában először Nagy-Britannia igyekezett hiteleket nyújtani az államnak, de nem járt sikerrel. Ennek okai a korábbi bedőlt perzsa-angol koncessziók, mint például a „Tobacco Regie” voltak.³⁶ A fentiek, valamint az időközben zajló második búr háború (1899-1902) lekötötte a brit erőforrásokat, emiatt az Orosz Birodalom számára nyílt lehetőség, amit ki is használt. 1900-ban 2,4 millió fontos kölcsönt

³¹ CURZON, George Nathaniel (1889), *Russia in central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*. London, Longmans, Green and Co. 275. (<http://bit.ly/2ul8atW> – 2017.03.06.)

³² JONES, Geoffrey (1987), „The Imperial Bank of Iran and Iranian Economic Development, 1890–1952” *Business and Economic History*. [16] (70). (<https://bit.ly/2x2YGmD> – 2018.09.09.)

³³ AXWORTHY (2008), 194–195; JONES (1987), 71.

³⁴ JONES (1987), 71.

³⁵ *The Economist*: The perils of China’s “debt-trap diplomacy”. 2018. sept. 6. (<https://econ.st/2Oa8UZx> – 2018.09.08.)

³⁶ SYKES (1915), 481.

nyújtott Perzsiának 75 évre 5%-os kamatra.³⁷ Ez különösen nagy mennyiségű pénz annak a tükrében, hogy az ország bevételei évente nem érték el a másfél millió fontot.³⁸ Emellett a hitel feltételei igen hátrányosak voltak mind a perzsa államnak, mind a Brit Birodalomnak. A szerződés értelmében Irán az oroszok beleegyezése nélkül 10 évig nem vehetett fel más országtól hitelt, vissza kellett fizetni a briteknek a meglévő adósságokat, ezekkel is csökkentve azok politikai befolyását. Valamint a vámokat sem csökkenthették. A felvett kölcsönök hamar elfogytak, a nagyhatalmak pedig további befolyást akartak szerezni. 1901-ben Oroszország egy újabb 1 millió fontos hitelt biztosított az országnak.³⁹ Tehát gyakorlatilag két év alatt az államadósság 200%-ra nőtt. Az oroszoktól való hitelfüggés meglepte az angolokat, azonban az orosz-japán háború lehetőségét biztosított számukra érdekeltségeik visszaszerzéséhez. Az oroszokkal való szerződéssel szemben, a sah 1904-ben 190 ezer fontos, majd 1905-ben pedig egy 100 ezer fontos brit hitelt kapott.⁴⁰ Ezek az összegek jóval kevesebbek voltak, mint az orosz hitelek, azonban véleményem szerint mégis fontosak, mivel így a brit politikai befolyás is visszatért, ráadásul a korábbi orosz szerződés megszegésével, vagyis a hatalmi viszonyok tekintetében sikerült visszakapaszkodniuk.

Az Orosz Birodalom az 1904-1905-ös háború során súlyos vereséget szenvedett, az angolok világgpiaci részesedése meredeken csökkent, valamint riválisok, jelen esetben Németország és az USA nagy mértékben megerősödtek, és főleg előbbi igyekezett magának új piacokat szerezni és világbirodalmat létrehozni. Ezek a folyamatok Nagy-Britanniát és Oroszországot közelebb hozták egymáshoz Perzsiában is. Végül a két nagyhatalom 1907-ben kiegyezett egymással, és megkötötték az angol-orosz megállapodást.⁴¹ Ebben az országot érdekszférákra osztották. A britek tudták, hogy az oroszok számára csak az az elfogadható, ha Irán jobban függ tőlük, mint a britektől.⁴² A térképről is látható, hogy az érdekszférájuk északon jóval nagyobb, illetve több fontos várost tartalmaz. Ennek megfelelően Az oroszok befolyási zónájában 7 millióan éltek, míg az angolokéban csak 690 ezren. A középso „semleges” részen pedig körülbelül 2 millióan. Továbbá hozzá kell tenni, hogy a semleges szféra jelentős

³⁷ SYKES (1915), 481; LANGENHUYSEN, C. L. van (1917), *Behind the Veil in Persia*. English Documents. Amsterdam. 11. (<http://bit.ly/2t1AhdP> – 2017.03.06.)

³⁸ ERVAND (2008), 54.

³⁹ SYKES (1915), 481–482.

⁴⁰ LANGENHUYSEN (1917), 11.

⁴¹ REZUN (1986), 325.

⁴² INGRAM (1982), 451.

része természetlen sivatag volt.⁴³ A szerződésben a felek kölcsönösen vállalták, hogy egymás területén nem szereznek politikai és gazdasági koncessziókat, és egymást nem akadályozzák a másik zónáján belül. A két zóna között mind a két ország szerezhetett koncessziókat, a már meglévőket pedig tiszteletben tartják. Ugyanakkor a britek számára nagy siker volt, hogy Oroszország elismerte speciális jogaikat az ország déli, öböl menti részén, ami hivatalosan nem tartozott az érdekszférájukba. Így véleményem szerint az angoloknak a geopolitikai céljaikat sikerült maradéktalanul elérniük, és pozícióikat a számkra elsődlegesen fontos déli területeken bebiztosították.⁴⁴ Ezen területek értéke egyrészt az olaj, másrészt pedig a Szezei-csatorna megnyitása után pedig még jobban felértékelődött.⁴⁵ A megegyezés értelmében a két nagyhatalom közös pénzügyi függésben tartotta az országot, és nem hivatalosan, de a gyakorlatban a felvett pénzeszegek elköltését is felügyelte.⁴⁶ A hitelválságon keresztül folyamatosan politikai hatalmat építettek ki maguknak és az iráni belpolitika részévé váltak.⁴⁷

⁴³ *The Lewiston Daily Sun*: What is Persia? [XIX]. Lewiston. 1911. Dec. 27. 5. (<https://tinyurl.hu/CJ5q/> – 2018.09.09.)

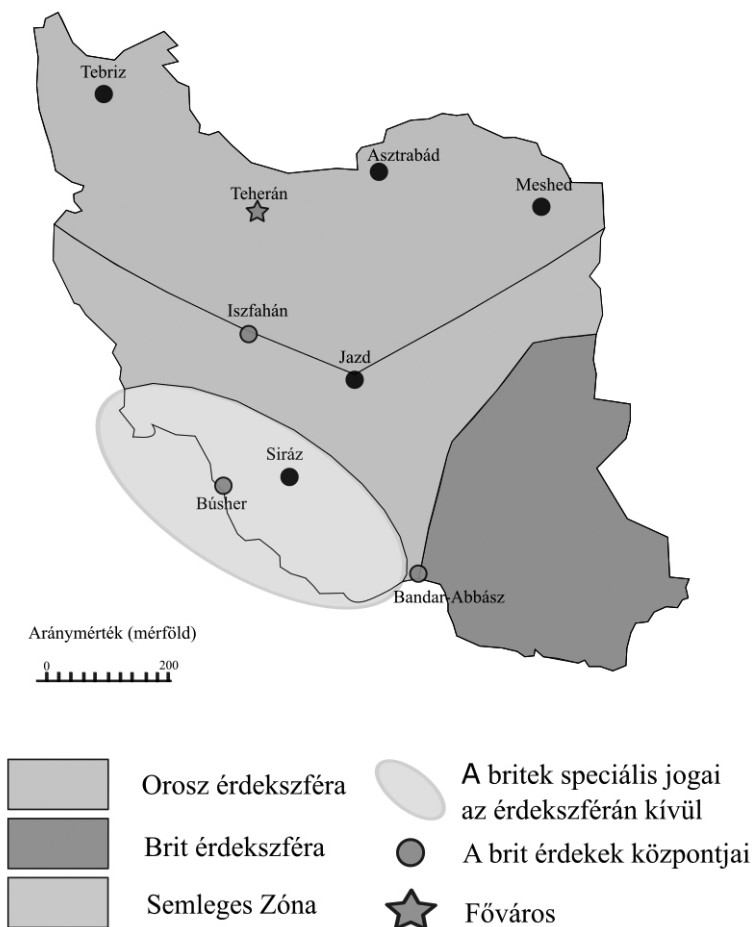
⁴⁴ MURRAY (1915), 86.

⁴⁵ VAN DIJK, Kees (2015), *Pacific strife: the great powers and their political and economic rivalries in Asia and the Western Pacific 1870–1914*. Amsterdam, Amsterdam University Press. 150.

⁴⁶ MURRAY (1915), 89.

⁴⁷ ERVAND (2008), 36.

Irán az 1907-es orosz-angol megállapodás után

1. ábra: Irán az 1907-es orosz-angol megállapodás után
(Saját szerkesztésű térkép.)

Mint már említettem, a közeledésben nagy szerepet játszottak a német közel-keleti, valamint világpolitikai törekvések. Először a korábbi riválisok sikeresen megállították a németek bagdadi vasút projektjét, amelynek tervében szerepelt egy Bagdadot Teheránnal összekötő vonal is.⁴⁸ Ez jelentette volna a kaput Németországnak Ázsiába, továbbá ezzel elérhették volna, hogy csapataik rendkívül gyorsan a Perzsa-öbölben lehessenek.⁴⁹ Az ország ráadásul stratégiai okokból a gyengébb államokat, jelen esetben Iránt kezdte támogatni.⁵⁰ Ez azt jelentette, hogy piacszerzés céljából, a britek stratégiai piackorlátozásával szemben, egyenlő feltételeket akartak kiharcolni gazdasági téren.⁵¹ Ráadásul nem csak a világban, de Iránban is folyamatosan növelték a kereskedelmi részesedésüket, így ezen időszakra az ország harmadik legnagyobb kereskedelmi partnereivé váltak.⁵² Továbbá ők is megpróbálták az országban minél nagyobb politikai befolyásra szert tenni.⁵³ A perzsák velük szemben nem voltak ellenségesek, és támogatni igyekeztek gazdasági, pénzügyi és kereskedelmi pozíciószerzéseiket. Ennek megfelelően 1906-ban Irán bankkoncessziót ajánlott Németország számára. Azonban mind az Orientbank, mind a Deutsche Bank nem élt ezzel a lehetőséggel, mivel túl kockázatosnak vélte ezt a befektetést.⁵⁴ Ennek a magyarázata véleményem szerint egyrészt a földrajzi távolságban keresendő, másrészt tarthattak az angol-orosz reakciótól is. A perzsáknak viszont tökéletes szövetséges lett volna Németország (vagy az Egyesült Államok), mivel ezeknek az államoknak direkt területi érdekeltsége nem volt a régióban, és nem veszélyeztették közvetlen területi módon az országot.⁵⁵

Tehát az 1907-es megegyezést láthatóan a fentebb említett német igyekezetek miatt hozták tető alá. Azonban a brit perzsa politikában is változást hozott az egyezmény, mivel innentől kezdve össze kellett bizonyos szinten

⁴⁸ KHATIB-SHAHIDI, Rashid Armin (1999), *German Foreign Policy Towards Iran: The Case of the National Bank of Persia*. Harris Manchester College Oxford University. 16. (<https://bit.ly/2Mi96o7> – 2018.09.19.)

⁴⁹ *The Age: Germany and Turkey*. (19733). 1918. Jun. 22. 17. (<http://bit.ly/2teszRX> – 2017.03.06.); Kovács Tamás (2011), „Szemle: A Berlin-Bagdad-expressz. Az Oszmán Birodalom és a német ajánlat a világhatalomra, 1898–1918” *Világtörténet*. 221. (<http://bit.ly/2zQpESj> – 2017.11.09.)

⁵⁰ REZUN (1986), 327.

⁵¹ *Boston Evening Transcript*. No Fears for Persia. [78] (8). Boston. 1907. Jan. 8. 4. (<https://bit.ly/2CJ7B2E> – 2018.09.09.)

⁵² LANGENHUYSEN (1917), 43.

⁵³ *The Evening News: Sketch of Shah's Life*. [48]. San Jose. 1907. Jan. 7. 8. (<https://tinyurl.hu/np9g/> – 2018.09.09.)

⁵⁴ KHATIB-SHAHIDI (1999), 11–12.

⁵⁵ KHATIB-SHAHIDI (1999), 7.

harmonizálni az általuk elképzeltet az orosz érdekekkel, valamint el kellett kezdeni a szabad kirablás, és hitelválságba taszítás helyett – mellett – Perzsia iparának, valamint pénzügyeinek valamilyen módon való fejlesztését. Ez amiatt volt lényeges, mert ezek révén az ország nem fordult volna harmadik félhez a kölcsönöket illetően, vagyis a hatalmi viszonyok stabilak, a brit-orosz párostól függőek maradtak volna.⁵⁶ A perzsák is fejleszteni akarták ezeket a területeket, nem akartak több angol-orosz kölcsönt, hanem az adóbevételeket és a vámbevételeket akarták megnövelni. Ez viszont keresztezte a két nagyhatalom érdekeit.⁵⁷ Az Orosz és Brit Birodalmak eltérően közelítették meg Perzsiát, eltérő belső berendezkedésük és ideológiájuk miatt. Előbbi hagyományosan, monarchia párti, fellépett a politikai radikalizmus ellen, utóbbi pedig a kereskedelem, liberalizmus, tudomány, saját politikai berendezkedés terjesztése mentén.⁵⁸ Legalábbis szerette így interpretálnia magát. Azonban, mint ahogy látjuk, Nagy-Britannia ugyanúgy megvétózta a perzsa reformot, mint Oroszország, valamint elfoglalta az ország déli részét. Ezt a progresszív irániak hatalmas árulásként élték meg, főleg az említettek tükrében.⁵⁹ Láthatjuk tehát, hogy a reprezentáció, a politikai kommunikáció, a vallott értékek és a realpolitika harcából utóbbi jött ki győztesen. Perzsia hiába próbálkozott külső segítséget kérni, vagy belső reformmal ezt a nagyhatalmak nem hagyták. Sőt pénzügyileg az 1910-es angol-orosz paktum keretén belül ilyen szempontból is monopolizálták helyzetüket, ugyanis a szerződés értelmében az ország nem kaphatott hiteleket, illetve nem adhatott koncessziókat, csak a két nagyhatalom beleegyezésével.⁶⁰

Valamilyenfajta pénzügyi konszolidációra ellenben szükség volt. Emiatt az oroszok és az angolok 1911-ben kinevezték Mr. Morgan Shustert, aki amerikai pénzügyi szakember volt. Intézkedéseivel azonban magára haragította Oroszországot, mivel az ő érdekszférájába is kinevezte pénzügyi ügynökeit.⁶¹ Az oroszok a „Jenki kalandornak” hívták tevékenysége miatt, és erőlesen követelték a menesztését.⁶² Ennek a britek két okból is engedtek. Egyrészt ekkor volt a második marokkói válság, a nemzetközi helyzet egyre feszültebbé

⁵⁶ KHATIB-SHAHIDI (1999), 14.

⁵⁷ LANGENHUYSEN (1917), 16–17.

⁵⁸ AXWORTHY (2008), 193.

⁵⁹ ERVAND (2008), 49.

⁶⁰ LANGENHUYSEN (1917), 17.

⁶¹ MURRAY (1915), 93–95.

⁶² *Boston Evening Transcript*: Shuster Wins Sympathy. [83] (26). Boston. 1912. Jan. 30. 12. (<https://tinyurl.hu/Yy7U/> – 2018.09.09.)

vált, és tartottak egy német-osztrák-magyar-olasz támadástól, aminek visszaveréséhez szükségük volt az oroszokra.⁶³ Emellett a perzsák Shustert is szívesen fogadták, és az Egyesült Államokkal is szimpatizáltak. Részben amiatt, amiért Németországgal, mivel nem volt közvetlen területi igénye, ráadásul előbbivel szemben nem tartották gyarmatosító nagyhatalomnak sem. Viszont technológiával és pénzzel, ami elengedhetetlen lett volna az ország fejlesztéséhez rendelkezett, emiatt a britek őket is riválisként érzékelték.⁶⁴ Az irániak emellett Németországhoz is fordultak segítségért, de hiába.⁶⁵ Végül azonban nem tehettek mást, elküldték Shustert annak érdekében, hogy elkerüljék a teljes katonai megszállást, és fenntartsák fél-független státuszukat.⁶⁶ A *Boston Evening Transcript* december 22-i száma véleményem szerint helyesen állapítja meg, hogy ezen a ponton ténylegesen eldőlt Irán valódi pozíciója, teljessé vált a nagyhatalmak általi kiszolgáltatottsága.⁶⁷

Az országot a továbbiakban is közös hitelekkel adósították el. Ennek mértéke Sykes szerint 1914-ben elérte a 6,5 millió fontot.⁶⁸ A britek irányították az ország déli területeit, ahol csapataik is állomásoztak. Ezeken a területeken véleményem szerint is egy virtuális angol protektorátus alakult ki.⁶⁹ A pénzügyi geopolitikai eszközök segítségével Nagy-Britannia és Oroszország sikeresen szüntette meg az ország autonómiáját és ejtette foglyul az államot. Ráadásul a nagy adósság miatt Irán kénytelen volt bizonyos északi területeket az oroszoknak, valamint déli szigeteket a briteknek eladni.⁷⁰

Kereskedelem és koncessziók

Az 1889-1914 közötti időszakban Nagy-Britannia számára egyre fontosabb lett Irán mind kereskedelmi, mind nyersanyagellátási szempontból. Egyrészt az országban fontos szárazföldi, valamint partjai mentén tengeri útvonalak vol-

⁶³ Boston Evening Transcript. 1911. Dec. 7. 13.

⁶⁴ AXWORTHY (2008), 209.

⁶⁵ *The Norwalk Hour*: Persia stands up for Shuster. Norwalk. 1911. Dec. 2. 1. (<https://tinyurl.hu/rpT5/> – 2018.09.09.)

⁶⁶ *The Evening Independent*: Persia yields to Russia's demand. [V] [42]. St. Petersburg. 1911. Dec. 22. 1. (<https://tinyurl.hu/HqJ4/> – 2018.09.09.); *The Sydney Morning Herald*: Russia and Persia. (23.053). Sydney. 1911. Dec. 1. 8. (<https://tinyurl.hu/p4EW/> – 2018.09.09.)

⁶⁷ *Boston Evening Transcript*: The Subjugation of Persia. [82] (298). Boston. 1911. Dec. 22. 10. (<https://tinyurl.hu/i3ai/> – 2018.09.09.)

⁶⁸ SYKES, (1915), 483.

⁶⁹ INGRAM (1982), 944.

⁷⁰ ERVAND (2008), 55.

tak találhatók, továbbá Anglia az egyre erősödő világgazdasági verseny miatt egyre jobban rászorult gyarmatainak és érdekszféráinak piacára.

1907-ig a Brit Birodalom egy kereskedelmi háborút folytatott Iránban Oroszországgal. Ennek eredményeképpen az ország északi részében lévő gazdasági tevékenységük lényegesen visszaszorult.⁷¹ Viszont délen-délkeleten, ahol jóval több érdekeltséggel rendelkeztek, valamint aktívabb kereskedelmet folytattak, sikerült megtartani és fejleszteni a pozícióikat.⁷² Ha a kereskedelem kérdését vizsgáljuk, akkor érdemes megnézni a vámrendszerben történt változásokat is. Az országban a vámrendszer kezelését a belgák végezték, külön ki kell emelni Joseph Naust, akinek tevékenysége révén a bevételek folyamatosan nőttek.⁷³ Azonban ezek egyrészt nem elég nagy mértékben növekedtek, másrészt pedig a koncessziók révén ezek a források nem a perzsa államnak folytak be, hanem a hitelek törlesztésére szolgáltak.⁷⁴ Nagy-Britannia tengeri hatalom révén korlátozottan tudta érvényesíteni a geopolitikai érdekeit, valamint lehetőségei is az ország dél-délkeleti részéhez kötötték inkább. Ráadásul Perzsiának csak egy hajózható folyója volt, a Kárun. Igaz, a vízfolyáson az angoloknak sikerült kereskedelmi pozíciókat szerezniük. Részükről a Messrs Lynch Brothers gőzhajózási cég volt érdekelt, tovább ez a vízi út elvezet Bagdadig, ami a közel-keleti tevékenységeiknek és érdekeltségeiknek az egyik legfontosabb központja volt. Innen áramlottak a brit termékek Perzsia nyugati tartományaiba, illetve a karaván utakon keresztül az ország keleti területeire.⁷⁵ A cég segítségével Nagy-Britannia geopolitikai és kereskedelmi érdekeit tudta érvényesíteni a közel-keleti folyók mentén, mivelhogy a vállalat jogokkal rendelkezett a Tigrisen és az Eufráteszen is.⁷⁶ Az 1907-es kiegyezés után a kereskedelmi háború megszűnt. A két nagyhatalom elsődleges célja a többi európai ország, főleg a németek kirekesztése volt. Az adatokból látjuk, hogy ez sikeres volt. Továbbá a britek, mint ahogy azt az export és import értékek mutatják, mint piac tekintett az országra, szemben Oroszországgal. Valamint az adatokból kiszűrhető, hogy a két nagyhatalom kereskedelmileg is szinte teljesen meghódította Perzsiát, ketten együtt az iráni import 87%-át, valamint az export 78%-át tették ki.

⁷¹ VAN DIJK (2015), 150.

⁷² HUREWITZ (1956), 221.

⁷³ SYKES, (1915), 482–483. GREAVES, Rose Louise (1968), „Some Aspects of the Anglo-Russian Convention and Its Working in Persia, 1907–14—II.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. [31] (2). 291. (<https://bit.ly/2x6KPv1> – 2018.09.08.)

⁷⁴ ERVAND (2008), 54.

⁷⁵ SYKES (1902), 452.

⁷⁶ ERVAND (2008), 37.

A perzsa kereskedelem az 1909-1910-es fiskális évben ⁷⁷		
Perzsa import összege:	8 millió font	100%
Oroszországból:	4 millió font	50%
Nagy-Britanniából:	2,72 millió font	37%
A perzsa export összege:	6,6 millió font	100%
Oroszországba:	4,62 millió font	70%
Nagy-Britanniába:	528 ezer font	8%

Mint korábban említettem, a perzsa nyersanyagvagyon világgazdasági jelentőségűvé vált, különösen a kőolaj. Emiatt Nagy-Britannia – és Oroszország – különböző koncessziókon keresztül igyekezett magának megszerezni a bányákat, ásványkincsekben gazdag területeket.⁷⁸ Először 1872-ben értek el a britek egy rövid átmeneti sikert. Ekkor kötötték meg a Reuter Koncessziót, amelynek értelmében megkapták az utépítési, vasútépítési, bányászati, illetve kereskedelmi jogokat.⁷⁹ Ezenkívül 25 évig rendelkeztek volna a vámokból befolyó bevételekkel, valamint a jövőbeli vasúti profitból 20%, minden egyébből viszont csak 15%-i adót kellett volna a sahnak befizetniük.⁸⁰ A megállapodás gyakorlatilag teljesen kiszolgáltatta az országot a brit geopolitikai érdekeknek. Curzon a szerződést úgy kommentálta, hogy *“most complete surrender of the entire resources of a kingdom into foreign hands that has ever been dreamed of, much less accomplished in history.”*⁸¹ Azonban ezt mind a perzsák, mind az oroszok hasonlóan gondolták, ennek megfelelően rávették a sahot a koncesszió visszavonására.⁸² Kárpótlásul az angolok megalapíthatták a Perzsa Birodalmi Bankot, ami a pénzügyeken kívül koncessziós jogokat is jelentett, mivel megkapták a perzsa ásványi nyersanyagok kiaknázásának a jogát, az értékes kő, arany és ezüst kivételével.⁸³

⁷⁷ *Boston Evening Transcript: Persia's Foreign Trade.* [82] (292). Boston. 1911. Dec. 15. 4. (<http://bit.ly/2upNVEi> – 2017.03.06.)

⁷⁸ *The Glasgow Herald* (1907), 7.

⁷⁹ AXWORTHY (2008), 194.

⁸⁰ MANSFIELD (2013).

⁸¹ ERVAND (2008), 38.

⁸² AXWORTHY (2008), 194.

⁸³ SYKES, (1915), 477–478.

A korszak másik botrányt okozó koncessziója 1890-92 között az úgynevezett „Tobacco Regie” volt. A megállapodás szerint a britek 15 évre megkapták a dohány termesztésének és forgalmazásának a monopóliumát. Ezért cserébe évente mindössze 15 ezer fontot kellett volna a sahnak fizetniük.⁸⁴ A szerződés azonban a perzsa társadalom rendkívül nagymértékű ellenállását váltotta ki, és ezt az üzletet is vissza kellett vonnia a sahnak. Viszont a briteknek emiatt 500 ezer font kártérítést kellett fizetniük, vagyis az angolok ezt is úgyesen használták ki az ország eladósításának az érdekében.⁸⁵

A korszak legfontosabb koncesszióját azonban sikerült Nagy-Britanniának megszereznie. Még hozzá 1901-ben amikor Muzaffar sah 60 évre szóló olajkoncessziót adott William Knox D’Arcynak, aki gazdag brit spekuláns volt. A szerződés jelentőségét az adta, hogy mintaként szolgált a későbbi olajkoncesszióknak a térségben.⁸⁶ Valamint ez volt az akkori világ legnagyobb ilyen szerződése.⁸⁷ Irán első kereskedelmi olajkútja 1908-ban nyílt meg, továbbá 1909-ben Nagy-Britannia megalapította az Angol-Perzsa Olajvállalatot.⁸⁸ A vállalat deklarált célja az volt, hogy biztosítsa a brit geopolitikai érdekeket.⁸⁹ Vagyis az egyik legjelentősebb geopolitikai eszköze volt a nyugati hatalomnak. Az angol flottának különösen nagy szüksége volt olcsó szénhidrogénre, mivel 1912-től kezdve technológiai okokból a széntüzelésű hajókról kezdtek átállni olajtüzelésre. Viszont utóbbiból nem rendelkeztek hazájukban nagy mennyiséggel, így a nemzetközi pozíciójuk megtartásának az érdekében megkerülhetetlen tényezővé vált számukra a perzsa olaj birtoklása.⁹⁰ Ennek megfelelően az első világháború közeledtével a brit kincstár és az admirálisok szerződést kötött az olajvállalattal, mivel a kormány jobban akarta használni azt.⁹¹ Emiatt két hónappal a háború kitörése előtt, 2,2 millió fontért döntéshozatali jogot vettek benne.⁹²

A fentiek alapján tehát úgy vélem, hogy a kereskedelmi és koncessziós színtéren is sikeresen érvényesítették érdekeiket, valamint alakítottak ki hatalmi viszonyokat az angolok. Miközben a perzsa nyersanyagvagyon jelentős részét

⁸⁴ SYKES, (1915), 478; HUREWITZ (1956), 205.

⁸⁵ LANGENHUYSEN (1917), 10–11.

⁸⁶ HUREWITZ (1956), 249.

⁸⁷ REZUN (1986), 328.

⁸⁸ HUREWITZ (1956), 249.

⁸⁹ KHATIB-SHAHIDI (1999), 21.

⁹⁰ AXWORTHY (2008), 211–212; REZUN (1986), 331.

⁹¹ HUREWITZ (1956), 278.

⁹² MANSFIELD (2013).

érdekeiknek megfelelően megszerezték, ugyanakkor az olajvállalat révén politikai befolyásukat is tudták növelni.

Összegzés

Véleményem szerint az alábbi folyamatokat és következtetéseket vonhattuk le a fentiek alapján. Először is megfigyelhettük, hogy a világpolitika milyen hatással volt Nagy-Britannia Irán politikájára. Továbbá, hogy a megváltozott nemzetközi viszonyok között milyen viszony volt a reálpolitikája, és annak a kommunikációja között. A szabad kereskedelem bajnoka hogyan igyekezett geopolitikai céljainak az érdekében beszűkíteni az iráni piacot, mindeközben kialakítani, maximalizálni a saját érdekszféráját. Láthattuk, hogy milyen geopolitikai, valamint gazdasági céljai voltak, ezeknek az eléréséhez milyen gazdasági eszközöket használt. Ebből a halmazból kiemelném a két legfontosabb angol eszközt, az olajvállalatot és a bankot, amelyek dominálták a modern gazdasági ágazatokat az országban.⁹³ Hasonló geopolitikai érdekek, illetve eszközök meglátásom szerint ma is intenzíven jelen vannak a világunkban. A nagyhatalmi eszköztár, viselkedés és gyakorlat ma is tartalmazza ezeket az elemeket.

Tanulmányozhattuk továbbá azt is, hogy az 1800-ban még a világgazdaságtól elzárt Irán,⁹⁴ egy geopolitikai játszmat követően 100 évvel később, hogyan veszítette el a szuverenitását, a nagyhatalmak milyen gazdasági eszközökkel ejtették foglyul az államot, és hogyan igyekeztek kizsákmányolni. Az ütköző-államok egyik jellemző tulajdonságaként az ország infrastruktúrája, gazdasága sem fejlődött igazán.⁹⁵ Az ország 1914-re gyakorlatilag két részre szakadt, délen brit csapatok, északon oroszok állomásoztak, a sah hatalma nominális, valamint az ország gazdasága pedig a két nagyhatalom számára teljesen kiszolgáltatottá vált.⁹⁶

⁹³ JONES (1987), 71.

⁹⁴ ERVAND (2008), 37.

⁹⁵ AXWORTHY (2008), 193.

⁹⁶ AXWORTHY (2008), 192, 212.

Bibliográfia

Elsődleges források

- Boston Evening Transcript*. No Fears for Persia. [78] (8). Boston. 1907. Jan. 8. (<https://bit.ly/2CJ7B2E> – 2018.09.09.)
- Boston Evening Transcript*: Persia's Foreign Trade. [82] (292). Boston. 1911. Dec. 15. (<http://bit.ly/2upNVEi> – 2017.03.06.)
- Boston Evening Transcript*: Shuster Wins Sympathy. [83] (26). Boston. 1912. Jan. 30. (<https://tinyurl.hu/Yy7U/> – 2018.09.09.)
- Boston Evening Transcript*: The Menace in Persia. [82] (285). Boston. 1911. Dec. 7. (<http://bit.ly/2tr8nHL> – 2017.03.06.)
- Boston Evening Transcript*: The Subjugation of Persia. [82] (298). Boston. 1911. Dec. 22. (<https://tinyurl.hu/i3ai/> – 2018.09.09.)
- The Age*: Germany and Turkey. (19733). 1918. Jun. 22. (<http://bit.ly/2teszRX> – 2017.03.06.)
- The Economist*: The perils of China's "debt-trap diplomacy". 2018. sept. 6. (<https://econ.st/2Oa8UZx> – 2018.09.08.)
- The Evening Independent*: Persia yields to Russia's demand. [V] [42]. St. Petersburg. 1911. Dec. 22. (<https://tinyurl.hu/HqJ4/> – 2018.09.09.)
- The Evening News*: Sketch of Shah's Life. [48]. San Jose. 1907. Jan. 7. (<https://tinyurl.hu/np9g/> – 2018.09.09.)
- The Glasgow Herald*: Situation in Persia. [125] (41). Glasgow. 1907. Febr. 16. (<http://bit.ly/2tqOdxY> – 2017.03.06.)
- The Lewiston Daily Sun*: What is Persia? [XIX]. Lewiston. 1911. Dec. 27. (<https://tinyurl.hu/CJ5q/> – 2018.09.09.)
- The Norwalk Hour*: Persia stands up for Shuster. Norwalk. 1911. Dec. 2. (<https://tinyurl.hu/rpT5/> – 2018.09.09.)
- The Sydney Mail*: Ten thousand miles. [LXXIV] (2195). Sydney. 1902. Aug. 2. (<https://bit.ly/2ulwJqS> – 2018.09.09)
- The Sydney Morning Herald*: Russia and Persia. (23.053). Sydney. 1911. Dec. 1. (<https://tinyurl.hu/p4EW/> – 2018.09.09.)

Másodlagos források

- AXWORTHY, Michael (2008), *A History of Iran*. New York, Empire of the Mind.
- BIHARI Péter (2014), *A nagy háború 100 éve*. Budapest, Pesti Kalligram Kft. (<http://bit.ly/2voemhS> – 2017.03.06.)

- CURZON, George Nathaniel (1889), *Russia in central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*. London, Longmans, Green and Co. (<http://bit.ly/2ul8atW> – 2017.03.06.)
- ERVAND, Abrahamian (2008), *A History of Modern Iran*. New York, Cambridge University Press.
- FLINT, Colin (2006), *Introduction to Geopolitics*. Abingdon, Oxon, Routledge.
- FROMKIN, David (1980), „The Great Game in Asia” *Foreign Affairs*. [58] (4). (<http://bit.ly/2i5zZzf> – 2017.11.09.)
- GREAVES, Rose Louise (1968), „Some Aspects of the Anglo-Russian Convention and Its Working in Persia, 1907–14—II.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. [31] (2). (<https://bit.ly/2x6KPv1> – 2018.09.08.)
- HUREWITZ, Jacob C. (szerk., 1956), *Diplomacy in the Near and Middle east. Documentary record 1535–1914*. I. kötet. Princeton, New Jersey. (<http://bit.ly/2vobCAX> – 2017.03.06.)
- INGRAM, Edward (1982), „Approaches to the Great Game in Asia” *Middle Eastern Studies*. [18] (4). (<http://bit.ly/2iMD9Y8> – 2017.11.09.)
- JONES, Geoffrey (1987), „The Imperial Bank of Iran and Iranian Economic Development, 1890–1952” *Business and Economic History*. [16] (70). (<https://bit.ly/2x2YGmD> – 2018.09.09.)
- KHATIB-SHAHIDI, Rashid Armin (1999), *German Foreign Policy Towards Iran: The Case of the National Bank of Persia*. Harris Manchester College Oxford University. (<https://bit.ly/2Mi96o7> – 2018.09.19.)
- KOVÁCS Tamás (2011), „Szemle: A Berlin-Bagdad- expressz. Az Oszmán Birodalom és a német ajánlat a világhatalomra, 1898–1918” *Világtörténet*. 33. évf. 3-4. sz. (<http://bit.ly/2zQpESj> – 2017.11.09.)
- LANGENHUYSEN, C. L. van (1917), *Behind the Veil in Persia*. English Documents. Amsterdam. (<http://bit.ly/2t1AhdP> – 2017.03.06.)
- LAZER, Madeline, „Why They Played: The British and Russian Motivations for Expansion” In: *Nineteenth-Century Central Asia*. Senior Honors Thesis. George Washington University. (<http://bit.ly/2te31Ee> – 2017.03.06.)
- MAJOROS István (1997), „A keleti kérdés kezdetei. Nagyhatalmi politika és görög felkelés” *Világtörténet*. (<http://bit.ly/2i5NHSB> – 2017.11.09.)
- MANSFIELD, Peter (2013), *A History of the Middle East. 4th edition*. New York, Penguin Books Press.
- MURRAY, Gilbert, (1915), *The foreign policy of Sir Edward Grey, 1906–1915*. Oxford, The Clarendon Press. (<http://bit.ly/2tqRyg3> – 2017.03.06.)
- REZUN, Miron (1986), „The Great Game revisited” *International Journal*. [41] (2). (<http://bit.ly/2hmd8i8> – 2017.11.09.)

SYKES, Major Percy Molesworth (1902), *Ten thousand miles in Persia, or eight years in Iran*. London. Macmillan and Co. (<http://bit.ly/2tUMuUx> – 2017.03.06.)

SYKES, Major Percy Molesworth (1915), *A History of Persia*. London. Macmillan and Co. (<http://bit.ly/2voEOIb> – 2017.03.06.)

VAN DIJK, Kees (2015), *Pacific strife: the great powers and their political and economic rivalries in Asia and the Western Pacific 1870–1914*. Amsterdam, Amsterdam University Press.

Lexikonok és enciklopédiák

PITZL, Gerald R. (2004), *Encyclopedia of Human Geography*. Westport, CT and London, Greenwood Press.

The Dictionary of Human Geography (2009). Malden, MA and Oxford, Wiley-Blackwell Press. (<https://bit.ly/2e0Fjmr> – 2018. 05.19.)

WARE, Barney (szerk., 2006), *Encyclopedia of Human Geography*. Florida State University, SAGE Publications Press.

Társadalom- és neveléstudomány

Interaktív könyvek az óvodában – *A kiskakas gyémánt félkrajcárja* című interaktív mesekönyv felidézésre gyakorolt hatásának empirikus vizsgálata¹

BALI CINTIA

1. Bevezetés

Mindennapi életünket egyre inkább áthatja a modern technológia, így a tudományos kutatásban is egyre nagyobb teret kap a különböző technikai eszközök kognitív képességeinkre gyakorolt hatásainak a vizsgálata. Ezen hatások feltárása az idegrendszer plaszticitása miatt különösen fontos a kisgyermekek fejlődése és fejlesztése szempontjából.²

Mivel mindennapjaink során elkerülhetetlen az információs és kommunikációtechnikai eszközök (IKT) használata, egyre több intézményben tűzik ki célul azok oktatásba történő integrálását. Ez a kezdeményezés nem a hagyományos oktatási és nevelési módszerek leváltására törekszik, hanem az IKT-eszközök által nyújtott sokszínű lehetőségek kihasználására.³ A számítógépek mellett, ma már az okostelefonokat és tableteket, így az ezeken futó alkalmazásokat – köztük az interaktív mesekönyveket – is az IKT-eszközök közé sorolhatjuk.⁴

1.1 Az interaktív mesekönyv

Diverzitásukból kifolyólag az interaktív mesekönyvek definiálása nem egyszerű feladat; Varga Emőke – a Szegedi Tudományegyetem oktatója – a következőképpen határozza meg őket: „Az interaktív könyv egy olyan táblagépen élvezhető új

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-2-II/ ÚNKP-18-3-IV-PTE-9 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült

² KOVÁCS KRISTÓF, FARAGÓ BOGLÁRKA (2016), A modern technológia hatása a kognitív képességekre: Áttekintés. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 71. 1/7. 127–140.

³ FÁYNYÉ DOMBI ALICE, HÓDI ÁGNES, KISS RENÁTA (2016), IKT Az óvodában: Kihívások és lehetőségek. *Magyar Pedagógia*. 116. évf. 1. szám, 91–117.

⁴ FÁYNYÉ DOMBI, HÓDI, KISS (2016), 91–117.

műfaj, ahol az olvasó életre keltheti a képet, sőt, esetenként a szöveget is.”⁵ Célja nem a hagyományos könyvek helyettesítése, sokkal inkább azok aktualizálása és modernizálására törekszik.⁶ Ezen felül a legtöbb interaktív könyvre jellemző, hogy multimediális effekteket tartalmaznak, vagyis egyszerre jelenítenek meg írott és hangzó szöveget, animációt, illusztrációkat, zenét, illetve hangeffekteket.⁷

Minden interaktív mesekönyvről elmondható, hogy a képernyőn egyszerre jelenítenek meg szöveget és illusztrációkat, azonban a mesék feldolgozásának tekintetében igen jelentős eltéréseket tapasztalhatunk a különböző alkalmazások között. A legegyszerűbbek már korábban papíralapon publikált képeskönyvek ábráit és szövegeit adaptálják új elektronikus környezetbe. Ezeknél az alkalmazásoknál biztosított a felolvasás funkció, de nem tesznek arra irányuló törekvéseket, hogy a szöveggel való interakcióra biztassák a befogadót. Az interaktív mesekönyvek esetében a másik véletlet azok az alkalmazások jelentik, amelyek – sokszor a szöveggel inkongruens – interakciós lehetőségek tömkelegével árasztják el a felhasználót.⁸

Az interaktív mesekönyvek egyik legnagyobb előnye a nyomtatott könyvekkel szemben, hogy az olvasni még nem tudó gyermekek számára is könnyű hozzáférést biztosítanak, a tabletek és okostelefonok egyszerű kezelhetősége révén, így a felnőttek aktív segítsége nélkül is biztosított lehet általuk a mesehallgatás élménye.⁹ Ugyanakkor fontos szem előtt tartanunk azt is, hogy az azonnali hozzáférhetőség miatt nehezebb kontrollálni, hogy a gyermekek milyen tartalmakhoz és alkalmazásokhoz férhetnek hozzá ezeken az eszközökön keresztül, így pedig egyre fokozottabb felelősség hárul a szülőkre és pedagógusokra a gyermekek médiahasználatának szabályozását, valamint a tudatos médiahasználat átadását illetően.¹⁰

⁵ VARGA Emőke (2014), Az interaktív mesekönyv kommunikációs stratégiái. In: DOMBI Alice, DOMBI Mária. (szerk.), *Pedagógikum és kommunikáció*. Szeged, Universitas Szeged, 12.

⁶ DARÓCZI Gabriella, RUTTKAY Zsófia, VARGA Emőke (2014), Az interaktív mesekönyv a kisgyermekkori képességfejlesztésben. Harmadik generációs összehangolt portfólió és irányítási rendszer kialakítása, valamint stratégiai jellegű optimalizálás megvalósítása közösségi típusú felsőoktatási együttműködés formájában Dél-Kelet Magyarországon.; VARGA Emőke (2014), 209–225. TÁMOP4.1.1.C-12/1/KONV-2012-0004

⁷ KORAT, Ofra; SHAMIR, Adina (2007), Electronic books versus adult readers: Effects on children's emergent literacy as a function of social class. *Journal of Computer Assisted Learning*, 23.3: 248–259.

⁸ ZIPKE, Marcy (2017), Preschoolers explore interactive storybook apps: The effect on word recognition and story comprehension. *Education and Information Technologies*, 22.4: 1695–1712.

⁹ ZIPKE, (2017), 1695–1712.

¹⁰ RADESKY, Jenny S.; CHRISTAKIS, Dimitri A. (2016), Increased screen time: implications for

1.2 Az interaktív könyvek sajátosságai

Az interaktív mesekönyvek eszköztárát tekintve el kell különítenünk egymástól a multimédiás, illetve az interaktív elemeket. A multimédiás elemek közé sorolhatjuk a narrációt és az automatikusan megjelenő animált illusztrációkat, amelyeket a fejlesztők többnyire háttérzenével és hangeffektekkal egészítenek ki. Ezzel szemben az interaktív elemek alatt olyan interakciós lehetőségeket értünk, amelyek célja az, hogy aktív módon bevonják a gyermekeket a mesehallgatás folyamatába. Ilyen interaktív elemek a különböző játékok, *puzzle*-ök, memória-játékok, találókérdések vagy a szótárfunkciók is, amelyeket a gyermekek maguk aktiválhatnak a képernyő egy adott pontjának a megérintésével.¹¹

Takács és munkatársai metaanalízisükben – amelyben összesen negyvenhárom kutatás eredményeit vetették össze – rámutattak arra, hogy az interaktív mesekönyvek jótékony hatással vannak a történet megértésre, illetve az expresszív szókincs gyarapodására, azonban ez a pozitív hatás az alkalmazott multimédiás és interaktív elemek függvénye.¹² Áttekintésük alapján azon alkalmazások tűntek a leghatékonyabbnak, amelyek elsősorban multimédiás elemek segítségével mutatták be a történetet. Ezt azzal magyarázták, hogy az animáció vagy a kameraeffektek – mint a ráközelítés az illusztráció egy bizonyos pontjára – ráirányítják a gyermekek figyelmét a fontosabb objektumokra. Továbbá a háttérzene és a különböző hanghatások könnyedén illusztrálhatják a karakterek érzelmeit, a mese hangulatát, ezzel is segítve a történet megértését, vagy akár az absztrakt szavak elsajátítását. Ezen hatások érvényesüléséhez azonban elengedhetetlen feltétel a szöveg és a multimédiás elemek időbeli egybeesése, illetve az, hogy ezek az elemek tartalmukban kongruensek legyenek a narrációval, ugyanis ezek teszik lehetővé azt, hogy a több különböző modalitású stimulus szimultán feldolgozása során elkerüljük a kognitív túlterheltséget.¹³

Ezzel valamelyest ellentmondó eredményeket kapott Richter és Courage,¹⁴

early childhood development and behavior. *Pediatric Clinics*, 63.5: 827–839.; Kósa Éva (2004), A média szocializációs hatásai. In: N. KOLLÁR Katalin, SZABÓ Éva (szerk.) *Pszichológia pedagógusoknak*. Osiris., Budapest. 572–590.

¹¹ BUS, Adriana G; TAKÁCS, Zsófia K; KEGEL, Cornelia AT (2015), Affordances and limitations of electronic storybooks for young children's emergent literacy. *Developmental Review*, 35: 79–97.

¹² TAKÁCS, Zsófia K.; SWART, Elise K.; BUS, Adriana G (2015), Benefits and pitfalls of multimedia and interactive features in technology-enhanced storybooks: A meta-analysis. *Review of educational research*, 85.4: 698–739.

¹³ TAKÁCS, SWART, BUS (2015), 698–739.

¹⁴ RICHTER, Anna; COURAGE, Mary L. (2017), Comparing electronic and paper storybooks for

akik direkt és indirekt kérdésekkel mérték fel a gyermekek emlékezeti teljesítményét a mesehallgatást követően. Vizsgálódásuk során nem találtak szignifikáns különbséget a történettel interaktív és hagyományos módon megismerkedő csoportok között a felidézés tekintetében.

Míg a különböző kutatások a multimédiás elemek pozitív hatásairól tettek tanúbizonyságot, addig az interaktív elemekről ennek pont az ellenkezője derült ki. Takács és munkatársai metaanalízisükben leírják, hogy az angol nyelven elérhető interaktív könyvek közel háromnegyede tartalmaz interaktív elemeket, amelyek többsége inkonzisztensnek tekinthető a narráció szempontjából, ez pedig gátolja a különböző modalitású információk szimultán történő feldolgozását.¹⁵ Ugyanakkor a történettel kongruens interaktív elemek esetében is fennáll annak a kockázata, hogy az interakciós elemek túlzott mértékben elvonják a gyermekek figyelmét. Jellemző, hogy ezek az interakciós lehetőségek a narráció közben is elérhetőek, így könnyen megakaszthatják a történet folyását, ráadásul a túlzott mennyiségű interakciós elem a gyermekek éretlen egzekutív funkcióit és a munkamemória korlátozott kapacitását figyelmen kívül hagyva könnyedén kognitív túlterheltséghez vezet,¹⁶ valamint nélkülözhetetlenné teszi a folytonos átkapcsolást a különböző tevékenységek között, ami gátolja a bejövő verbális információ hatékony feldolgozását.¹⁷ A munkamemória kapcsán Richter és Courage vizsgálatukban arra az eredményre jutottak, hogy az egzekutív funkciók, illetve a nyelvi képességek erősebb prediktorai lehetnek a gyermekek emlékezeti teljesítményének, mint a bemutatott történet formátuma.¹⁸

Ugyanakkor több kutatásban is rámutattak arra, hogy bizonyos interakciós elemek jótékony hatással lehetnek a gyermekek szókincsére és szövegértésére, mindezek pedig arra engednek következtetni, hogy kell lennie olyan interaktív elemeknek is, amelyek jótékony hatással vannak a történet feldolgozásának hatékonyságára.¹⁹

preschoolers: attention, engagement, and recall. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 48: 92–102.

¹⁵ TAKACS, SWART, BUS (2015), 698–739.

¹⁶ GARON, Nancy; BRYSON, Susan E.; SMITH, Isabel M (2008), Executive function in preschoolers: a review using an integrative framework. *Psychological bulletin*, 134.1: 31.

¹⁷ TAKACS, Zsófia K.; SWART, Elise K.; BUS, Adriana G. (2014), „Can the computer replace the adult for storybook reading? A meta-analysis on the effects of multimedia stories as compared to sharing print stories with an adult. *Frontiers in psychology*, 5: 1366; RICHTER, COURAGE (2017), 92–102.; TAKACS, SWART, BUS (2015), 698–739.

¹⁸ RICHTER, COURAGE (2017), 92–102.

¹⁹ SEGERS, Eliane; NOOIJEN, Miranda; DE MOOR, Jan (2006), Computer vocabulary training in kindergarten children with special needs. *International Journal of Rehabilitation Research*, 29.4:

Mint láthattuk, az eddigi kutatási eredmények többsége az interaktív könyvek kognitív képességekre gyakorolt pozitív hatását igazolja, azonban az eltérő kutatási módszerek, illetve az interaktív mesekönyvek rendkívüli sokszínűsége gyakran megnehezíti az ezen a téren elért kutatási eredmények, valamint a különböző interaktív könyvek összehasonlítását.²⁰

1.3 Az információ multimediális feldolgozása

Az interaktív könyvek kognícióra gyakorolt hatása kapcsán felmerült az a kérdés, hogy vajon a kiugró vizuális ingerek elvonják-e a gyermekek figyelmét az akusztikus úton érkező verbális információkról, ezáltal gátolva azok feldolgozását.²¹ Az erre a területre irányuló vizsgálatok gyökerei egészen a televízió megjelenéséig nyúlnak vissza. Pezdek és Stevens kutatási eredményei igazolták azt, hogy a gyermekek hajlamosabbak előnyben részesíteni a vizuális ingereket a verbálissal szemben, amennyiben azok nem kongruensek egymással. Azonban amikor a két különböző modalitású inger – tehát az akusztikus és a vizuális – konzisztensek egymással, nem figyelhető meg a vizuális ingereknek ez a fajta előnyben részesítése.²²

A fenti eredmények egybevágnak a multimédia tanulás kognitív elméletével, amely szerint az egymással kongruens verbális és nonverbális információk egy időben történő bemutatása hatékonyabbá teszi a megértést és az emlékezetbevést.²³

Ugyanezt támasztja alá a kettős kódolás elmélet is, amely szerint a verbális és nonverbális információk feldolgozása két egymástól jól elkülönült, azonban egymással kölcsönös kapcsolatban álló rendszeren keresztül történik. Ennek következtében a különböző modalitású információk szimultán feldolgozása nem okoz kognitív túlterheltséget, sőt akár még hatékonyabbá is teheti a tanulást.²⁴ A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy a különböző modalitású, ám egymással konzisztens, szimultán módon megjelenő effektek, amelyeket

343–345.; ZIPKE (2017), 1695–1712.

²⁰ RICHTER, COURAGE (2017), 92–102.

²¹ TAKACS, SWART, BUS (2015), 698–739.

²² PEZDEK, Kathy; STEVENS, Ellen. Children's memory for auditory and visual information on television. *Developmental psychology*, 1984, 20.2: 212.

²³ MAYER, Richard E. (2003), The promise of multimedia learning: using the same instructional design methods across different media. *Learning and instruction*, 13.2: 125–139.

²⁴ PAIVIO, ALLAN (2007), MIND AND ITS EVOLUTION: A DUAL CODING THEORY APPROACH. MAHWAH, NJ: LAWRENCE ERLAUB ASSOCIATES.

az interaktív mesekönyv közvetít a befogadója, vagyis a gyermek számára pozitívan segítik elő a történet megértését és feldolgozását.²⁵

2. Kutatási kérdések

A fentiek függvényében elmondható, hogy több vizsgálatban is foglalkoztak már az interaktív könyvek óvodás gyermekek teljesítményére gyakorolt befolyásával, azonban ezen applikációk hosszútávú hatásait mindezidáig igen kevesen vizsgálták. Az eddigi kutatási eredményeket, valamint a multimédia tanulás kognitív elméletét és a kettős kódolás elméletét összevetve az alábbi hipotézisek fogalmazhatók meg az interaktív mesekönyveknek az 5-6 éves – tehát olvasni még nem tudó – gyermekek emlékezeti teljesítményére gyakorolt hatásával kapcsolatban:

1. A szabad felidézés során jobban teljesítenek – vagyis több elemet idéznek majd fel a meséből három héttel később – azok a gyermekek, akik az interaktív könyv segítségével ismerkednek meg *A kis kakas gyémánt félkrajcárja* című mesével.

2. A szabadfelidézéshez hasonlóan azt várjuk, hogy azok a gyermekek, akik az interaktív könyv segítségével hallgatják végig a mesét, jobban és pontosabban válaszolnak majd az irányított felidézés során feltett kérdésekre a második adatfelvétel során.

3. Módszer

3.1 Résztevők

A vizsgálat résztvevői 5-6 éves gyermekek voltak, akik két különböző nagycsoportból, azonban ugyanabból az óvodából kerültek ki. Összesen 29-en vettek részt a kutatásban, mivel egy gyermeket időközben kivettek az óvodából, az utánkövetésben már csak 28 gyermek vett részt. Köztük 16-an voltak a fiúk és 12-en a lányok, átlagéletkoruk 5,73 év (SD = 0,456). Közülük végül hat gyermeket kellett kizárni, ugyanis túl sok előzetes ismerettel rendelkeztek a vizsgálat során bemutatott mesét illetően, illetve technikai okok miatt további egy gyermek került kizárássra, így végül 12 fő került a vizsgálati- és 9 fő a kontrollcsoportba (ld. *táblázat 1*).

²⁵ TAKACS, SWART, BUS (2015), 698–739.

Táblázat 1. A résztvevők leíróstatisztikája

	Fiúk	Lányok	Átlagéletkor	Szórás
Vizsgálati csoport	5 fő	7 fő	5,75 év	0,452
Kontrollcsoport	6 fő	3 fő	5,67 év	0,500

3.2 Eszközök

A vizsgálat során a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem TechLab által kifejlesztett *A kis kakas gyémánt félkrajcárja* című magyar népmesét feldolgozó kísérleti applikáció került felhasználásra, amely ingyenesen elérhető a Google Play-en és az App Store-on keresztül magyar, angol, illetve német nyelven. Az alkalmazás elkészítéséhez az Arany László nevével fémjelzett mesevariáció került felhasználásra. A szöveghez tartozó fekete-fehér illusztrációkat Szepesi Szűcs Barbara készítette, míg a narrációhoz Lázár Csaba színművész adta a hangját.

Az interaktív könyv kiválasztása során fontos szempont volt, hogy hozzáférhető legyen magyar nyelven, illetve hogy amennyire csak lehet, megfeleljen a fent ismertetett metaanalízis eredményeinek,²⁶ ugyanis a metaanalízisben áttekintett tanulmányok kutatási eredményei alapján átfogó képet kaphatunk arról, hogy milyen eszköztár jellemzi a kognitív teljesítményt támogató interaktív mesekönyveket. Ezek közül a multimedialis (és interaktív) elemek időbeli egybeesése, valamint a tartalmi következetesség voltak a legfontosabb szempontok. Így esett a választás *A kis kakas gyémánt félkrajcárja* című mesére, amely ugyan tartalmaz interaktív elemeket, mégis ez tűnt a magyar nyelven is elérhető applikációk közül a leginkább megfelelőnek a vizsgálatához.

Mivel a vizsgálat célja az volt, hogy az interaktív könyveket a mesehallgatás hagyományos módjával hasonlítsa össze, fontos szempont volt az is, hogy az interaktív mesekönyvnek legyen megfelelő minőségű nyomtatott formában is elérhető változata, ami ebben az esetben rendelkezésre állt Arany László *Hol volt, hol nem volt*²⁷ című kötete formájában. Az interaktív könyv, illetve a mesekönyv szövege között voltak apróbb eltérések (pl. a könyv *méhes kast* ír *méhkas* helyett), melyek a felolvasás során egyeztetve lettek annak érdekében, hogy a vizsgálati és a kontrollcsoport által kapott verbális információk teljes mértékben azonosak legyenek.

²⁶ TAKACS, SWART, BUS (2015), 698–739.

²⁷ ARANY László (1995), *Hol volt, hol nem volt*. Budapest, Magyar Könyvklub.

Az interaktív mesekönyv egy Lenovo TAB2 A10-30-as tableten került bemutatásra.

3.3 Vizsgálat

A vizsgálatban résztvevő gyermekek véletlenszerűen két csoportba kerültek, az egyik csoportba tartoztak azok a gyermekek, akiknek az interaktív könyv segítségével mutattuk be a történetet. Ők voltak a vizsgálati csoport, míg a másik csoportba, vagyis a kontrollcsoportba azok kerültek, akik a hagyományos módon ismerkedtek meg a mesével. A mesehallgatást követően mindkét csoportnak fel kellett idéznie, hogy mire emlékszik a történetből, majd ezt követően válaszolniuk kellett kilenc, a történettel kapcsolatos kérdésre (pl.: Mit talált a kis kakas? Hol találta? Mi lett a kiskakas jutalma a mese végén?). A gyermekek a vizsgálatban egyénileg vettek részt, a vizsgálat helyszínéül pedig egy, az óvoda területén található szabad terem állt rendelkezésre, így biztosított volt az adatfelvétel zavartalansága, a gyermekek figyelmét nem vonták el külső tényezők. A vizsgálatról hangfelvétel készült, az adatfelvételt követő elemzés érdekében. Az adatfelvétel minden gyermek esetében legfeljebb tizenöt percig tartott.

A vizsgálat kezdetét megelőzően minden gyermek tájékoztatást kapott arról, hogy mi fog történni, illetve arról, hogy a részvétel nem kötelező, azt bármikor megszakíthatják. Emellett válaszolniuk kellett arra a kérdésre is, hogy hallották-e már korábban ezt a népmesét, amennyiben a válaszuk igen volt, arra kértem őket, hogy meséljék el, mire emlékeznek a történetből. Továbbá a tablet- és okostelefonhasználati szokásaik is felmérésre kerültek.

A vizsgálati csoport tagjai az interaktív mesekönyv kipróbálása előtt megismerkedtek a Hajóteszt alkalmazással, amely segítségével a gyerekek kipróbálhatták az interaktív mesekönyvekre jellemző főbb interakciós lehetőségeket, így a vizsgálatot megelőzően azok a gyermekek is megismerkedhettek az érintőképernyős eszközök használatával, akiknek nem voltak ezzel kapcsolatos előzetes tapasztalataik.

A kontrollcsoport tagjainak a mesét én olvastam fel Arany László *Hol volt, hol nem volt* című mesegyűjteményéből. Ebben a csoportban a gyermekek pusztán verbális úton ismerkedtek meg a történettel.

Az első adatfelvételt követően három hét múlva visszamentem az óvodába, ahol újra találkoztam a gyermekekkel. Ekkor a résztvevőknek ismét fel kellett idézniük, hogy mire emlékeznek a történetből, illetve ismételtlen válaszolniuk kellett a történettel kapcsolatos kilenc kérdésre. Valamint minden gyermekkel

elvégeztem a hallási mondatterjedelem tesztet,²⁸ hogy felmérjem a munkamemória-kapacitásukat, annak érdekében, hogy később kimutatható legyen, hogy a gyermekek teljesítményében mekkora szerepet játszott a munkamemóriájuk fejlettsége. Az óvodapedagógusokat megkértem arra, hogy a két vizsgálat közötti három hetes intervallumban ne meséljék a gyerekeknek *A kis kakas gyémánt félkrajcárja* című mesét.

3.4 Az adatok kódolása

A vizsgálatot követően a hangfelvételek digitalizálásra kerültek, majd egy független kódoló segítségével megtörtént a szövegek kódolása is. A szabad felidézés során szerzett adatok esetében fontos tényező volt az, hogy hány elemet mesélnek a gyermekek a meséből. Ez alapján két változót sikerült létrehozni. Az egyik változó azt mutatta meg, hogy a gyerekek hány olyan szót vagy kifejezést idéztek fel a történet elmondása során, amely a mese szövegében is megjelenik, míg a másik változó egy olyan összessített értéket mutat, amely magában foglalja a kevésbé pontos, nem szó szerinti elemeket is (pl. kút helyett „víz”, szemétdomb helyett „szemétkupac”).

Az irányított felidézés során kapott válaszokat 0-tól 2-ig lehetett pontozni, a válaszok teljességének és pontosságának megfelelően. Nulla pontot kaptak a hibás vagy pontatlan válaszok, egy pontot a helyes, de hiányos válaszok és két pontot a helyes válaszok.

Az adatok kódolását egy a vizsgálatról csak felszínes információkkal rendelkező független kódoló segítette. Miután a független kódoló is értékelte az adatokat, egyeztettük a kapott eredményeket, így létrehozva egy új kódrendszert a szabadfelidézés során kapott történetek értékelésére, amely alapján újra kellett kódolni az első és a második adatfelvétel során kapott adatokat. Az irányított felidézés során kapott válaszok esetében is hasonló eljárás volt megfigyelhető. Az egyetértési mutató értéke az irányított felidézés során kapott válaszok újra kódolását követően a következőképpen alakult: 0,752-1,00 ($p < 0,01$). Vagyis a legproblematisabb kérdés esetén is jelenős egyetértés volt tapasztalható a kódolók között.

²⁸ JANACSEK Karolina, TÁNCZOS Tímea, MÉSZÁROS Tünde, NÉMETH Dezső (2009), A munkamemória új magyar nyelvű neuropszichológiai mérőeljárása: A hallási mondatterjedelem teszt (HMT)= The Hungarian version of Listening Span task. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64.2: 385–406.

4. Eredmények

A vizsgálat célja az volt, hogy feltárja az interaktív mesekönyvek óvodás gyermekek emlékezeti teljesítményére gyakorolt hatását. Az adatok elemzése során egy vizsgálati személyt ki kellett zárni a kiugró eredményei miatt, valamint a hangfájl rögzítése során jelentkező technikai problémákból adódóan további egy gyermek adatai nem kerültek felhasználásra a statisztikai elemzés során.

Az adatok értelmezéséhez 2×2 kevert mintás kovarianciaanalízis bizonyult a legmegfelelőbb módszernek, amely során a független szempont – vagyis a csoportosító tényező – a mese formátuma (nyomtatott vagy interaktív mesekönyv), míg az összetartozó szempont a mese felidézésének időpontja volt – az azonnali felidézés során kapott adatokat, valamint a gyermekek három héttel későbbi teljesítményét hasonlítottuk össze. Kovariáló tényezőként a Hallási mondatterjedelem teszt²⁹ munkamemória-kapacitásra vonatkozó adatai kerültek felhasználásra.

Az első hipotézist illetően a kevert mintás kovarianciaanalízis eredményei alapján elmondható, hogy az előfeltételezésekkel szemben mindkét csoport egyaránt jól teljesített a szabad felidézés során. Ez azt jelenti, hogy az első hipotézis nem nyert igazolást, mivel a vizsgálat során szerzett adatok alapján nem mutatható ki szignifikáns különbség a két csoport teljesítménye között sem az enyhébb ($F(1,18) = 0,646$; $p > 0,05$) sem pedig a szigorúbb feltételek szerinti kódolás során kapott pontok esetében ($F(1,18) = 0,504$; $p > 0,05$; ld. Táblázat 2).

A második hipotézisre vonatkozólag biztatóbb eredmények születtek, ugyanis az irányított felidézés során szerzett adatok elemzése szignifikáns különbséget mutatott a két csoport között, vagyis az irányított kérdésekre adott válaszok tekintetében statisztikailag jelentős különbség figyelhető meg. Mivel a minta elemszáma igen alacsonynak tekinthető, fontos volt megnézni a próbaerejét, melynek értéke azt mutatja, hogy a szignifikáns eredmény független a résztvevők számától ($F(1,18) = 6,557$; $p < 0,05$; $\eta_p^2 = 0,267$; ld. Táblázat 2).

Táblázat 2. A kevert mintás kovarianciaanalízis szignifikancia értéke a főhatás esetén

	F	df	Sig.	η_p^2
Szabad felidézés (pontosan felidézett elemek)	0,504	1,18	0,487	0,027
Szabad felidézés	0,646	1,18	0,432	0,035
Irányított felidézés	6,557	1,18	0,020	0,267

²⁹ JANACSEK, TÁNCZOS, MÉSZÁROS, NÉMETH (2009), 385–406.

Az analízis során kapott értékek arra utalnak, hogy nem mutatható ki összefüggés a munkamemória és a gyermekek vizsgálat során nyújtott teljesítménye között, sem a szabad felidézés ($F(1,18) = 2,024$; $p > 0,05$; $\eta_p^2 = 0,101$; $F(1,18) = 3,132$; $p > 0,05$; $\eta_p^2 = 0,148$), sem pedig az irányított felidézés ($F(1,18) = 3,339$; $p > 0,05$; $\eta_p^2 = 0,156$) tekintetében.

6. Következtetések

A kutatás hipotézise az volt, hogy egy történet interaktív mesekönyvön keresztül való megismerése hatékonyabbá teszi a hallottak felidézését és emlékeztetbe vésését az alkalmazás által nyújtott multimédiás hatások révén. Ennek megfelelően várható volt, hogy az utánkövetési idő elteltével a vizsgálati csoport tagjai jobban teljesítenek majd a mese felidézését illetően, mint a művel hagyományos módon megismerkedő társaik. Ezt a hipotézist azonban csak részben sikerült igazolni. Az irányított felidézés során feltett kérdésekre kapott válaszok tekintetében sikerült szignifikáns különbséget kimutatni a két csoport között, ami arra enged következtetni, hogy az interaktív mesekönyvek hosszútávon is jótékony hatással vannak a gyermekek teljesítményére, azonban ennek némileg ellent mond az, hogy a szabad felidézés során kapott adatok elemzésekor nem sikerült hasonló eredményeket találni.

A *kiskakas gyémánt félkrajcárja* mint állatmese cselekményét és komplexitását tekintve sokkal inkább megfelelő lehet egy a vizsgálatnál fiatalabb korosztály számára.³⁰ Mivel a története viszonylag egyszerű, illetve sok ismétlődő elemet tartalmaz, feltételezhető, hogy túl könnyű volt a gyermekek számára, ez pedig hozzájárulhatott a várt eredmények elmaradásához. Elképzelhető, hogy egy komplexebb, több szereplővel és cselekménnyel bíró tündérmese, amely életkori sajátosságait tekintve is jobban megfelel a nagycsoportos gyermekek igényeinek, jobban kihozta volna a csoportok közötti esetleges különbségeket. Mindez azonban kevésbé magyarázza, hogy miért lehetséges az, hogy a szabad felidézéssel ellentétben az irányított felidézés során kapott adatok szignifikáns különbséget mutattak a két csoport között.

A kovarianciaanalízis eredményei azt mutatják, hogy a gyermekek munkamemóriájának a kapacitása nem áll összefüggésben a vizsgálat során nyújtott teljesítményükkel, vagyis a munkamemória nem befolyásolta a felidézést. Ugyanakkor kérdésként felmerülhet az, hogy vajon ugyanezt elmondhatjuk-e a nyelvi képességekről is. Mivel a vizsgálat során ezek nem kerültek felmérésre,

³⁰ BÁRDOS József, GALUSKA László Pál (2013), *Fejezetek a gyermekirodalomból*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.

pusztán spekulációkba bocsátkozhatunk, azonban Richter és Courage vizsgálata azt mutatja, hogy a nyelvi képességek jobb prediktorai voltak a gyermekek emlékezeti teljesítményének, mint a mese formátuma, bár ők hasonló eredményeket kaptak az egzekutív funkciókra vonatkozóan is.³¹

Klemfuss vizsgálata során szintén arra a következtetésre jutott, hogy a nyelvi képességeknek komoly jelentősége lehet a különböző események, történetek felidezésére, különösen a szabad felidezés során.³² Fontos továbbá megemlítenünk azt is, hogy a vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a nyelvi képességek befolyása a késleltetett felidezés során is beigazolódni látszott. Ennek következtében pedig nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a gyermekek nyelvi képességei erőteljesebb hatással voltak a szabad felidezés során nyújtott teljesítményükre, mint az, hogy az interaktív mesekönyvet használva vagy a hagyományos úton ismerkedtek meg bemutatott történettel. Ezen feltételezés igazolására a továbbiakban nélkülözhetetlen volna, hogy a munkamemória mellett a gyermekek nyelvi képességeire vonatkozó adatok is felmérésre kerüljenek.

Mindazonáltal mégis elmondható, hogy az interaktív mesekönyvvvel megismerkedő csoport jobb teljesítményt ért el az irányított felidezés tekintetében, ez pedig arra enged következtetni, hogy az interaktív mesekönyvek képesek lehetnek hatásukat akár hosszútávon is kifejteni. Továbbá meg kell jegyezni azt is, hogy a vizsgált alkalmazás fejlesztői a multimédiás elemek mellett interaktív lehetőségeket is beépítettek a történet feldolgozása során, így a fent ismertetett eredmények némileg inkonzisztensek a Takács és munkatársai által prezentált eredményekkel, hisz metaanalízisükben amellet érvelnek, hogy az interaktív elemek azáltal, hogy megosztják a gyermekek figyelmét, kognitív túlterheltséget okozhatnak, és ezáltal gátolhatják az interaktív mesekönyvekben rejlő fejlesztőhatás kibontakoztatását.³³ Jelen vizsgálati eredmények inkább Zipke feltételezését támogatják, mely szerint valószínűsíthető, hogy egyes interaktív elemek a multimédia elemekhez hasonlóan serkentőleg hatnak a gyermekek teljesítményére.³⁴ Azonban az, hogy pontosan melyek ezek az interaktív elemek, illetve, hogy hogyan járulnak hozzá a gyermekek teljesítményének a javulásához, egyelőre kevésbé ismert. Az erre a területre irányuló kutatások azonban irányadók lehetnek nem csak a pedagógusok, de a fejlesztők számára is, hiszen hozzájárulhatnak ahhoz, hogy hamarosan egyre több magyar nyelvű, minőségi interaktív könyv álljon a rendelkezésünkre.

³¹ RICHTER, COURAGE (2017), 92–102.

³² KLEMFUSS, J. Zoe (2015), Differential Contributions of Language Skills to Children's Episodic Recall. *Journal of Cognition and Development*, 16.4: 608–620.

³³ TAKACS, SWART, BUS (2015), 698–739.

³⁴ ZIPKE (2017), 1695–1712.

7. Limitációk és kitekintés

Bár a vizsgálat során sikerült szignifikáns különbségeket kimutatni az irányított kérdésekre adott válaszok tekintetében, az alacsony mintaelemszám miatt egyelőre nem vonhatók le messzemenő következtetések, ehhez ugyanis további adatokra lenne szükség.

Illetve ki kell emelni azt is, hogy az interaktív könyv kiválasztása során igen korlátozott paletta állt csupán rendelkezésre, mivel a magyar nyelven elérhető interaktív mesekönyvek száma még meg sem közelíti a külföldi piac sokszínűségét, a lehetőségeket pedig tovább szűkítette az, hogy az androidos készülékeken kevesebb interaktív könyv érhető el, mint az IOS rendszeren. Ennek következtében egy egyszerűbb cselekménnyel bíró, illetve viszonylag sok gyermek által ismert népmesét feldolgozó applikációra esett a választás, ami jelentős mértékben csökkentette a vizsgálatba bevonható gyermekek létszámát, valamint elképzelhető, hogy egy komplexebb cselekménnyel bíró történet jobban kiélezte volna a különböző médiumok közötti különbségeket az információfeldolgozásra és tárolásra gyakorolt hatásuk tekintetében.

További kutatásokban érdemes volna még áttekinteni a mesehallgatási szokások, a szocioökonómiai státusz, valamint az okostelefon- és tablethasználati szokások lehetséges hatásait a gyermekek késleltetett felidézés során produkált teljesítményére, illetve a későbbiekben kiemelt figyelmet kellene fordítani a mintaelemszám bővítésére, valamint nélkülözhetetlen volna további interaktív könyvek vizsgálata, annak érdekében, hogy tisztább képet kaphassunk az interaktív elemek lehetséges hatásaival kapcsolatban.

Ezen vizsgálódások célja természetesen nem az, hogy az IKT-eszközök felváltsák a hagyományos oktatási módszereket, mindössze fontos volna felhívni a figyelmet arra, hogy olyan lehetőségek rejljenek ezekben az eszközökben, amelyek kihasználásával hatékonyabbá tehetjük az oktatási intézményekben zajló oktatói-nevelői munkát.

Bibliográfia

- BÁRDOS József, GALUSKA László Pál (2013), *Fejezetek a gyermekirodalomból*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.
- BUS, Adriana G.; TAKACS, Zsófia K.; KEGEL, Cornelia AT (2015), „Affordances and limitations of electronic storybooks for young children's emergent literacy” *Developmental Review*, 35: 79–97.
- DARÓCZI Gabriella, RUTTKAY Zsófia, VARGA Emőke (2014), *Az interaktív mesekönyv a kisgyermekkorai képességfejlesztésben*. Harmadik generációs összehangolt portfólió és irányítási rendszer kialakítása, valamint stratégiai jellegű optimalizálás megvalósítása közösségi típusú felsőoktatási együttműködés formájában Dél-Kelet Magyarországon. TÁMOP4.1.1.C-12/1/KONV-2012-0004
- FÁYRNÉ DOMBI Alice, HÓDI Ágnes, KISS Renáta (2016), „IKT Az óvodában: Kihívások és lehetőségek” *Magyar Pedagógia*. 116. évf. 1. szám, 91–117.
- GARON, Nancy; BRYSON, Susan E.; SMITH, Isabel M (2008), „Executive function in preschoolers: a review using an integrative framework” *Psychological bulletin*, 134.1:31.
- JANACSEK, Karolina, TÁNCZOS Tímea, MÉSZÁROS Tünde, NÉMETH Dezső (2009), „A munkamemória új magyar nyelvű neuropszichológiai mérőeljárása: A hallási mondatterjedelem teszt (HMT) = The Hungarian version of Listening Span task” *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64.2: 385–406.
- KLEMFUSS, J. Zoe (2015), „Differential Contributions of Language Skills to Children's Episodic Recall” *Journal of Cognition and Development*, 16.4: 608–620.
- KÓSA Éva (2004), „A média szocializációs hatásai” In.: N. Kollár Katalin, Szabó Éva. (szerk.) *Pszichológia pedagógusoknak*. Osiris., Budapest. 572–590.
- KORAT, Ofra; SHAMIR, Adina (2007), „Electronic books versus adult readers: Effects on children's emergent literacy as a function of social class” *Journal of Computer Assisted Learning*, 23.3: 248–259.
- KOVÁCS Kristóf, FARAGÓ Boglárka (2016), „A modern technológia hatása a kognitív képességekre: Áttekintés” *Magyar Pszichológiai Szemle*. 71. 1/7. 127–140.
- MAYER, Richard E. (2003), „The promise of multimedia learning: using the same instructional design methods across different media” *Learning and instruction*, 13.2: 125–139.
- PAIVIO, Allan (2007), *Mind and Its Evolution: A Dual Coding Theory Approach*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- PEZDEK, Kathy; STEVENS, Ellen. „Children's memory for auditory and visual information on television” *Developmental psychology*, 1984, 20.2: 212.

- RADESKY, Jenny S.; CHRISTAKIS, Dimitri A. (2016), „Increased screen time: implications for early childhood development and behavior” *Pediatric Clinics*, 63.5: 827–839.
- RADESKY, Jenny S., PEACOCK-CHAMBERS, Elizabeth., ZUCKERMAN, Barry, SILVERSTEIN, Michael (2016), „Use of mobile technology to calm upset children: associations with social-emotional development” *JAMA pediatrics*, 170.4: 397–399.
- RICHTER, Anna; COURAGE, Mary L. (2017), „Comparing electronic and paper storybooks for preschoolers: attention, engagement, and recall” *Journal of Applied Developmental Psychology*, 48: 92–102.
- SEGRS, Eliane; NOOIJEN, Miranda; DE MOOR, Jan (2006), „Computer vocabulary training in kindergarten children with special needs” *International Journal of Rehabilitation Research*, 29.4: 343–345.
- TAKACS, Zsófia K.; SWART, Elise K.; BUS, Adriana G. (2014), „Can the computer replace the adult for storybook reading? A meta-analysis on the effects of multimedia stories as compared to sharing print stories with an adult” *Frontiers in psychology*, 5: 1366
- TAKACS, Zsófia K.; SWART, Elise K.; BUS, Adriana G (2015), „Benefits and pitfalls of multimedia and interactive features in technology-enhanced storybooks: A meta-analysis. *Review of educational research*, 85.4: 698–739.
- VARGA Emőke (2014), „Az interaktív mesekönyv kommunikációs stratégiái” In: Dombi Alice, Dombi Mária. (szerk), *Pedagógikum és kommunikáció*. Szeged, Universitas Szeged, 12.
- ZIPKE, Marcy (2017), „Preschoolers explore interactive storybook apps: The effect on word recognition and story comprehension” *Education and Information Technologies*, 22.4:1695–1712.

Összefüggések a személyiségtípusok és a csoportban betöltött szerepek között

KOVÁCS KATA

1. Bevezetés

Kutatásom célja a Myers–Briggs Típusindikátor (MBTI) és a Belbin-féle Csapattagtípus-kérdőív mélyebb megismerése, a közöttük lévő lehetséges összefüggések feltárása, valamint azoknak a területeknek a bemutatása, ahol a kapott eredmények hasznosíthatóak.

Kutatásom a kiválasztási folyamatban is használható mérőeszközöket vizsgál. Úgy gondolom, hogy ez a két kérdőív az önismeret fejlesztésére is alkalmas, ez pedig jelenleg egy nem elhanyagolható folyamat, hiszen a humán erőforrás értéke ma már a személyiség egyediségében, valamint az együttműködési képességben rejlik a szakmai hozzáértés mellett.

Kutatásom alapkérdése, hogy melyik csoportszerephez milyen személyiségtípusok tartozhatnak, melyek együttjárása a leggyakoribb. A felállított hipotézisek az egyes személyiségpreferenciákhoz rendelik hozzá azokat a csoportszerepekhez, amelyekre az adott preferencia feltételezéseim szerint a legjellemzőbb. A fennálló terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmányban dimenzióként egy, tehát összesen négy hipotézist fogok ismertetni.

2. Szakirodalmi háttér

Tanulmányomban először az MBTI négy dimenzióját, majd a Belbin-féle csoportszerepeket vizsgálom meg közelebbről.

2.1. A Myers-Briggs Típusindikátor

Az MBTI négy dimenzió mentén nyolc különböző személyiségpreferenciát különböztet meg.

2.1.1. Az első dimenzió: A személy külvilághoz való viszonyulása, energiaszerzése szempontjából lehet extravertált (E) vagy introvertált (I)

2.1.1.1. Extravertált (E)

Számukra vonzó a spontaneitás, a szóbeliség, figyelmüket hamar megragadják az új dolgok.¹ Nyílt, szívélyes, barátságos emberek.² Könnyen teremtenek kapcsolatot, szeretik a társaságot, kezdeményezők, szeretnek csapatban dolgozni. Szívesen megosztják gondolataikat, érzéseiket másokkal, beszélve gondolkodnak. Szórakozáskedvelők, merész, magabiztos emberek, akik nyitottak az új érdeklődési körök kialakítására.³ Benne élnek a világban, de sokszor ugyanolyan nehezen igazodnak el benne, mint mások, csak épp ők könnyebben kérnek segítséget.⁴ Könnyen alkalmazkodnak másokhoz és a külső környezethez. Meg akarnak felelni másoknak, fontos számukra, hogy mások mit gondolnak róluk. Szeretnek beszélni, számukra inkább ez az ideális forma az önkifejezésre. Azokon a pályákon sikeresek, amelyeknek alapfeltétele a beszéd és az érzelmkifejezés.

Fejlesztendő területeik: Nem szeretnek egyedül dolgozni, mindig szükségük van rá, hogy emberek vegyék őket körül.⁵ Ha egyedül kell dolgozniuk, iránymutatást és segítséget igényelnek, nem elég alaposak, nem elég türelmesek, és nem törődnek a lehetséges következményekkel. Mindig azonnali visszajelzést, azonnali választ várnak.⁶

2.1.1.2. Introvertált (I)

Az introvertáltak zárkózott, nehezen kiismerhető, gyakran félénk természetű emberek.⁷ *Energiájukat saját gondolataikból, ötleteikből, érzéseikből szerzik,* minden nap szükségük van egyedül töltött időre, hogy feltöltődjenek. Önbizalmuk és biztonságérzetük belülről fakad. Az olyan helyzeteket kedvelik, ahol elegendő idő áll a rendelkezésükre, ahol az elmélyülés, a gondolkodás kap nagy hangsúlyt. Elmélkedve tanulnak, számukra nem a teljesítmény, hanem

¹ JOBBÁGY Mária, TAKÁCS Péter (1997), „Az a közös bennünk, hogy mások vagyunk” *Iskolakultúra*. [7] (6–7).

² JUNG, Carl Gustav (1994), *A lélektani típusok általános leírása*. Budapest, Európa. 78–93.

³ MÉSZÁROS Aranka (2006), „A Myers-Briggs-féle Típus Indikátor a vezetők »szolgálatában«” In: Mészáros Aranka (szerk.), *A munkahely szociálpszichológiai jelenségvilága I*. Miskolc, Z-Press. 264–295.

⁴ KORONVÁRY Péter (2005), *A vezető személyisége – vezetői személyiségelméletek*.

⁵ MÉSZÁROS (2006).

⁶ KORONVÁRY (2005).

⁷ JUNG (1994).

a folyamat a fontos.⁸ Körültekintőbbek és alaposabbak, mint extravertált társaik. Hallgatagabbak, de ha megszólalnak, mély dolgokat mondanak.⁹ Nem szeretnek másokhoz igazodni, kapcsolatokat létesíteni. Kevesebb barátjuk van, de ezek a barátságok sokkal mélyebbek, mint az extravertáltak esetében. Inkább leírják gondolataikat, mint hogy kimondják azokat, mert ilyenkor alaposabban át tudják gondolni mondanivalójukat. Érzéseiket és gondolataikat nem szívesen osztják meg másokkal. Ha nem zavarják meg őket, nagyon sokáig képesek ugyanarra a feladatra összpontosítani.

Fejlesztendő területeik: Ellenállnak a külső befolyásnak, nem fordítanak kellő figyelmet a külső eseményekre, ezért gyakran elmulasztják a lehetőségeket.¹⁰ Nem szívesen dolgoznak másokkal együtt. Munkatempójuk meglehetősen lassú, mert szeretnek elvonulni, magukba fordulni, nem szeretnek azonnal reagálni.

2.1.2. A második dimenzió: az információgyűjtést, észlelést vizsgálja. Eszерint a személy lehet érzékelő (S) vagy intuitív (N).

2.1.2.1. Érzékelő (S)

Az információkat a helyzet tényszerű elemzésén keresztül gyűjtik be, realisták és praktikusak, jól teljesítenek a rutinfeladatokban.¹¹ Megfigyelik környezetüket és a körülöttük zajló eseményeket, a dolgokat konkrét valóságukban fogják fel. Múltban szerzett *tapasztalataikra építenek*, nem terveznek hosszútávra, a *gyakorlati hasznosíthatóságot* keresik. Lépésről-lépésre haladva tanulnak.¹² Csak azt hiszik el, amit látnak, nem szeretik az elvont elméleteket, nem foglalkoznak az összefüggések keresésével, a többértelmű jelentések megértésével. *A jelenben élnek*, a tényekre pontosan emlékeznek és szeretnek az apró részletekkel foglalkozni. A komplexitás helyett inkább az egyszerűséget kedvelik. Jó megfigyelők, a legapróbb részletekre is pontosan emlékeznek.

Fejlesztendő területeik: Nem kockáztatnak, problémamegoldás során nem foglalkoznak a tágabb összefüggésekkel.¹³ Nem látják a lehetséges alternatívákat, nem szeretik a bonyolult elméleteket.¹⁴ Túl sokat foglalkoznak a részletekkel,

⁸ MÉSZÁROS (2006).

⁹ KORONVÁRY (2005).

¹⁰ MÉSZÁROS (2006).

¹¹ JOBBÁGY-TAKÁCS (1997).

¹² MÉSZÁROS (2006).

¹³ MÉSZÁROS (2006).

¹⁴ KORONVÁRY (2005).

ezért meglehetősen lassúak. Nem bíznak az intuícióban, ezért választott megoldásaik gyakran fantáziátlanok. Csak az aktuális dolgokban vannak otthon, nem foglalkoznak a jövő tervezésével, a jövő lehetőségeivel.

2.1.2.2. *Intuitív (N)*

Nem figyelnek a részletekre, *számukra a lehetséges összefüggések fontosak*. A mélyebb jelentésekkel, a *lehetőségekkel foglalkoznak*. Erösségük a *képzelőerő*, melynek segítségével észreveszik a kínálkozó lehetőségeket, az újszerű megoldásokat. *A jelen helyett a jövő lehetséges alakulásával foglalkoznak*, gyakran terveznek előre. Lelkesek, kedvelik a bonyolult dolgokat, a fogalmakat és az elméleteket, az elvont dolgokat. Szeretnek hipotéziseket alkotni, kreatívak, nagyra értékelik az élet képzeleti oldalát. Átfogó megértésre törekszenek, a belátás- és megérzésalapú ismeretelsajátítás hívei.¹⁵ A lehetőségek, az összefüggések és a többértelmű jelentések megadására törekszenek.¹⁶

Fejlesztendő területeik: Nem szívesen oldanak meg rutinfeladatokat. Ha megszerzett tudást kell alkalmazni, könnyen elunják magukat, elveszítik érdeklődésüket.¹⁷ Könnyedén azonosítják a problémákat és megtalálják a megoldást, de megfeledkeznek a megoldáshoz elengedhetetlenül szükséges részletekről.¹⁸ Pontatlanok és nem tudják kezelni a túl konkrét helyzeteket, mert az ilyen helyzetekben kreativitásuk korlátozva van. Túlságosan leköti őket, hogy a jövőjüket tervezgessék, így könnyen megfeledkeznek a jelenről, az aktuálisról, elfelejtene a mának élni.

2.1.3. A harmadik dimenzió: A döntéshozatal módja szerint lehetünk gondolkodók (T) vagy érzők (F).

2.1.3.1. *Gondolkodó (T)*

Személytelenül, tárgyilagosan, észszerű érvek alapján döntenek. Racionálisak, ok-okozati összefüggésekben, elemzések és logikus következtetések útján gondolkodnak, mindig az észükre hallgatnak. A hibákat könnyen észreveszik, problémamegoldásuk is erre épül. Szabálykövetőek és józanul gondolkodnak. *Objektív mércét alkalmaznak* maguk és mások megítélésére, szeretik a problémákat analizálni, kritikus gondolkodás jellemző rájuk. Olyan pályák vonzzák

¹⁵ MÉSZÁROS (2006).

¹⁶ ERŐS Ilona, JOBBÁGY Mária (2001), „A Myers-Breggs Típus Indikátor (MBTI) Magyarországon” *Alkalmazott pszichológia*. [3] (4). 35–54.

¹⁷ MÉSZÁROS (2006).

¹⁸ KORONVÁRY (2005).

őket, ahol az elméleti tudás és a logikus gondolkodás elengedhetetlen, illetve ahol fontos a versenyszellem.¹⁹ Határozott egyéniségek, könnyen reagálnak mások gondolataira.²⁰ Kitartóak, igyekeznek a tőlük telhető legjobbat kihozni magukból.²¹

Fejlesztendő területeik: Sokszor kritikusak, de megfelelően indokolt esetben képesek elfogadni az ellenvéleményt is.²² A hibás következtetéseket erősen kritizálják, túlságosan elemzőek.²³ Gondot okoz számukra az érzelmek kifejezése, ezért sokszor teljesen figyelmen kívül hagyják az érzéseket. *Nem tudnak mit kezdeni sem a saját érzelmeikkel, sem másokéval.* Elhatárolódnak a szubjektivitástól, anélkül döntenek, hogy figyelembe vennék mások kéréseit, igényeit.

2.1.3.2. Érző (F)

Érzéseikre alapozva döntenek. *Fontos számukra, hogy mások mit éreznek.* Empatikusak, harmóniára törekednek. Megérteneik és támogatnak másokat, mindig figyelembe veszik mások igényeit. Könnyen meg lehet őket győzni, de ők is könnyen befolyásolják a körülöttük lévőket. Többre értékelik az érzéseket, az értékeket, a harmóniát és a bizalmat a logikánál. Megbízhatnak másokban, szívesen működnek együtt másokkal. Nem kedvelik a versenyhelyzeteket. Személyes és szubjektív normákat vesznek alapul döntéseik során. Nem az objektív tényeket értik és elemzik, hanem az embereket. Akkor tanulnak sikeresen, ha látják a tanulás személyes jelentőségét.²⁴ Hatékonyságukat zavarja a viszálykodás. Igénylik a dicséretet, nem szeretnek kellemetlen dolgokról beszélni.²⁵ Döntéseik human értékeken alapulnak, melyek lehetnek a saját, a csoport vagy a közösség értékei.²⁶

Fejlesztendő területeik: Korlátozva érzik magukat, ha szabályokat, eljárásokat, módszereket kell követniük. Türelmetlenek logikus, analitikus társaikkal szemben.²⁷ Kötelezettségeikről hajlamosak megfeledkezni, mert túlságosan

¹⁹ MÉSZÁROS (2006).

²⁰ KORONVÁRY (2005).

²¹ MIRNICS Zsuzsanna, BÓLYA Attila, NICK Szabolcs, SZTANKOVJÁNSZKY Szilvia (2006), „Az MBTI-modell” In: Mirnics Zsuzsanna (szerk.), *A személyiség építőkövei*. Budapest, Bölcsész Konzorcium. 131–137.

²² MÉSZÁROS (2006).

²³ KORONVÁRY (2005).

²⁴ MÉSZÁROS (2006).

²⁵ KORONVÁRY (2005).

²⁶ JOBBÁGY–TAKÁCS (1997).

²⁷ MÉSZÁROS (2006).

leköti őket a többi ember. Konfliktuskerülők, ami nem minden esetben vezet jó eredményhez. Esetenként túlságosan érzelmesek, túlzottan oltalmazóak, esetleg manipulatívak.

2.1.4. A negyedik dimenzió: Az életvitel, életstílus szempontjából tartozhatunk a megítélők (J) vagy az észlelők (P) közé.

2.1.4.1. *Megítélő (J)*

Mindig terveznek, terveiket hűen követik, eszerint cselekszenek. Amit elkezdtek, befejezik, *fontos számukra a lezárás*. Soha semmit nem hagynak az utolsó pillanatra, a határidők fontosak számukra, azokat mindig betartják. Nem szeretik a változást, a meglepetéseket, az állandóság hívei. A *tervezett, rendezett, megszervezett* életvitelt preferálják. Kontrollálni, ellenőrizni, szabályozni akarják életüket, minden szituációra van egy kész forgatókönyvük. Mások eltökéltnek, szervezettnek, de egyúttal túl merevnek is tartják őket. *Könnyen, gyorsan, néhány adat alapján döntenek*. Gyorsan eljutnak a döntéstől a tettig.²⁸ Többre értékelnek egy korábbi döntést egy több információ alapján meghozott későbbi döntésnél.²⁹

Fejlesztendő területeik: Akkor is döntenek, ha nem áll rendelkezésükre elég adat a döntéshez. Az elképzeléseikhez nem illő dolgokkal nem foglalkoznak, döntésükön akkor sem változtatnak, ha új információhoz jutnak.³⁰ Mások makacsnak, rugalmatlannak, alkalmazkodásra képtelennek tarthatják őket, mert döntéseiknél nem foglalkoznak mások véleményével, csak a saját fejük után mennek. A váratlan események és a közeledő határidők frusztrálják őket, ezek hatására türelmetlenné és idegessé válnak.

2.1.4.2. *Észlelő (P)*

Szeretik halogatni a döntést, mert *nem döntenek addig, ameddig nem ismerik az összes rendelkezésre álló információt*, lehetséges alternatívát. Ha tehetik, inkább nem is döntenek, inkább megvárják, ameddig a körülmények alakulása „dönt” helyettük. Mindig kikéri mások véleményét a kérdéssel kapcsolatban, nem zavarják őket az egymásnak ellentmondó információk sem. Ha döntésük után új információt kapnak, döntésüket könnyűszerrel megváltoztatják. Ahogyan a döntési kényszert, úgy a határidőket is kerülik. Az idő nyomása energizálja őket, jó hatással van rájuk. *Rugalmasak, alkalmazkodóak, nyitottak*

²⁸ MÉSZÁROS (2006).

²⁹ ERŐS–JOBÁGY (2001).

³⁰ MÉSZÁROS (2006).

a változásra, mert azt lehetőségként értelmezik. Kíváncsiak, az életet megélni akarják, nem pedig irányítani. Jól tolerálják a rendetlenséget és a zavart.³¹ Viselkedésüket a spontaneitás, alkalmazkodás, az új események, a befogadható információk iránti nyitottság jellemzi. Könnyen ráhangolódnak másokra.³² *Fejlesztendő területeik:* Döntéshozatalukat a környezetük könnyen befolyásolja. A tervezés és a döntés kényszere korlátozza őket. Gyakran vállalnak személyes kockázatot a halogatással.³³ Nem tartják be a határidőket és a szabályokat. Nem terveznek, ezért mások kiszámíthatatlannak, határozatlannak, esetleg megbízhatatlannak tartják őket.

2.2. Belbin-féle csoportszerepek

Belbin kutatásai során arra az eredményre jutott, hogy a hatékonyan működő teamben nyolc szerep figyelhető meg. Tanulmányom következő részében ezt a nyolc szerepet vizsgálom meg közelebbről.

2.2.1. A Vállalatépítő

Fegyelmezett, lelkiismeretes személyiség, akinek erős jelleme van, és aki tisztában van kötelességeivel. Koncentráltan és keményen dolgozik, de nincsenek eredeti ötletei. *Gyakorlatias* gondolkodású, toleráns személyiség. Meglehetősen rugalmatlan és makacs, de megbízik másokban. Mindig *a vállalat érdekében dolgozik, mindent megszervez és megvalósít*, emellett saját érdekei csak másodlagosak. Munkavégzése fegyelmezett, tehetsége és értelmi képességei kevésbé fontosak vagy dominánsak. Erős igénye van a rendezett viszonyokra, ezért jó a szervezőképessége. Mások elismerését is azzal váltja ki, hogy minden vezetői feladatot szisztematikusan ellát, legyen az kellemes vagy kellemetlen.³⁴

2.2.2. Az Elnök

Fejlett elemzőképességgel és jó *ítélőképességgel* rendelkezik, elkötelezett, kreatív és intelligens. Megbízható, sikeres, nyugodt, realista és pozitív gondolkodású. Megbíz az emberekben, és feltétel nélkül elfogadja őket: „Olyan ember, aki eléggé toleráns ahhoz, hogy mindenkit meghallgasson, de elég erős, hogy ne fogadja el tanácsait.”³⁵ Elismeri az aktív és dinamikus embereket, akik

³¹ MÉSZÁROS (2006).

³² ERŐS-JOBÁGY (2001).

³³ MÉSZÁROS (2006).

³⁴ MÉSZÁROS Aranka, NÉMETH Erzsébet (2000), *Szociálpszichológia*. Gödöllő, Szent István Egyetemi Kiadó.

³⁵ BELBIN, Meredith (2000), *A team – avagy az együttműködő csoport*. Budapest, SHL Hungary Kft. 78.

küzdenek céljaikért és komoly erőfeszítések árán el is érik azokat. Tudja, hogyan kell a *rendelkezésre álló forrásokat kihasználni*. Jól bánik az emberekkel, alkalmazkodó, de mindig saját józan ítélőképessége alapján dönt úgy, hogy a fennálló körülményeket sem hagyja figyelmen kívül. Szerepe a kritikus pillanatokban hangsúlyos, amikor össze kell tartania a csapatot, és a helyes irányba terelni a dolgok menetét. Akkor tudja optimálisan betölteni szerepét, ha átlagos értelmi képességű, és *jól tud kommunikálni* a csoporttagokkal. Átlagosnak tűnik, ezért nehéz felismerni, de szerepe fontos, mert ő koordinálja a csoporttagok tevékenységét. Tudja, hogyan kell felszínre hoznia a csoportban rejlő lehetőségeket, a rejtőző kreativitást. Az ideális Elnök türelmes és bizalomgerjesztő, ugyanakkor tekintélyt parancsoló is egyben. Viselkedése nagyon határozott, de nem akarja egyedül irányítani a dolgok menetét. Ez a szerep nagyon ritkán fordul elő.³⁶

2.2.3. A Serkentő

Extravertált, állandó *teljesítménykényszere* van, ideges, aktív. Valódi vezéregyéniség, aki nem tűri a passzivitást. Nem kimondottan csapatjátékos, mert sokszor provokatív, kötekedő. Türelmetlen és erőszakos, gyűlöli a kudarcot.³⁷ Számára csak a győzelem elfogadható, ezért állandóan keresi a kikapukat. A szabályokat legfeljebb csak javaslatoknak tekint, hajlamos áthágni őket. Olyan vezető típus, aki közvetlen, jó felfogóképességgel rendelkezik, ugyanakkor frusztrált. Makacs és érzelemvezérelt, de egyáltalán nem nevezhető félénknek vagy bátoralannak. Nem jön zavarba, nem tart másoktól. Ha vezetőként megfelelő mozgásteret kap, akkor állhatatossága, természetes aktivitása és érdekérvényesítő képessége révén a team sikeres lehet. Ellenben, ha az általa elképzelt stratégia nem hoz sikert, akkor a team rosszabb helyzetbe kerül, mintha az Elnök irányította volna a munkát. Mindig motiválni, ösztökélni próbálja a csoport tagjait. Leginkább olyan teamek vezetésére alkalmas, ahol a képesség adott a jó teljesítményhez, de valamilyen külső vagy belső tényező megakadályozza ennek elérését.³⁸

2.2.4. A Palánta vagy Ötletgyártó

Az egyik kreativitásért felelős csapattag. Általában *introvertált*, ennek ellenére ő teszi a legtöbb indítványt. Csak akkor lesz hasznos tagja a csapatnak, ha felismerik képességeit és hagyják kibontakozni, ilyenkor a team igazán hatékony

³⁶ BELBIN (2000).

³⁷ MÉSZÁROS (2006).

³⁸ BELBIN (2000).

tud lenni. A Palánták esetében nagyon is igaz a mondás, hogy két dudás nem fér meg egy csárdában, tehát a Palánta csak akkor tudja kihozni magából a maximumot, ha egyedüli Palántaként van jelen a teamben. Ha többen töltik be ezt a szerepet, egymás vetélytársaivá válnak, ami széthúzást eredményez a csoporttagok között.³⁹ A Palánta irányításra szorul, mindig finoman terelgetni kell a közös célok felé, hogy gondolatai ne kalandozzanak el az éppen aktuális feladattól. Meglehetősen zárkózott, de nélküle biztosan nem működne megfelelően a csapat, ezért különös figyelmet kell szentelni ennek a szerepnek, hogy véletlenül se nyomják el a beszédesebb, erőszakosabb csapattagok. Csak abból lesz ideális Palánta, aki egyszerre *nagyon kreatív és intelligens*.⁴⁰ A Palánta igen értékes a team számára, de csak akkor, ha ötletei kivitelezéséért a felelősséget valaki más, mondjuk az Elnök vállalja. A Palántának szüksége van egy hasonlóan intelligens csapattagra, aki megérti *bonyolult gondolkodásmódját* és eszmefuttatását, illetve aki kellően türelmes ahhoz, hogy megvárja, ameddig a Palánta *alaposan végiggondolja elképzeléseit*. Ez a személy általában a Helyzetértékelő, aki szintén lassú reagálása. Rendszerint ő találja meg a buktatókat a Palánta ötleteiben.

2.2.5. A Forrásfeltáró

Ő az extravertált kreatív tag a csapatban. Érzékenység, *társas hajlam* és természetes szókimondás jellemzi. Nem az ötletek előállítása, hanem a *meglévő ötletek továbbfejlesztése*, a csapaton kívüli források felkutatása az elsődleges célja és feladata. Jó kapcsolatteremtő készsége van, jól kommunikál, éppen ezért a meglévő és fellelhető forrásokat találékonyan hasznosítja. Személyisége nagyon nyitott és fogékony az új dolgokra, emiatt nagyon könnyen megtalálja helyét a vezetői teamben. Ha valamit meg akar tudni, mindig először *másoktól érdeklődik*, ezért nincs olyan információ, amelyről ne értesülne. Beszélgetéseit mindig úgy irányítja, hogy minden kérdésére választ kapjon. „A Forrásfeltáró olyan vállalati vezető, aki soha nincs a szobájában, vagy ha ott van, akkor telefonál.”⁴¹ Mindenkiel megtalálja a közös hangot, szinte lételeme a társaság, a kommunikáció.

2.2.6. A Helyzetértékelő

Egymásnak ellentmondó javaslatok esetén nem az átlagos értelmi képességű vezető feladata meghozni a megfelelő döntést, az alternatív *javaslatok értékelése*

³⁹ BELBIN (2000).

⁴⁰ BELBIN (2000).

⁴¹ BELBIN (2000). 73.

és elbírálása egy olyan csapattag feladata, aki *kiemelkedően intelligens, kellően objektív* és képes távolságtartással hozzáállni a problémához. Erre a szerepkörre a legalkalmasabb személy a Helyzetértékelő, aki *csak a kritikus pillanatokban lép ki a háttérből*.⁴² Ő az egyetlen, aki megérti és követni tudja a Palánta eszmefuttatásait és rá tudja venni a Palántát a helyzet átértékelésére. Ítéltőképességét nem homályosítják el pillanatnyi érzelmek és sztereotípiák. Természetéből adódóan mindenféle lelkesedéstől mentes, de megfontolt és komoly gondolkodású. *Igyekszik döntéseit minél alaposabban átgondolni*, így meglehetősen lassan jut el a végleges döntés meghozataláig.⁴³ Lassú döntési folyamatának oka, hogy minden tényezőt figyelembe vesz és értelmez. Egyáltalán nem teljesítményorientált. Mások száraznak, unalmasnak, túlságosan kritikusnak tarthatják. Annak ellenére, hogy nem tűnik kimondottan alkalmasnak a csapatmunkára, nagyon hasznos tagja a csapatnak. Fontos, hogy ő és a csapat tagjai is tisztában legyenek szerepe jelentőségével és munkamódszereit tiszteletben tartsák. A Helyzetértékelő álláspontjának elfogadása célravezetőbb lehet a team számára, mint egy konszenzusos döntés meghozatala.

2.2.7. A Csapatjátékos

Nem könnyű feladat teljesen különböző karakterű és személyiségű embereket együttműködésre bírni. Vannak olyan személyek, akiket nagyon nehéz arra ösztönözni, hogy annak a szerepnek megfelelően viselkedjenek, amelyiknek a betöltésére a leginkább alkalmasak, és azokat a feladatokat végezzék, amelyekhez ők értenek a legjobban.⁴⁴ A Csapatjátékos feladata, hogy *feloldja a team tagok közötti súrlódásokat*, hogy a csapattagok a közös cél elérésére tudjanak fókuszálni és az aktuális feladatokra koncentrálnak. A Csapatjátékos elengedhetetlen tulajdonsága, hogy képes legyen *odafigyelni másokra* és tudjon bánni a nehezen kezelhető emberekkel is.⁴⁵ El kell érnie, hogy a csoporttagok a csoportcélokat az egyéni érdekek elé helyezték, így javítva a csoport teljesítményét. Társas kapcsolatai szempontjából extravertált, hatalmi pozíciókra való törekvés szemszögéből viszont introvertált, hiszen egyáltalán nem vágyik hatalmi pozícióra.⁴⁶ *Megbízik másokban*, érzékeny, különös figyelmet szentel másoknak és az emberi érintkezéseknek. Tevékenysége a csoport egészére jó hatással van, jelenléte szinte garantálja a *szorosabb együttműködést és a jobb*

⁴² MÉSZÁROS–NÉMETH (2000).

⁴³ BELBIN (2000).

⁴⁴ BELBIN (2000).

⁴⁵ MÉSZÁROS–NÉMETH (2000).

⁴⁶ BELBIN (2000).

munkamorált. Akármennyire alulértékelt a szerepe, tulajdonképpen ő az Elnök jobb keze, hiszen nélküle az Elnök nem is tudná megfelelően koordinálni a feladatokat, ha a munkahelyi légkör konfliktusokkal terhelt.

2.2.8. A Megvalósító

Minden munkafolyamat esetében elengedhetetlen, hogy az *megfelelően legyen befejezve*. Elkezdni mindig könnyebb, mint befejezni valamit. A feladatok befejezésére való képtelenség általában azokra jellemző, akik hajlamosak gyovonalúan kezelni a részleteket, és akik szívesen kibújnak a kötelességek alól. „Sajátos lelki akaratra van szükség ahhoz, hogy valaki előre tudjon tervezni, képes legyen folyamatosan biztosítani, hogy semmit se hagyjanak figyelmen kívül, és a részletes terv minden egyes célkitűzése teljesüljön.”⁴⁷ Gyakran a Megvalósítók azok, akik a sikeres vállalkozások mögött állnak, mert *belső igényük van rá, hogy befejezzék, amit elkezdtek*. Sikereik és kudarcaik ugyanazoknak a tulajdonságaiknak köszönhetőek, mert akkor is be akarnak fejezni egy feladatot, ha annak nincs gyakorlati haszna. A Megvalósító gyakran szorongó, de fegyelmezett és tud önmagán uralkodni. Jellemzően inkább introvertált személyiség, aki többre értékeli a következetességet, a kitartó erőfeszítést és a túlélés képességét a látványos sikernél. Amibe egyszer belekezdett, azt be is fejezi, ezért el sem kezd olyasmit, amit esetleg ne tudna majd véghezvinni. Ha egy Megvalósító is a csapat tagja, akkor biztos, hogy a *team nem fogja elvesztegetni az idejét*.⁴⁸

3. Saját kutatás

A szakirodalmi háttér bemutatása után saját kutatási eredményeimet ismertetem. Először a felállított hipotéziseket mutatom be, majd a kutatás során alkalmazott módszereket és a vizsgált mintát, végül pedig döntök a hipotézisek elfogadásáról vagy elvetéséről.

3.1. Hipotézisek

I. Feltételezésem szerint a Forrásfeltárók inkább extravertáltak, mint introvertáltak.

A Forrásfeltáró az extravertált kreatív csapattag, aki nem az ötletek kidolgozásán munkálkodik, hanem inkább továbbfejleszti a meglévő ötleteket, illetve

⁴⁷ BELBIN (2000). 104.

⁴⁸ BELBIN (2000).

külső erőforrásokból próbál megoldási módszereket előteremteni. Ha gondja van, előbb megkérdez másokat a problémáról, és csak azután kezd egyedül utánajárni a dolgoknak, ha külső forrásból nem kapna segítséget. A Forrásfeltáró nyitott, érdeklődő és meglehetősen kommunikatív.

II. Feltételezéseim szerint a Palánta olyan szerep, amelyre többnyire az intuíció jellemző.

A Palánta a csoport introvertált kreatívja. Gondolatai könnyen elkalandoznak, nem földhözragadt. Intelligens, de az ötlet megvalósításának részletei nem foglalkoztatják. A felelősséget a kivitelezéshez inkább valaki másra, általában az Elnökre hagyja. Ötleit a Helyzetértékelő realizálja, ő foglalkozik a felmerülő buktatókkal. Az Intuitív (N) preferenciájú emberek szintén nem figyelnek a részletekre, számukra a teljes kép és a lehetséges összefüggések fontosak. A lehetőségek világában élnek, erősségük a képzelőerejük. Észreveszik a kínálkozó lehetőségeket, a jelen helyett inkább a jövőre fókuszálnak. Kreatívak, de nem foglalkoznak a megvalósításhoz elengedhetetlenül szükséges részletekkel.

III. Feltételezéseim szerint a Helyzetértékelő inkább gondolkodó szerep.

A Helyzetértékelő az a személy, aki a Palánta ötleteit realizálja, elbírálja. Észreveszi a buktatókat és az akadályokat. Objektív és realista, ítélőképességét nem homályosítják el érzelmek vagy sztereotípiák. Nem lelkes, de megfontolt és komoly gondolkodású. Döntéseit igyekszik minél alaposabban átgondolni, ilyenkor minden tényezőt figyelembe vesz. Nem teljesítményorientált, döntési folyamata lassú. A Gondolkodók (T) személytelenül, tárgyilagosan, érzelemmentesen döntenek. Racionálisak, a logikát többre értékelik az érzelmeknél. A hibákat könnyen észreveszik, meglehetősen kritikusak. Nehéz velük együttműködni.

IV. Feltételezéseim szerint a Megvalósító olyan szerep, amelyre inkább a Megítélő (J) preferencia jellemző.

A Megvalósítók mindig befejezik, amit elkezdtek, előre terveznek, céljaikat mindig megvalósítják, figyelnek a részletekre. A Megítélő (J) preferenciájú emberek mindig terveznek, és befejezik azt, amibe belevágtak. Semmit nem hagynak az utolsó pillanatra, a határidőket betartják. Nem szeretik a váratlan dolgokat, a rendezettség és az állandóság hívei.

3.2. A módszer

A vizsgálatot kvantitatív módszerrel, írásbeli kikérdezéssel, kérdőívvel készítettem. Kérdőívemben kitölttettem a válaszadókkal a Myers-Briggs Típusindikátor 72 kérdéses változatát magyar nyelven, valamint a Belbin-féle csapattag-típus

kérdőívet, szintén magyar nyelven. Az MBTI 72 kérdéses, magyar nyelvű változata csak a <http://lelektanitipusok.net> oldalon volt megtalálható, és csak online formában volt kitölthető. A Csapattag-típus kérdőív magyar nyelven az SHL Hungary Kft. által kiadott, Meredith Belbin által írt könyv mellékleteként pontozási és elemzési útmutatóval együtt megtalálható, ezáltal könnyedén bárki számára elérhető. Ennek eredményeit saját kezűleg értékeltem ki. Azért tartom fontosnak, hogy ezt a két eszközt bemutassam, mert az élet számos területén jól használhatóak, ráadásul ingyen, bárki számára elérhetőek. A két kérdőív kitöltésén kívül rákérdeztem a válaszadók nemére és életkorára is.

A válaszok önkitöltős módszerrel kerültek rögzítésre, a kérdőív online formában 2015. szeptember 17. és 2015. október 5. között bármikor elérhető volt a válaszadók számára. A kérdőív elérési címe online megosztható, terjeszthető volt, így a mintavétel hólabda-módszerrel készült. Azért ezt a mintavételezési módszert választottam, mert a kutatásban kevésbé fontos a válaszadók demográfiai háttere vagy a kérdőív kitöltésének helyszíne, viszont a kérdőív így viszonylag rövid idő alatt meglehetősen sok emberhez eljutott. A minta minimális nagyságát 100 főben határoztam meg, a kitöltők száma ezt meghaladta.

A kapott válaszok rendszerezése és értékelése Excel programmal zajlott, a közölt táblázatok és diagramok is ennek a segítségével készültek. A válaszok értékeléséhez először függetlenségvizsgálatot végeztem a χ^2 próba segítségével, majd a hipotézisek ellenőrzéséhez leíró statisztikai módszereket alkalmaztam, legtöbbször viszonyszámok használatával. Azért ezeket a módszereket használtam, mert ezek a módszerek számszerű adatok viszonylag könnyű értelmezésére adnak lehetőséget amellet, hogy diagramok segítségével a kapott eredmények látványosan megjeleníthetőek. Jelen tanulmányban a terjedelmi korlátok miatt négy hipotézishez tartozó diagramot mutatok be.

3.3. A minta

A kérdőívemre összesen 141 válasz érkezett, ebből 136 volt értékelhető. A kitöltők 14 és 64 év közöttiek, 110 nő és 26 férfi vett részt a kutatásban. A minta heterogén, mivel a kutatás és a hipotézisek szempontjából nincs jelentősége a kutatásban résztvevők demográfiai adatainak. Emellett úgy gondolom, hogy a homogén minta valamelyest torzította volna a kapott eredményeket, mivel valamilyen szempont szerint hasonló emberek esetében nagyobb a valószínűsége, hogy preferenciáik és csoportszerepük azonos, vagy nagyon hasonló. A minta nem reprezentatív.

A következő táblázat azt foglalja össze, hogy az egyes szerepekre mennyire jellemzőek az egyes preferenciák a vizsgált mintában (1. táblázat). A szürkével jelölt adatok vonatkoznak a felállított hipotézisekre.

	E	I	S	N	T	F	J	P
VÁ	14 56%	11 44%	12 48%	13 52%	14 56%	11 44%	21 84%	4 16%
EL	1 100%	0 0%	0 0%	1 100%	0 0%	1 100%	1 100%	0 0%
SE	21 72%	8 28%	12 41%	17 59%	10 34%	19 66%	24 83%	5 17%
FO	9 90%	1 10%	3 30%	7 70%	4 40%	6 60%	8 80%	2 20%
PA	5 42%	7 58%	1 8%	11 92%	6 50%	6 50%	4 33%	8 67%
ME	12 52%	11 48%	15 65%	8 35%	12 52%	11 48%	21 91%	2 9%
HE	1 20%	4 80%	3 60%	2 40%	4 80%	1 20%	2 40%	3 60%
CS	12 39%	19 61%	16 52%	15 48%	8 26%	23 74%	25 81%	6 19%

1. táblázat: A csoportszerepek személyiségpreferenciák szerinti megoszlása

Forrás: Saját kutatási eredmények alapján

3.4. Hipotézisvizsgálatok

A következő táblázat pedig a χ^2 próba segédtáblázata, ami azt mutatja meg, hogy az egyes preferenciák hogyan oszlanak meg, ha az események függetlenek (2. táblázat).

	E	I	S	N	T	F	J	P
VÁ	13,79	11,21	11,40	13,60	10,66	14,34	19,49	5,51
EL	0,55	0,45	0,46	0,54	0,43	0,57	0,78	0,22
SE	15,99	13,01	13,22	15,78	12,37	16,63	22,60	6,40
FO	5,51	4,49	4,56	5,44	4,26	5,74	7,79	2,21
PA	6,62	5,38	5,47	6,53	5,12	6,88	9,35	2,65
ME	12,68	10,32	10,49	12,51	9,81	13,19	17,93	5,07
HE	2,76	2,24	2,28	2,72	2,13	2,87	3,90	1,10
CS	17,10	13,90	14,13	16,87	13,22	17,78	24,16	6,84

2. táblázat: χ^2 próba segédtáblázata
 Forrás: Saját kutatási eredmények alapján

5%-os szignifikancia szint mellett az első és a negyedik dimenzió esetében az alternatív hipotézis bizonyult igaznak, mert az empirikus értékre kapott eredmények (16,0742 és 21,8285) nagyobbak, mint a kritikus érték (14,067) adott szabadságfok (7) mellett. Ezáltal bebizonyosodott, hogy ezekben az esetekben a *változók között konzekvens összefüggések figyelhetők meg*.

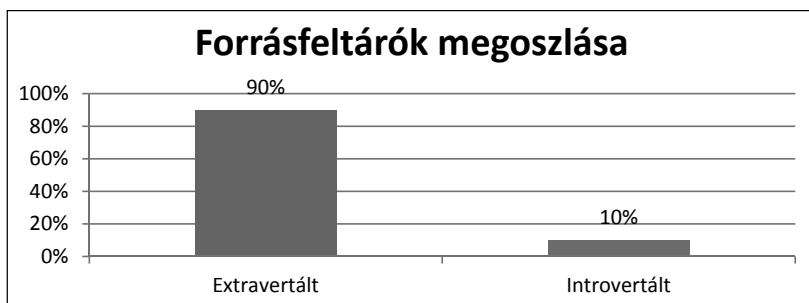
A második dimenzió esetében az empirikus érték (13,2424) csak 90%-os konfidenciaszint mellett haladja meg a kritikus értéket (12,017). Ebben az esetben az összefüggés nem olyan biztos, mint az előző esetben.

A harmadik dimenzió esetében az empirikus érték (10,9503) nem haladja meg a kritikus értéket 10%-os szignifikancia szinten sem, így ebben az esetben az alaphipotézis érvényesül, a változók függetlennek minősülnek.

A függetlenségvizsgálat eredményeit figyelembe véve leíró statisztikai módszereket alkalmaztam a hipotézisek ellenőrzésére, mert a χ^2 próba csak bizonyos esetben mutatott összefüggéseket a változók között.

3.4.1. Az első hipotézis vizsgálata

Feltételezésem szerint a Forrásfeltáró olyan a szerep, amelyre többnyire az Extravertált preferencia jellemző.

1. ábra: A Forrásfeltárók első dimenzió szerinti megoszlása
 Forrás: Saját kutatás alapján

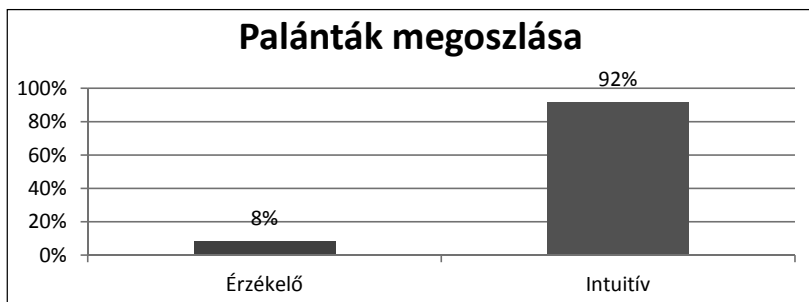
A Forrásfeltáró a csoport egyik kreatív tagja, ő az, aki az ötletek kivitelezhetőségéről mindig másoktól érdeklődik. A számára fontos és hasznos információkat külső forrásból, a csoporton kívülről szerzi. Szeret kommunikálni, jól érzi magát az emberek között, ezért úgy gondolom, hogy jellemző rájuk az extravertáltság, a kifelé fordulás, hiszen az extravertáltak szintén kommunikatív, társasági, nyílt emberek. A kutatásomban résztvevő forrásfeltárók 90%-ára jellemző az extravertáltság és csupán 10%-ára az introvertáltság, a hipotézisem tehát beigazolódott (1.ábra).

A Forrásfeltárók mellett a Serkentőkről is bebizonyosodott, hogy inkább extravertált szerepek.

Ezzel szemben a Helyzetértékelők és a Palánták többnyire introvertáltak.

3.4.2. A második hipotézis vizsgálata

Feltételezésem szerint a Palánta többnyire Intuitív (N) preferenciájú szerep.

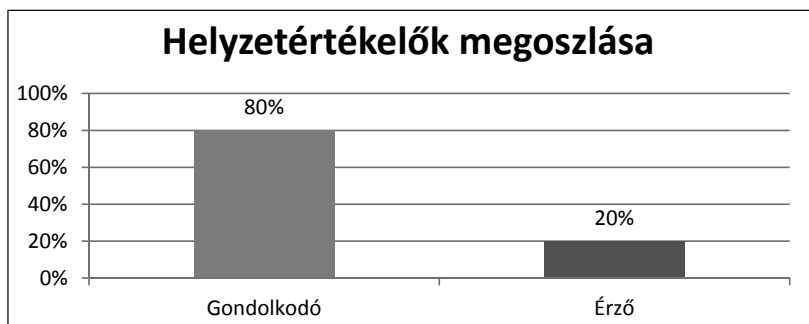
2. ábra: A Palánták második dimenzió szerinti megoszlása
 Forrás: Saját kutatás alapján

A Palánta a csoport másik kreatív tagja a Forrásfeltáró mellett, de ő inkább az alapötletek kitalálásáért felel, az ő ötleteit gondolja tovább a Forrásfeltáró. A Palánta kissé elrugaszkodott, a jelen helyett inkább a lehetőségek világában él. Ugyanez jellemző az intuitív beállítottságú emberekre, akik mindig a lehetséges összefüggéseket látják meg a dolgok mögött. Szintén nagyon kreatívak, ezért gondolom úgy, hogy a Palántákra ez a preferencia jellemző. A válaszadó Palánták 92%-ára jellemző ez a preferencia és 8%-ukra az Érzékelő preferencia, ezt mutatja a 2. ábra. Hipotézisem ezáltal igaznak bizonyult.

A Palánta mellett a Forrásfeltáróra is igaz, hogy inkább intuitív szerep.

3.4.3. A harmadik hipotézis vizsgálata

Ebben a hipotézisben azt feltételeztem, hogy a Helyzetértékelőkre inkább a Gondolkodó (T) preferencia jellemző.

3. ábra: A Helyzetértékelők harmadik dimenzió szerinti megoszlása

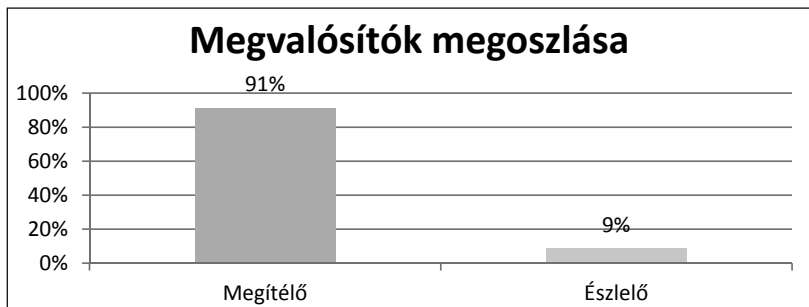
Forrás: Saját kutatás alapján

A Helyzetértékelő az, aki kiválasztja a Palánta ötletei közül azt, amelyik a leginkább megvalósítható. A Helyzetértékelő érzelmentesen, racionálisan, minden tényezőt figyelembe véve, hosszas gondolkodás után dönt. A gondolkodó preferenciájú ember szintén érzelmentesen hoz döntést. Logikusan, ok-okozati viszonyban gondolkodik, ezért feltételezem, hogy a Helyzetértékelők gondolkodó beállítottságúak. A kutatásomban résztvevő Helyzetértékelők 80%-ára jellemző a gondolkodó, ezzel szemben csak 20%-ra az érző beállítottság, hipotézisem így igaznak bizonyult (3. ábra).

Ebben a dimenzióban még egy hipotézist állítottam fel, amelyben azt feltételeztem, hogy a Csapatjátékos inkább érző szerep. Kutatásom ezt a hipotézist is alátámasztotta.

3.4.4. A negyedik hipotézis vizsgálata

Feltételezéseim szerint a Megvalósító olyan szerep, amelyre inkább a Megítélő (I) preferencia jellemző.

4. ábra: A Megvalósítók negyedik dimenzió szerinti megoszlása

Forrás: Saját kutatás alapján

A Megvalósító az, aki a feladatok befejezéséért felel. Figyel a részletekre, a határidőkre, és nem hagyja, hogy a csoport a cél előtt feladja. Mindent befejez, amit elkezdett, rendkívül céltudatos.

A Megítélő típusú emberek szintén nagyon figyelnek a határidőkre. Nem szeretnek egyszerre több dologgal foglalkozni, feladataik között mindig fontossági sorrendet állítanak. Az idő nyomása zavarja őket a hatékony munkában. Nem szeretnek befejezetlenül, félkészben hagyni dolgokat. Ezért feltételezem azt, hogy a Megvalósítókra a megítélő preferencia jellemző. Ahogyan a 4. ábra mutatja, a Megvalósító típusú résztvevők 91%-ára jellemző a megítélő és csupán 9%-ukra az észlelő beállítottság, a hipotézisem tehát igaz.

A kutatásaim szerint Megvalósítókon kívül a Serkentők és a Vállalatépítők is megítélő típusúak.

4. Következtetések és javaslatok

Következtetésképpen elmondható, hogy van összefüggés az egyes preferenciák és a csoportban betöltött szerepek között, de egyúttal elmondható az is, hogy egy nagyobb minta vizsgálata pontosabb eredményeket hozhat. További céljaim között szerepel a kutatás egy nagyobb mintán való lefolytatása is.

Úgy gondolom, hogy a kapott eredmények több területen is hasznosíthatóak. Jól használható például többlépcsős kiválasztásban, hiszen a kapott eredmények és a feltárt összefüggések ismeretében elég a jelöltekkel az egyik kérdőívet

kitöltetni, így a vállalat időt és pénzt tud megtakarítani. Ha az új kollégánk kitöltötte a Belbin féle Csapatag-típus kérdőívet, és eredményül azt kapta, hogy a Palánta szerep jellemző rá leginkább, akkor máris tudjuk róla, hogy nagyon kreatív, de egyúttal fel tudunk arra is készülni, hogy inkább visszahúzó típus, aki feltételezhetően nem fogja magát túl kényelmesen érezni az első munkanapján egy új, ismeretlen közegben. Az eredmények ismeretében viszont az első munkanapot is kellemesebbé tehetjük számára. Ugyanígy hasznosíthatóak a kapott eredmények egy képzési rendszer kialakítása során. Ha például van egy Forrásfeltárási kollégánk, akiről az eredmények alapján feltételezhetjük, hogy nagy valószínűséggel extravertált és intuitív beállítottságú, akkor tudhatjuk, hogy számára inkább azok a tanulási stílusok ideálisak, ahol a kreativitás és komplex szemlélet fontosak a tényszerű adatokkal szemben, illetve ahol a számonkérés során lehetősége van inkább szóban megnyilvánulni. Az eredmények használhatóak továbbá karrier tanácsadásban is. Ha az ügyfél kitölti a Csapatag-típus kérdőívet, és legjellemzőbb szerep mellett ismerjük a szerepre jellemző preferenciákat is, akkor jelölt számára ideálisnak tűnő foglalkozások köre máris pontosabban körülhatárolható anélkül, hogy ehhez a jelöltnak külön kérdőívet kellene kitöltenie.

5. Összegzés

Tanulmányomban először a Myers-Briggs Típusindikátor dimenzióit mutattam be, majd a különböző személyiségtípusokat vizsgáltam meg közelebbről, részletesen feltárva az egyes preferenciák jellegzetességeit. Bemutattam tehát az extravertáltság és az introvertáltság jellemzőit, az érzékelő és az intuitív preferenciák sajátosságait, a gondolkodó és az érző személyek döntési mechanizmusait, valamint a megítélők és az észlelők közötti alapvető eltéréseket. Ezt követően Belbin munkásságát, az általa meghatározott csoportszerepeket és azok legfontosabb jellemzőit vizsgáltam meg közelebbről, kitérve az egyes szerepek csoportfolyamatokban megfigyelhető jelentőségére is. Bemutattam a csoport vezetésére alkalmas szerepeket, a Vállalatépítőt, az Elnököt és a Serkentőt. Ezután a kreatív szerepeket, a Palántát és a Forrásfeltárást elemeztem, hangsúlyozva a közöttük lévő különbségeket. Majd a hatékony csoportból még hiányzó szerepeket, a Helyzetértékelőt, a Csapatjátékos és a Megvalósítót, valamint az ő feladataikat és jelentőségüket vizsgáltam meg.

Kutatásom alapkérdése azt volt, hogy melyik csoportszerephez milyen személyiségtípusok tartozhatnak, melyek együtt járása a leggyakoribb. A felállított hipotézisek az egyes preferenciákhoz rendelik azokat a szerepeket, amelyekre

az adott preferencia feltételezéseim szerint a legjobban jellemző. Vizsgálataim során arra kerestem a választ, hogy van-e kapcsolat az egyes személyiség-preferenciák és a csoportszerepek között, és ha igen, akkor az megfelel-e a hipotézisekben leírt feltételezéseimnek. A következtetéseikben kitértem arra is, hogy a kutatás eredményei milyen területen hasznosíthatóak.

Bibliográfia

- BELBIN, Meredith (2000), *A team – avagy az együttműködő csoport*. Budapest, SHL Hungary Kft.
- ERŐS Ilona, JOBBÁGY Mária (2001), „A Myers-Breggs Típus Indikátor (MBTI) Magyarországon” *Alkalmazott pszichológia*. [3] (4). 35–54.
- JOBBÁGY Mária, TAKÁCS Péter (1997), „Az a közös bennünk, hogy mások vagyunk” *Iskolakultúra*. [7] (6–7). 78–93.
- JUNG, Carl Gustav (1994), *A lélektani típusok általános leírása*. Budapest, Európa.
- KORONVÁRY Péter (2005), *A vezető személyisége – vezetői személyiségelméletek*.
- MÉSZÁROS Aranka (2006), „A Myers-Briggs-féle Típus Indikátor a vezetők »szolgálatában«” In: Mészáros Aranka (szerk.), *A munkahely szociálpszichológiai jelenségvilága I*. Miskolc, Z-Press. 264–295.
- MÉSZÁROS Aranka, NÉMETH Erzsébet (2000), *Szociálpszichológia*. Gödöllő, Szent István Egyetemi Kiadó.
- MIRNICS Zsuzsanna, BÓLYA Attila, NICK Szabolcs, SZTANKOVJÁNSZKY Szilvia (2006), „Az MBTI-modell” In: Mirnics Zsuzsanna (szerk.), *A személyiség építőkövei*. Budapest, Bölcsész Konzorcium. 131–137.

Versenyben a munkavállalókért – Az employer branding hatása a munkavállalók munkahely-választási preferenciáira

KOVÁCS KATA

Tanulmányomban¹ az employer branding helyzetét, megítélését vizsgálom. Először bemutatom a jelenlegi munkaerőpiaci helyzetet, valamint ismertetem a márkaépítés fogalmát és folyamatát, a munkaadói márkát befolyásoló tényezőket és a kommunikációs platformokat. Ezt követően bemutatom saját kutatásom eredményeit, melynek során a munkavállalói oldalt vizsgálom egy csaknem 900 fő részvételével készült kvalitatív, online kérdőíves mintavétel alapján, melyben a munkavállalók álláskeresőskor használt platformjait, a munkahelyválasztás szempontjából a számukra fontos tényezőket – egy ideális munkahely tulajdonságait, valamint a munkavállalói mobilitási hajlandóságot és az azt befolyásoló tényezőket – vizsgálom. A vizsgálat során Excel programot használtam és leíró statisztikai módszereket alkalmaztam. Tanulmányom végén ismertetem a következtetéseimet és bemutatom az eredmények hasznosíthatóságát, amelyek elsősorban hazai szervezetek számára nyújthatnak segítséget abban, hogy milyen toborzási és kommunikációs platformokon érdemes a munkavállalókat célzó üzeneteket továbbítani, valamint, hogy milyen tényezők azok, amelyek a munkavállalók számára a munkahely keresés során fontosak, és a munkahelyválasztást jelentősen befolyásolják, ezáltal érdemes nekik figyelmet szentelni.

1. Bevezetés és irodalmi áttekintés

„Az élőmunka, mint az alapvető termelési tényezők egyike, a vállalati tevékenység egyik fő erőforrása.”² Minősége, rendelkezésre állása alapvetően

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² BERECZK Ádám (2013), Létszámváltozás és meghatározó tényezői a magyar gazdaság négy ágazatában, Miskolci Egyetem.

meghatározza a vállalat versenyképességét, azonban a jelenlegi munkaerő-piacon *a megfelelő munkaerő megtalálása és megtartása komoly kihívást jelent a humán szakemberek számára.*

Jelenleg a hazai munkaerőpiacot az *kettősség jellemzi*, miszerint bizonyos szektorokban a cégek munkaerőhiánnyal küzdenek, miközben a társadalomban még mindig jelentős a munkanélküliek száma. Ezt a kettősséget részben a strukturális munkanélküliség okozza, mely szerint a munkaerő kereslete és kínálata nem találkozik egymással. Ennek okai elsősorban az eltérő kompetenciák, valamint az országon belüli területi elhelyezkedés. Ahhoz, hogy a HR szakemberek ennek ellenére biztosítani tudják a vállalat számára a szükséges munkaerőt, azzal is foglalkozniuk kell, hogy a munkaerőpiacra olyan *új generációk léptek és lépnek be*, akik számára az elkötelezettség nem magától értetődő, és akik komoly elvárásokat támasztanak a vállalatok felé a munkahelyi körülményekkel, a munka feltételeivel kapcsolatban. A mai fiatalokat az önmegvalósítás, az ambíció, a siker, a kreativitás, az innováció, az újíto szellem, a folyamatos tanulás, a szakmai fejlődés jellemzi.³ Számukra sokkal fontosabb a család, mint a munka, és a korábbi generációknál többre tartják a munka és a magánélet egyensúlyát.⁴ Ez a generáció néhány évente új kihívásokra és előrelépési lehetőségekre vágyik, így maximum 2-3 évre lehet őket lekötni, ami a vállalatok szempontjából meglehetősen rossz tendencia.⁵ A munkahelyek váltása természetes számukra, ha jobb ajánlatot kapnak, kilépnek, mivel nem jellemző rájuk az elköteleződés.⁶

E miatt a munkaerőpiaci helyzet miatt a téma jelentőségét a munkaerő megtartásának és vonzásának fontosságában, ezáltal pedig a fluktuáció egészséges szintre való csökkentésében látom, hiszen egyetlen vállalat számára sem jelent pozitív jövőképet, ha a munkavállalói állománya a magas fluktuációs szint miatt szinte folyamatosan cserélődik. Ehhez azonban figyelmet kell szentelniük munkaadói márkájuknak. Kádár és Takács definíciója szerint *„az employer branding olyan átfogó szaktevékenység, amelynek célja vonzó, megkülönböztető és hiteles munkáltatói személyiség (márka) kialakítása HR, marketing és kommunikációs területek együttműködésével, a felső vezetés stratégiai támogatásával, azon céllal, hogy a kiemelt tehetségeket és hiányszakmák szakértőit a vállalatához*

³ TOMPA Nadja, BAKOS Réka (2010), „Tehetségmágnések Magyarországon” In: Mark Schumann, Libby Sartain (szerk.), *Tehetségmágnések*. Budapest, HVG Kiadó Zrt. 261–297.

⁴ TARI Annamária (2010), *Y generáció*. Budapest, Jaffa.

⁵ TOMPA–BAKOS (2010).

⁶ FERINCZ Adrienn, SZABÓ Zsolt Roland (2012), „A Z generáció hatása a munkáltató szervezeteire” *Munkaügyi Szemle*. (3) 88–93.

vonzzuk, megtartsuk, illetve a meglévő munkavállalók elkötelezettségét növeljük az eredményesség érdekében.”⁷

Az employer branding HR aspektusa

Horváth szerint az a cég, amely nem törekszik önként a munkavállalói elégedettségre, az hosszú távon kudarcra van ítélve. *A munkavállalók elégedettsége a munkahely vonzóságán túl a bevételekre, a versenyképességre, a tőzsdei besorolásra és a brandre is komoly hatással van.*⁸ A munkáltatói márkaépítés HR elemei meglehetősen komplex témákat foglalnak magukban. A toborzás, a kiválasztás, a fejlesztés, javadalmazás összességében járulnak hozzá ahhoz, hogy a munkáltató valóban vonzó, egyedi és megkülönböztető legyen a munkavállalók és a jelöltek körében. A jelenlegi munkavállalók azok, akik közvetlen szereplői ezeknek a folyamatoknak, így ők azok, akik véleményükkel elősegíthetik azok optimalizálását.⁹ Csikós-Nagy szerint a munkavállalók elkötelezettségét nagyban befolyásolja, hogy elégedettek-e a munkába járás idejével, feltételeivel, a műszakbeosztással, túlóra lehetőségével és annak pénzügyi vonzatával, a szállásotatás feltételeivel, a munkafeltételekkel, a munka jellegével, a környező munkáltatókhoz képesti bérszínvonallal, egyéb juttatásokkal, a cég hírnevével, a vállalati légkörrel, valamint a vezetők emberi bánásmódjával, a kiválasztási, beillesztési folyamat kidolgozottságával, a szervezeti változások menedzselésével.¹⁰

Ebből kiindulva úgy gondolom, hogy a vállalatoknak érdemes foglalkoznia a munkaidő, a juttatási rendszer, a munkahelyi légkör és a munkahelyi körülmények, a vezetői bánásmód, valamint a toborzási és kiválasztása, illetve a hozzá kapcsolódó beillesztési folyamat jelentőségével és megítélésével, helyzetével mint a munkaadói márka legjelentősebb összetevőivel.

⁷ KÁDÁR Balázs, TAKÁCS Szabolcs (2016^c), „HR és kommunikáció együttműködése: avagy (meg)értjük egymást? (...és mások értenek minket?)” *Magyar Public Relations Szövetség*, <http://www.mprsz.hu/hr-es-kommunikacio-egyuttmukodes-avagy-megertjuk-egymast-es-masok-ertenek-minket/>.

⁸ HORVÁTH Emil (2016), „Építs úgy karriert, hogy közben egészséges maradsz.” HR Blog, <http://www.hrblog.hu/personalhungary/2016/08/11/epits-ugy-karriert-hogy-egeszseges-maradsz/>.

⁹ KÁDÁR–TAKÁCS (2016^c).

¹⁰ CSIKÓS-NAGY Katalin (2016), „Egy 1000 fős cégtől akár 700-an is kilépnek évente.” *HR Portál*, <http://www.hrportal.hu/hr/egy-1000-fos-cegtol-ak-ar-700-an-is-kilepnek-es-20160704.html>.

1.1. A márkaépítés lépései

Mint már említettem, az *employer branding* többek között a HR, a marketing és PR osztályok, valamint a felsővezetők együttműködésével alakítható ki. Jelen tanulmányban főképp a HR tevékenység jelentőségével foglalkozom, de emellett elengedhetetlenül fontosnak tartom bemutatni a márkaépítés egyes lépéseit, ahol a HR, a marketing és PR osztályok együttműködésére kiemelten szükség van, valamint azokat a tényezőket, amelyek a munkaadói márka kommunikációjának szempontjából bírnak nagy jelentőséggel.

A munkaadói márka kialakítása során a külső és belső aktivitás együtt szükségeltetik, a megjelenés, bevonzás, toborzás-kiválasztás külső kommunikációja mellett a megtartás, a lojalitás, a belső kommunikáció, a képzések, a szakmai lehetőségek, a közösen megélt események szintén elengedhetetlenül fontosak. Ezeket a folyamatokat viszont csak úgy lehet összehangolni és eredményesen kezelni, ha azt valóban egy stratégiai programba foglalva, felelős vezető irányítása alatt a szakterületek együttműködve, lépésenként építkezve valósítják meg a vállalatnál.¹¹ Fontos, hogy *csak azt és akkor kommunikálja a vállalat kívül és belül, ha az a háttérben valóban megérezt a működtetésre*. Ahhoz, hogy ez így történjen, pontosan meg kell határoznia a vállalatnak, hogy ki mikor mit tesz, vagyis tisztáznia kell a felelősségi köröket és az elvégzendő feladatokat már a tervezés fázisában.¹² Kádár és Takács szerint egy teljes employer branding folyamat időtartama általában 1-3 év, Csermely szerint ez az időtartam a *vállalat nagyságától és az iparág komplexitásától függően akár 5-10 évig is eltarthat*.¹³ Érdemes tehát a vállalatoknak minél hamarabb felismernie és elismerni a munkaadói márkaépítés fontosságát, különben komoly versenyhátrányba kerülhetnek azokkal a konkurens vállalatokkal szemben, akik már elkezdtek foglalkozni a jelenlegi helyzetük felmérésével, vagy akár már a stratégiájuk kialakításánál tartanak.

1. lépés: Jelenlegi helyzet felmérése

Akárcsak a stratégiai tervezésnél, vagy más menedzsmentrészlegek funkcionális tervének elkészítésénél, a munkaadói márka felépítésének *első lépése*

¹¹ KÁDÁR–TAKÁCS (2016°).

¹² KÁDÁR Balázs, TAKÁCS Szabolcs (2016°), „1-3 év egy munkáltatói márka kiépítése – Employer Branding kalauz az útvessztők világában” *HR Portál*, <http://www.hrportal.hu/hr/1-3-ev-egy-munkaltatoi-marka-kiemeltse-employer-branding-kalauz-az-utvesztok-vilagaban-20160427.html>.

¹³ CSERMELY Marina (2011), *Vállalati alkalmazkodás a változó munkavállalói karrierpreferenciákhoz és motivációkhoz*. TDK dolgozat.

szintén a jelenlegi helyzet felmérése, elemzése, hiszen ennek alapján tudja meghatározni a vállalat, hogy milyen további lehetőségei vannak. A mindennapi működés során biztos, hogy észrevehetünk olyan elemeket, amelyekre lehet építeni, amelyek a későbbiekben a márka alapjait képezhetik, hiszen ezek az elemek már most szerves részei a vállalati kultúrának. Csermely szerint „minden vállalatnak van egy bizonyos szintű vonzereje a munkaerő-piacon, még annak a munkahelynek is, amelyik nem fordít semmilyen plusz energiát és pénzt a tehetségek vonzására.”¹⁴ Takács szerint is *a tudatosan felépített employer branding stratégia a már meglévő alapokra épít, azokat egészíti ki és szervezi egy logikai rendszerbe*. Szerinte a következő területek bizonyos elemei biztosan alkalmasak arra, hogy a márkaépítés alapjául szolgáljanak egy vállalat számára, így ezek vizsgálata elengedhetetlen a sikeres employer branding stratégia kialakítása során:¹⁵

- Értékek, vállalati célok és kultúraelemek feltárása, elemzése

A vállalat céljai meghatározhatók a küldetésnyilatkozat, vagyis a küldetés és a jövőkép elemzésével, valamint a stratégiai célokhoz kapcsolódó operatív, illetve funkcionális tervben megjelölt célok megismerésével. A vállalati kultúra elemzésével feltárhatók a vállalat értékei, illetve azok a szervezeti erőforrások, amelyek a *vállalati kultúrából adódnak*, és amelyekre az employer branding stratégia kialakítása során mint a vállalat egyik erősségére építeni lehet. Ilyen szervezeti erőforrások lehetnek a vállalathoz kapcsolódó érzések, értékek, hiedelmek és attitűdök, amelyek a *vállalaton belüli szokások, történetek, problémamegoldó és konfliktusfeloldó módszerek, illetve hagyományok* formájában testesülnek meg. Szintén idetartozik, hogy például van-e a vállalaton belül elvárt öltözködési forma, vagy hogy a munkavállalók fontosabbnak tartják-e a csoportcélokat egyéni céljaiknál, valamint, hogy valóban egyenlő esélyekkel rendelkeznek-e a nők, illetve a férfiak a vállalaton belüli érvényesülés és előrelépés szempontjából. Mészáros szerint a kultúra látható elemeinek vizsgálatánál elemezhetjük például a cég honlapját, az itt található információkat, vagy a cég épületét, az irodákat, ezek elrendezését, kialakítását, berendezését, a munkatársak öltözetét, a demográfiai adatokat. A nem látható elemek vizsgálatához, szervezeti kultúra feltárásához megfigyelést, csoportos és egyéni strukturálatlan vagy félig strukturált interjút, valamint kérdőívet is alkalmazhatunk, illetve alkalmazhatjuk ezek valamilyen kombinációját is, attól függően, hogy

¹⁴ CSERMELY (2011).

¹⁵ TAKÁCS Szabolcs (2016), „A vonzó szlogenek kikopnak” Magyar Public Relations Szövetség, <http://www.mprsz.hu/a-vonzo-szlogenek-kikopnak/>.

mennyi időt és anyagi erőforrást tud a vállalat a szervezeti kultúra mérésére és ezen keresztül a márkaépítésre fordítani.¹⁶

- Vállalat erősségeinek definiálása

A vállalat erősségeinek meghatározásakor tulajdonképpen arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi teszi a vállalatot vonzóvá és a versenytársak – akár iparági, akár szakmai – körében egyeduratóvá. Ilyen erősség lehet például a jó munkakörnyezet, a rugalmas munkaidő, a home office lehetősége, a nemzetközi háttér, a külföldi tapasztalatszerzés lehetősége, a magas színvonalú képzési rendszer, a gyakornoki program, a karrierlehetőségek, a vezetők megfelelő személyisége és alkalmassága, a munkatársak összetartása és a csapatmunka, vagy éppen a kiemelkedő bérezési és javadalmazási rendszer.

- Belső-külső célcsoportok azonosítása és jellemzőik meghatározása: hatékony bevonzás és megtartás alapja

Mind a vállalaton belül, mind pedig a vállalaton kívül meg kell határoznunk különböző célcsoportokat, hiszen a különböző dimenziók alapján szegmentált csoportoknak különböző elvárásai és igényei vannak a vállalattal, a munkafeltételekkel, a munkakörnyezettel, a munkaidővel, a juttatásokkal és az előrelépési lehetőségekkel kapcsolatban is. Teljesen más elvárásokat fog támasztani a munkahellyel kapcsolatban egy kisgyermekes anyuka, akinek valószínűleg fontos szempont lesz, hogy a vállalat családbarát munkahely-e, mint egy egyetemistának, aki a gyakornoki programban szeretne részt venni. Számára valószínűleg a tapasztalatszerzési és az előrelépési lehetőségek, valamint az egyetemi tanulmányokhoz igazítható rugalmas munkaidő lesznek kulcsfontosságúak a gyakornoki hely kiválasztásakor. A belső célcsoportok tekintetében is fontos kiemelni, hogy beosztás és szakma függvényében teljesen más igényekkel rendelkezhetnek az egyes munkavállalók. Ez persze a vállalat tevékenységi körétől is függ, hiszen más elvárásai lesznek egy szolgáltató vállalat marketingesének, mint egy szalag mellett dolgozó gyári munkásnak. A célcsoportok azonosításához elemezhetjük a munkaköröket, illetve felhasználhatjuk a dolgozókról rendelkezésre álló adatokat. Ehhez nagy segítség lehet az is, ha a vállalat rendelkezik személyügyi informatikai rendszerrel, ami nagyban elősegíti a szükséges adatok gyors elérését.

Az említett tényezők vizsgálatán túl a vállalatoknak *elemeznie kell a munkaerőpiac helyzetének alakulását, a munkaerőpiac szereplőinek igényeit*. Előbbi

¹⁶ MÉSZÁROS Etelka (2013), „Hogyan és miért mérjük a szervezeti kultúrát?” *HR Portál*, <http://www.hrportal.hu/hr/hogyan-es-miert-merjuk-a-szervezeti-kultur-at-20130322.html>.

keretein belül helyi és országos szinten is érdemes vizsgálatokat folytatni például a népesség alakulására, a munkanélküliségi rátára, a körzet lakosságmegtartó képességére, illetve oktatási intézmények munkaerőkibocsátásra vonatkozóan. Ezenkívül ismerni kell az egyes szakmák keresletét az iparágban és a térségben, valamint a vállalaton belül. A vállalaton belüli emberi erőforrás igényt a belső kínálat és az ehhez kapcsolódó tervezési mutatók (fluktuáció, stabilitási index, általános szolgálati idő, hiányzási arány, túlórák aránya, megüresedett állások betöltéséhez szükséges idő) vizsgálatával, valamint az előrejelzési módszerek (vezetői döntés, Delphi-módszer, trendanalízis, munkatanulmányok módszere, illetve számítógépes modellek és számítógépes szimulációk) segítségével állapíthatjuk meg.¹⁷ A kereslet és a kínálat találkozásán túl a *munkavállalói preferenciáknak és a vállalat által kínált munkáltatói ajánlatoknak is összhangban kell lenniük a munkavállalók vonzása és megtartása érdekében*. Az elemzési folyamat hossza függ a célcsoportok számától, a szegmensek nagyságától és a vállalat méretétől is.

- Dolgozói elégedettség-, elkötelezettségfelmérések

A dolgozói elégedettséget mérhetjük kérdőívvel, vagy akár interjút is készíthetünk bizonyos emberekkel úgy, hogy az érintettek minden területet képviseljenek. Mindenképpen lehetőséget kell adni nekik, hogy elmondhassák azokat az esetlegesen felmerülő problémáikat, amelyek megnehezítik számukra a mindennapi munkavégzést, és amelyek megszüntetésével elkötelezettségük nagyban növelhető lenne. Fontos, hogy elmondhassák felmerülő ötleteiket is. Ha egy kolléga távozik a cégtől, tudjuk meg a távozásának valós okát, mert, ha az valamilyen változtatható tényező, akkor annak módosításával megakadályozhatjuk, vagy legalábbis késleltethetjük további munkatársak távozását. A dolgozói elkötelezettségről árulkodik számos fentebb említett mutató értéke is.

- Cultural Fit (Soft skills) definiálása

Itt arra a kérdésre keressük a választ, hogy kik, illetve milyen tulajdonsággal rendelkező személyek lehetnek sikeres munkavállalók a vállalatnál. A válasz megtalálásához nagy segítség lehet a munkakörök elemzése és a munkakörhöz szükséges kompetenciák feltérképezése, valamint a karrierutak, az előrelépési lehetőségek tisztázása. Ehhez szorosan hozzátartozik az elvárt vezetői kompetenciák meghatározása is. Ezek elősegítik a célcsoportok megtalálását és a szervezeti kultúra vizsgálatát, hiszen *a szervezeti kultúra is befolyásolja*,

¹⁷ VEKERDY Ida (2008), *Humánerőforrás menedzsment I.* Gödöllő, SZIE GTK LevTáv Kabinet Távközlési Központ.

hogy milyen kompetenciákkal kell rendelkeznie annak, aki a vállalatnál szeretne dolgozni.

- Külső-belső fogyasztói márkamérések, márkaismertség kutatások eredményeinek analízisének

A jelenlegi helyzet megismeréséhez hozzátartozik az is, hogy *a jelenlegi munkaadói márka ismertségét felmérjük mind a vállalaton belül, mind pedig a vállalaton kívül, hiszen a jelenlegi helyzet alapozza meg a jövőbeli cselekvési lehetőségeket.* Ennek ismeretében a vállalat meg tudja határozni, hogy mi az, ami már most is jól működik, ami megfelel az elvárásoknak, így a későbbiekben még inkább lehet rá építeni, és mi az, amin változtatni kell, hogy olyan munkaadói márkát tudjon kialakítani a vállalat, ami *valóban vonzó és hiteles.* Az ismertség mérésén túl azokról a *platformokról is információkat kaphat a vállalat, amelyeken hatékonyabban tud kommunikálni,* és melyek azok, amelyek nem minősülnek megfelelő csatornának, mert a rajtuk keresztül közvetített üzenetek nem érnek el a célszemélyekhez vagy célcsoportokhoz.

- Iparági sajátosságok meghatározása¹⁸

Elképzelhető, hogy az adott iparág, amelyben a vállalat tevékenykedik, olyan sajátosságokkal rendelkezik, amely vonzóbbá teszi az iparágat más iparágakhoz képest a munkavállalók számára. A kérdés az, hogy kihasználja-e ennek előnyeit a vállalat a toborzás során, kellő mértékben *épít-e az iparág erősségeire.* Ilyen sajátosság figyelhető meg például a telekommunikációs szektor esetében, ami gyors ütemű fejlődése és innováció igénye miatt vált az utóbbi időben igen népszerűvé a fiatalabb generációk körében, nemcsak az informatikai szakemberek, hanem más területek szakemberei számára is.

2. lépés: Alternatív lehetőségek kidolgozása, a megfelelő megoldás megtalálása és megvalósítása

Mivel a munkaadói márkaépítés célja végső soron kettős természetű, – hiszen egyszerre *célja a jelenlegi dolgozók megtartása, elkötelezettségük növelése, valamint az új munkavállalók vonzása is* – így a márkaépítés folyamatának magában kell foglalnia mind a megtartáshoz, mind pedig a vonzáshoz tartozó lépéseket.

Úgy gondolom, hogy csak az a vállalat tud valóban vonzó lenni a lehetséges jelöltek körében, amelyik képes megtartani a jelenlegi munkavállalóit, vagyis képes hosszútávon is megfelelni a munkavállalók igényeinek. A jelenlegi helyzet felmérése és elemzése után a vállalatnak különböző alternatív lehetőségeket

¹⁸ TAKÁCS (2016).

kell felvázolni a dolgozók elégedettségének és a vállalat erősségeinek, illetve gyenge pontjainak, valamint az iparág sajátosságaiból adódó lehetőségek ismeretében.

Az alternatívák kidolgozása magában foglalja a *kommunikációs stratégia kialakítását*, a márka megtervezését és a köztudatba való bevezetését, a konzisztens vállalati magatartásra alapozva. Arra kell koncentrálni, hogy mire van szüksége a jelenlegi és jövőbeli dolgozóknak, ezután a vállalat képességét kell megteremteni arra, hogy azt az élményt tudja nyújtani a munkavállalóknak, amire vágnak.

Az alternatívák kidolgozása közé tartozik a *konkrét változtatások megtervezése és a legoptimálisabb megoldás bevezetése*. Ilyen változtatás lehet például a rugalmas munkaidő vagy a távmunka bevezetése, egy gyakornoki vagy rotációs program kialakítása, vagy családbarát munkahellyé válva céges gyermekmegőrző kialakítása, esetleg egy teljesítményértékelési, képzési és előléptetési rendszer vagy egy vezetőképző program kialakítása, illetve egy egészségmegőrző program, vagy egy pihenőszoba kialakítása is, de ide tartozik a toborzási, kiválasztási és beillesztési folyamatok felülvizsgálata és optimalizálása, vagy egy ajánlási rendszer bevezetése is. Azt, *hogy az adott vállalatnál mire van igény, a belső felmérések eredményeiből lehet meghatározni*, érdemes viszont mind a toborzási, mind pedig a képzési és előléptetési rendszerek kialakítására, optimalizálására erőforrásokatallokálni a humán erőforrás megfelelő áramlása érdekében. A HR-nek hosszú távú, proaktív, márkaépítő és fenntartó folyamatként kell ezekre a területekre tekintenie.

A munkáltatói arculat kiépítése hosszú folyamat, ami azonban mindenképpen kifizetődő, mivel *hosszú távú, tartós és nehezen másolható versenyelőnyt biztosít a vállalat számára*. Ha a vállalat ígéretei nem esnek egybe a munkavállaló tapasztalataival, a munkavállaló fejében kognitív disszonancia jön létre, ennek következtében elbizonytalanodik, hogy nem jó döntést hozott a vállalatot illetően és panaszainak hangot ad, megosztja ismerőseivel, amihez kiváló teret jelentenek a közösségi portálok. Az ilyen panaszok aláássák a munkaadói arculatot, így csak azt kommunikálhatjuk magunkról, ami valóban megfigyelhető a vállalatnál.¹⁹

A külső és belső kommunikáció tekintetében szintén alapos tervezésre és a kommunikációs csatornák hatékonyságának ismeretére van szükség, amelynek mérését még érdemes a jelenlegi helyzet elemzésekor megvalósítani. A belső kommunikációs csatornák esetében használhatunk belső levelező rend-

¹⁹ CSERMELY (2011).

szert, megbeszéléseket, belső újságot, hirdetőtáblát, belső céges Facebook csoportot, illetve szervezhetünk különböző rendezvényeket is, amelyek szintén erősíthetik a vállalati kultúrát és a munkatársak közötti összetartást. Külső kommunikációs eszközként a különböző online platformokkal számolhatunk, mint a cég weboldala és karrieroldala, a Facebook, a LinkedIn, a YouTube vagy a céges Blog, illetve különböző híroldalak vagy egyéb érdekelt platformok, ahol megjelenhetünk. Ezekről a platformokról a későbbiekben még részletesebben említést teszek. Szintén a külső kommunikációhoz tartozik, ahogyan a velünk kapcsolatba lépőkkel, kapcsolatban állókkal kommunikálunk, legyen az illető egy jelölt, egy ügyfél vagy akár az egyik partnerünk képviselője.

Lényegesnek tartom megemlíteni Csermely véleményét, mely szerint „fontos elkülöníteni a fogyasztói márkától és teljesen különböző erőforrásokatallokálni a kiépítésére. Ez nem azt jelenti, hogy a két márkane támogathatná egymást, sőt szinte elképzelhetetlen, hogy míg a cég fogyasztói márkája a túlélésért küzd, munkáltatói márkája szárnyal.”²⁰ Könnyebb dolga van egy olyan cégnek a munkáltatói márkakommunikációjának és megjeleníthetőségének szempontjából, melynek látható és megfogható a terméke. Minden cég igyekszik bevonni termékét, fogyasztói márkáját a munkáltatói márkakommunikációjába.

3. lépés: Az eredmények mérése, értékelése, a folyamatok javítása

Kádár és Takács²¹ véleménye szerint összehasonlítható adatok és után követés nélkül a tevékenység nem válik kézzelfoghatóvá, így más döntéshozó területek könnyen mondhatják, hogy nincs konkrét eredmény. *Nincs egyetemes módszer a munkáltatói márkahatékonyágának mérésére vonatkozóan, a vállalatok különböző mérő skálát használnak, hogy visszajelzést kaphassanak a munkáltatói márkakiépítéssel kapcsolatos projektjeik megtérülésére vonatkozóan.* A BDO kutatásai alapján a vállalatok jelentős részénél a munkavállaló elkötelezettsége, a fluktuáció, a jelentkezők száma, a felvétel minősége és egy munkavállaló kiválasztási költsége alkotja a megtérülési mutatószámot.²² Kádár és Takács szerint érdemes még a *munkaviszony hosszát, a pályázatok számát, a pótlás idejét és a döntési folyamat időtartamát, a döntés és az ajánlat kiadása közötti időtartamot, a kiadott ajánlatok és a visszamondások arányát is vizsgálni.*

²⁰ CSERMELY (2011).

²¹ KÁDÁR Balázs, TAKÁCS Szabolcs (2016^b), „Hogyan mérhető az Employer Branding folyamat? Mérjük meg magunkat!” *HR Portál*, <http://www.hrportal.hu/hr/hogyan-merheto-az-employer-branding-folyamat-merjuk-meg-magunkat-20160921.html>.

²² HEGEDŰS Erika, NAGY Roberta, „Nemzetközi munkaadói márkakiépítés.” *BDO Felmérés*, <https://www.bdorecruitment.hu/BDO/web.nsf/Pub/NHJ1T7.html>.

Ezen túlmenően az eredmények értékelésének elengedhetetlen részét képezi a toborzási költségek – beleértve a hirdetési, kiválasztási tesztek és AC-k költségét is – alakulásának, a belső ajánlások számának és beválásának, valamint a belső mozgások alakulásának és a karrierlépcsők számának mérése is.²³

A HR fókuszú mérőszámokon túl érdemes a belső és külső kommunikációt is nyomon követni, számszerűsíteni. Ide tartozik például az offline csatornák közül belső újság kiadásainak vagy megírt cikkeinek száma, a belső rendezvények, közlemények száma. Az online csatornák közül a Facebook aktivitások száma (dolgozói like-ok, hozzászólások, követők száma), a megnyitott dolgozói e-mailek száma, vagy a belső kérdőívek (kommunikációra vagy rendezvényekre vonatkozóan) kitöltési aránya. Külső kommunikáció szempontjából szintén érdemes az online platformokat vizsgálni, mint például a Facebook, LinkedIn, Youtube, Blog és weboldal, karrieroldal aktivitásokat, látogatottságot és visszafordulási arányt. Ezenkívül a munkaadói márka ismertségének, vagy egyéb a jelenlegi helyzet elemzése során mért mutatók újbóli mérése is célravezető lehet.²⁴

Egy alaposan kidolgozott és sikeresen felépített munkaadói márka számos pozitívummal rendelkezik. A márkaépítés haszna az üzleti eredményekben, a rekrutációs költségekben, a csökkenő fluktuációban, a márka növekvő külső ismertségében, a jobb munkavállalói teljesítményben és az elkötelezettebb, lojálisabb munkatársakban realizálódik, a hosszú távú hasznok tehát igen jelentősek.²⁵ Ennek következtében tehát érdemes időt, pénzt és emberi erőforrástallokálni a folyamatok megtervezésére, lebonyolítására és után követésére.

2. Saját kutatás

2.1. A vizsgálat célja

Kutatásom célja, hogy egy nagyobb mintát vizsgálva megismerjem a munkavállalók munkahellyel kapcsolatban elvárásait, szükségleteit. A kutatásban résztvevők elvárásait generációk szerint szegmentálva is vizsgálni fogom annak érdekében, hogy lehetséges eltéréseket fedezzek fel a különböző generációk prioritásaiban. Ezen túlmenően a válaszadók álláskeresői szokásait is szeretném mélyebben megismerni, beleértve az általuk használt csatornákat, platformokat. Kutatásom részét képezi a mobilitási hajlandóság vizsgálata is mind a hazai, mind pedig

²³ KÁDÁR–TAKÁCS (2016^b).

²⁴ KÁDÁR–TAKÁCS (2016^b).

²⁵ CSERMEY (2011).

a külföldi munkavállalás esetében. Úgy gondolom, hogy a magyarországi vállalatoknak ma már nemcsak belföldi versenytársaival – legyen az iparági vagy szakmai – kell versenyeznie a megfelelő munkaerőért, hanem a külföldi vállalatokkal is, hiszen utóbbiak a kedvezőbb gazdasági környezetnek köszönhetően magasabb fizetést tudnak ajánlani a munkavállalóknak, így növelve azok mobilitási hajlandóságát, akár ingázásról, akár kinti letelepedésről van szó, komoly befolyást gyakorolva ezzel az ország munkaerő-ellátottságára, versenyképességére. Véleményem szerint abban az esetben, ha a hazai munkahelyek jobban megfelelnének a munkavállalók igényeinek, csökkenne a külföldön munkát vállalók száma is, ami főleg a hiányszakmák esetében lenne rendkívül fontos amellett, hogy a jól képzett hazai munkaerő által képviselt humántőke hozzáadékát szintén érdemes az ország határain belül kamatoztatni.

2.2. Hipotézisek

1. Hipotézis: azt feltételezem, hogy a kutatásban résztvevők jelentős része generációs hovatartozástól függetlenül többnyire az online felületek segítségével keres állást vagy néz utána a cégeknek.

A különböző generációk éppúgy, mint a mindennapi életben, online szokásaik tekintetében is eltérőek, hiszen más hatások érték őket, életük különböző szakaszaiban találkoztak az internettel és a digitális világgal, így az ahhoz való hozzáállásuk, alkalmazkodóképességük is eltérő. Ennek ellenére azok a generációk, akik jelenleg a munkaerőpiacon aktívan jelen vannak, kénytelenek voltak elfogadni az online platformok térnyerését és az általuk generált változásokat, így az idősebb generációk (főleg a Baby Boom és az X generáció) számára is elengedhetetlenül fontossá vált, hogy ismerjék és használni tudják a digitális eszközöket, és alkalmazkodni tudjanak a változásokhoz. Ezek alapján feltételezem, hogy mára már nem figyelhető meg szignifikáns különbség az egyes generációk álláskeresési és információszerzési szokásai és lehetőségei között, a különbség inkább abban rejlik, hogy az egyes generációk tagjai mire figyelnek fel. Amíg a fiatalabb generációk (Y és Z) a több érzékszervre ható, intenzívebb bejegyzéseket veszik észre, addig az idősebb generációk (X és Baby Boom) számára a kevésbé látványos tartalmak sem jelentéktelenek.

2. Hipotézis: a válaszadók ideális munkahellyel kapcsolatos legfontosabb elvárásai alapvetően megegyeznek különböző tényezők mentén vizsgálva a mintát, azonban az egyes szegmensek rendelkeznek sajátos attitűdökkel.

Úgy gondolom, hogy minden munkavállalónak vannak alapvető elvárásai egy ideális munkahellyel kapcsolatban, amelyek meghatározzák

munkahely-választási preferenciáikat. Mivel a hazai gazdasági helyzetben az átlagos életszínvonal fenntartásához is magasabb fizetésre van szükség, így a fizetés többek között ilyen alapvető tényező hazánk munkaerőpiacán. Szintén ilyen alapvető tényezőnek tartom a biztonságos munkakörülményeket is. Maslow szükséglethierarchia-modellje szerint a fiziológiai szükségletek és a biztonság olyan alapvető emberi szükségletek, amelyek kielégítlensége nélkül az ember nem foglalkozik magasabb szintű igényeivel. A fiziológiai szükségletek közé tartozik például az evés, a biztonsághoz pedig a lakhatás, amelyek kielégítéséhez megfelelő mértékű fizetésre van szükség. Ezen túlmenően azonban azt gondolom, hogy az egyes generációk – így különböző életszakaszban lévő munkavállalók – más-más elvárásokat támasztanak egy ideális munkahellyel szemben, valamint eltérések lehetnek az alapján is, hogy milyen ágazatról, milyen végzettségű munkavállalóról van szó, illetve az ország melyik régiójáról, megyéjéről beszélünk.

3. *Hipotézis: a válaszadók összességében hasonló elvárásokat támasztanak a munkahelyekkel szemben belföldi, de jelenlegi lakóhelyétől eltérő megyében található, vagy külföldi munkalehetőség esetén.*

A jelenlegi gazdasági helyzetben, az átlagos életszínvonalat figyelembe véve úgy gondolom, hogy mindkét esetben a mobilitási hajlandóságot leginkább befolyásoló tényező a fizetés, ezt pedig a fejlődési- és karrierlehetőségek követik. Véleményem szerint azonban eltérések figyelhetők meg a különböző generációk mobilitási hajlandósága, valamint az azt befolyásoló tényezők között, hiszen egy középkorú, családos ember számára feltételezhetően más tényezők lesznek fontosak költözéssel, ingázással járó belföldi vagy külföldi munkavállalás esetén, mint egy fiatal munkavállaló számára, aki még nem alapított családot és munkahelyeit is könnyebben váltogatja folyamatos kihívást és új lehetőségeket keresve.

2.3. Módszer és minta

A vizsgálathoz kvalitatív módszert, írásbeli kikérdezést, *kérdőívet alkalmaztam*, melyben a válaszadók demográfiai adataira – így nemére, életkorára, iskolázottságára és lakóhelyére – tanulmányaira és munkatapasztalatára, azok területeire, hazai és külföldi munkatapasztalatuk hosszára, *munkahelyi elvárásaikra, álláskeresési szokásaikra*, azok csatornáira és platformjaira, valamint jövőbeli terveikre, *mobilitási hajlandóságukra* kérdeztem rá. Az elvárások vizsgálata során 35 tényezőt soroltam fel, amely a szakirodalmak feltárása alapján releváns befolyásoló tényező lehet munkahelyválasztás esetén, majd ezeket a tényezőket

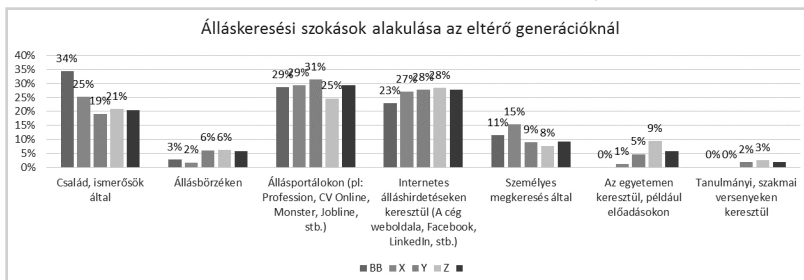
egy ötfokú Likert-skálán értékeltem a válaszadókkal. A jövőbeli elképzelések szempontjából azt vizsgáltam, hogy milyen tényezők azok, ami miatt a hazai munkavállalók mobilitási hajlandósága nő, milyen okokból vállalnának munkát az országon belül más megyében vagy az országhatáron kívül. Ezt követően azoktól a válaszadóktól, akik jelenleg dolgoznak, a munkahelyválasztás okaira, a munkahelyen megfigyelhető szokásokra, valamint az esetleges munkahelyváltási okokra is rákérdeztem. A válaszadást nem tettem kötelezővé az egyes kérdéseknél, részben azért, mert nem minden kérdés volt minden válaszadónál releváns, részben pedig azért, mert úgy gondolom, hogy ha nem gyakorlok nyomást a résztvevőkre azzal, hogy minden kérdésemre választ várok, akkor a kitöltési hajlandóság is növelhető, ezt a vizsgált mintám elemszáma és a mintavétel időtartama is alátámasztja. A kutatásban résztvevők válaszaikat önkitöltős módszerrel rögzítették, a kérdőívet 2017 januárjában bármikor elérték online formában. A kérdőív linkje online megosztható, terjeszthető volt, a mintavétel hólabda-módszerrel készült. Azért ezt a mintavételezési módszert választottam, mert a kutatás szempontjából egyáltalán nem fontos a kitöltés helyszíne, ellenben a kérdőív ezzel a módszerrel viszonylag rövid idő alatt meglehetősen sok emberhez eljutott, heterogén mintát létrehozva. A minta minimális nagyságát 500 főben határoztam meg, a kitöltők száma ezt jóval meghaladta, így a mintavételezés sikeresnek és széleskörűnek mondható. A kapott válaszok rendszerezéséhez és értékeléséhez az Excel programot használtam, a közölt táblázatok és diagramok is ennek segítségével készültek. A válaszok értékeléséhez leíró statisztikai módszereket alkalmaztam, mert a számszerű adatok ezzel a módszerrel egyértelműen vizsgálhatók, azonban a későbbiekben szeretném a mintát más típusú módszereknek is alávetni, mert úgy gondolom, hogy többféle elemzési módszer az összefüggések mélyebb megértését segíti elő amellet, hogy további fontos tényezőkre hívhatják fel a figyelmet.

A kérdőívemet *összesen 889 fő* töltötte ki, a válaszok száma kérdésenként eltérhet. A válaszadók 17 és 62 év közöttiek, többségük nő. A demográfiai adatok (végzettség, életkor, nem, lakóhely) alapján a minta heterogénnek tekinthető, mind végzettség, mind szakterület, mind pedig munkatapasztalat alapján. Az általános iskolai végzettségtől a doktori iskoláig, a munkatapasztalat hiányától a többéves munkatapasztalatig, számos különböző területen dolgozó válaszadót sikerült elérnem, a fizikai munkástól a cégvezetőig. A minta nem reprezentatív.

2.4. Eredmények és értékelésük

1. Hipotézis: A kutatásban résztvevők jelentős része generációs hovatartozástól függetlenül többnyire az online felületek segítségével keres állást vagy néz utána a cégeknek.

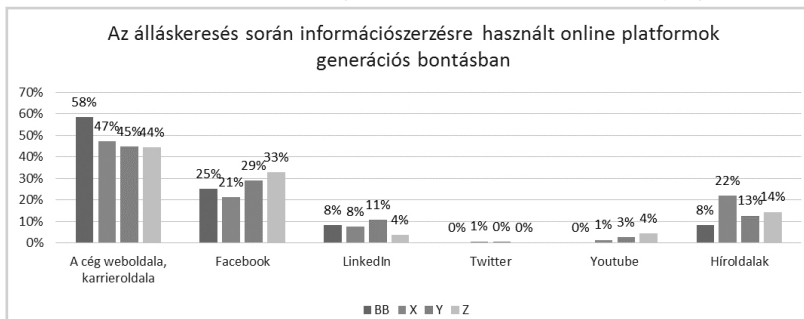
1. ábra: Az álláskeresési szokások alakulása az eltérő generációknál

Forrás: Saját kutatás alapján

A 1. ábra alapján a generációs különbségek ellenére az állásportálok és az internetes álláshirdetések a legelterjedtebbek a munkavállalók körében. Ezt követi a családon és ismerősökön keresztül történő álláskeresés, illetve a személyes megkeresések. Érdekes, hogy a Baby Boom generáció esetében magasban a leggyakoribb a személyes kapcsolatok általi munkakeresés, valamint az, hogy az állásbörzék igen magas látogatottsága ellenére ez az álláskeresési forma egyik korosztály esetében sem bír különösebb jelentőséggel.

2. ábra: Az álláskeresés során információszerzésre használt online platformok

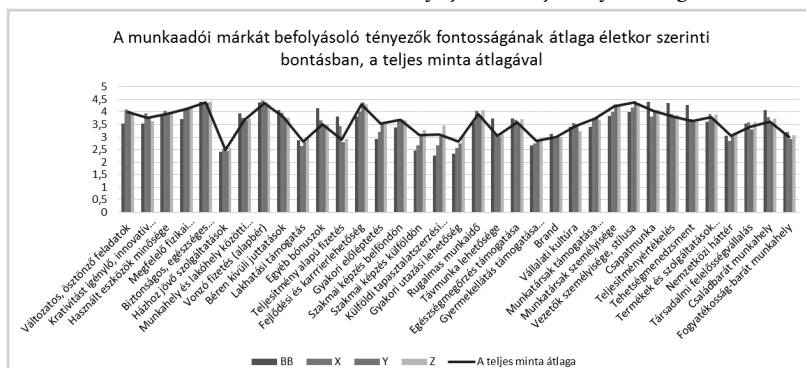

Forrás: Saját kutatás alapján

Ahogy a 2. ábra mutatja, a cégekről való információszerzés esetén a válaszadók korkülönbbségre való tekintet nélkül a cég weboldalát, karrieroldalát, valamint a Facebookot jelölték a leggyakrabban használt platformnak. A karrieroldalak használata az idősebb – Baby Boom (1946-1964) és X (1965-1979) – generációk esetében gyakoribb, a Facebook pedig nem meglepő módon a fiatalabb, Y (1980-1994) és Z (1995-2010) generációk között elterjedtebb. Ezt követik a híroldalak, valamint a LinkedIn, ezzel szemben a Youtube és a Twitter ilyen célú használata elenyésző.

2. Hipotézis: Az egyes generációk elvárásai között igen nagy eltérések figyelhetők meg egy ideális munkahely kapcsán, azonban a legfontosabb tényezők megegyeznek.

3. ábra: A munkaadói márkát befolyásoló tényezők fontossága

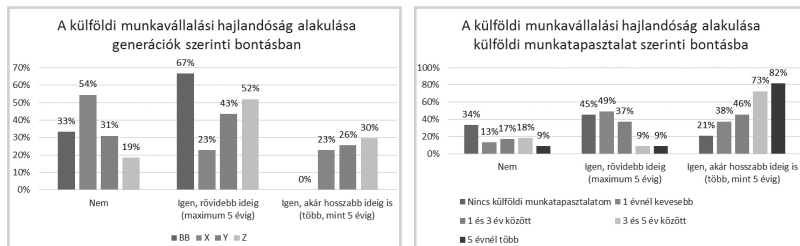

Forrás: Saját kutatás alapján

A megkérdezettek szerint a legfontosabb a vezetőik személyisége, a biztonságos munkakörülmények, a vonzó fizetés, a fejlődési és karrierlehetőségek, valamint a munkatársak személyisége, a megfelelő munkakörnyezet és a csapatmunka. Ettől jelentősen csak a Baby Boom generáció prioritásai térnek el, számukra a teljesítményértékelés, a tehetségmenedzsment, az egyéb bónuszok és béren kívüli juttatások, a családbarát munkahely és lakóhely-munkahely közötti távolság is fontos. A teljes minta szerint legkevésbé fontosak a házhoz jövő szolgáltatások, a gyakori utazási lehetőség, a lakhatási támogatás, a gyermekellátás támogatása és a teljesítményalapú fizetés. Az idősebb generációk számára a külföldi tapasztalatszerzési lehetőség és a külföldi szakmai képzések a legkevésbé fontosak (3. ábra).

3. Hipotézis: A munkavállalók számára a külföldi munkavállalás a hazai munkavállalás alternatívája.

4. és 5. ábra: A külföldi munkavállalási hajlandóság alakulása

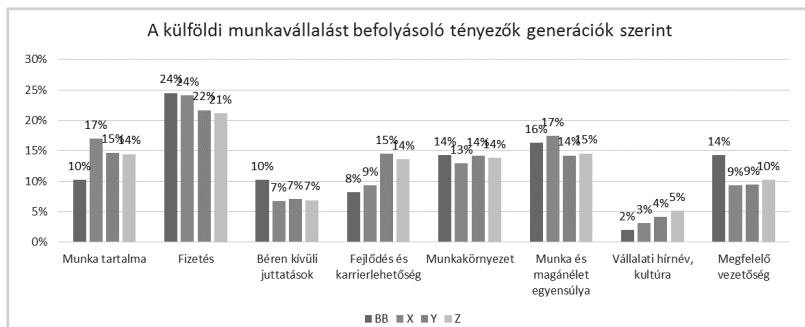

Forrás: Saját kutatás alapján

A 4. ábra alapján a Baby Boom generáció egyáltalán nem, vagy csak rövidebb időre vállalna külföldi munkát, az X generáció több, mint fele nem, másik fele viszont rövidebb és hosszabb időre is el tudná képzelni a külföldi munkavállalást. Az Y generáció majdnem fele, a Z generáció pedig több mint fele kipróbálná rövidebb időre a külföldi munkavállalást, negyedük pedig hosszabb távon is el tudja így képzelni jövőjét.

A külföldi munkatapasztalat szerint a vízválasztó 1 és 3 év között van, afölött a külföldi lehetőségekben gondolkodók többsége hosszabb távon is maradna, 1-3 év esetén a mérleg nyelve még a rövidtáv felé billen (5. ábra). A teljes mintát nézve a külföldi munkavállalás lehetősége egyértelműen felmerül a hazai munkavállalók fejében, konkurenciát jelentve így a hazai vállalatok számára.

6. ábra: A külföldi munkavállalási hajlandóságot befolyásoló tényezők

Forrás: Saját kutatás alapján

Ahogy a 6. ábrán látszik, a *külföldi munkavállalást leginkább motiváló tényezők a fizetés, a munka és magánélet egyensúlya, a munka tartalma és a munkakörnyezet*. Érdekesség, hogy a legidősebb generációt kevésbé érdekli a munka tartalma, fontosabb számára a megfelelő vezetőség és a béren kívüli juttatások. A fiatalabb generációknál fontos még a fejlődés és karrierlehetőség is.

4. Következtetések, javaslatok

Következtetésképpen elmondható, hogy érdemes vizsgálni, hogy mely tényezők minősülnek alapvető elvárásnak, illetve érdemes *foglalkozni a toborzási célcsoporttal életkor, szakmák és területi eltérések szerinti prioritásokat is vizsgálva*. Figyelembe kell venni azt is, hogy mi motiválja a hazai munkaerőt a külföldi munkavállalásra, mert jelentős részüket alternatívaként tekint a külföldi cégekre.

Kutatásom során arra az eredményre jutottam, hogy a munkavállalók elvárásai az olyan alapvető tényezők, mint a vonzó fizetés, a vezetők és a munkatársak személyisége, a biztonságos munkakörülmények, valamint a megfelelő munkakörnyezet megegyeznek, azonban *különböző szempontok szerint vizsgálva a munkavállalói csoportokat, eltérő az egyes tényezők fontossága*.

Minden korosztály leginkább az *online platformok segítségével keres állást, szerez információt a cégekről*, így a vállalatoknak ezeken a csatornákon keresztül kell kommunikálnia a leendő munkavállalókkal.

A tanulmányom leglényegesebb mondanivalója azonban az, hogy az *employer branding a különböző területek együttműködési kényszere miatt egy átgondolt stratégiát, vezetői támogatást, körülhatárolt célokat és alapos tervezést igényel, emellett kreativitásra is szükség van, mert sokszor egy jól kialakított kampánnyal lehet a legnagyobb eredményeket elérni, ehhez azonban a munkavállalók és a környezet alapos ismeretére van szükség*.

A vállalatok kénytelenek lesznek felismerni a téma jelentőségét és lépéseket tenni a munkahelyként való megítélésük javítására, így makroszinten befolyásolhatják a munkaerőpiac változását, csökkenthetik annak egyensúlytalanságait és a munkaerő elvándorlását is. Ennek következtében *javíthatják az ország versenyképességét, hiszen a humántőke az egyik legfontosabb, legspeciálisabb tényező, amely megfelelő alkalmazása előre viszi mind a gazdaság, mind a társadalom fejlődését*.

Bibliográfia

- BERECZK Ádám (2013), *Létszámváltozás és meghatározó tényezői a magyar gazdaság négy ágazatában*. Miskolci Egyetem.
- CSERMEY Marina (2011), *Vállalati alkalmazkodás a változó munkavállalói karrierpreferenciákhoz és motivációkhoz*. TDK dolgozat.
- CSIKÓS-NAGY Katalin, „Egy 1000 fős cégtől akár 700-an is kilépnek évente.” *HR Portál*, <http://www.hrportal.hu/hr/egy-1000-fos-cegtol-akár-700-an-is-kilepnek-evente-20160704.html>.
- FERINCZ Adrienn, SZABÓ Zsolt Roland (2012), „A Z generáció hatása a munkáltató szervezetekre” *Munkaügyi Szemle*. (3) 88–93.
- HEGEDŰS Erika, NAGY Roberta, „Nemzetközi munkaadói márkaépítés.” *BDO Felmérés*, <https://www.bdorecruitment.hu/BDO/web.nsf/Pub/NHJ1T7.html>.
- HORVÁTH Emil (2016), „Építs úgy karriert, hogy közben egészséges maradsz.” *HR Blog*, <http://www.hrblog.hu/personalhungary/2016/08/11/epits-ugy-karriert-hogy-egeszseges-maradsz/>.
- KÁDÁR Balázs, TAKÁCS Szabolcs (2016^a), „1-3 év egy munkáltatói márka kiépítése – Employer Branding kalauz az útvesszők világában” *HR Portál*, <http://www.hrportal.hu/hr/1-3-ev-egy-munkaltatoi-marka-kiepitese-employer-branding-kalauz-az-utvesztok-vilagaban-20160427.html>.
- KÁDÁR Balázs, TAKÁCS Szabolcs (2016^b), „Hogyan mérhető az Employer Branding folyamat? Mérjük meg magunkat!” *HR Portál*, <http://www.hrportal.hu/hr/hogyan-merhet-o-az-employer-branding-folyamat-merjuk-meg-magunkat-20160921.html>.
- KÁDÁR Balázs, TAKÁCS Szabolcs (2016^c), „HR és kommunikáció együttműködése: avagy (meg)értjük egymást? (...és mások értenek minket?)” *Magyar Public Relations Szövetség*, <http://www.mprsz.hu/hr-es-kommunikacio-egyuttmukodese-avagy-megertjuk-egymast-es-masok-ertenek-minket/>.
- MÉSZÁROS Etelka (2013), „Hogyan és miért mérjük a szervezeti kultúrát?” *HR Portál*, <http://www.hrportal.hu/hr/hogyan-es-miert-merjuk-a-szervezeti-kultur-at-20130322.html>.
- TAKÁCS Szabolcs (2016), „A vonzó szlogenek kikopnak” *Magyar Public Relations Szövetség*, <http://www.mprsz.hu/a-vonzo-szlogenek-kikopnak/>.
- TARI Annamária (2010), *Y generáció*. Budapest, Jaffa.
- TOMPA Nadja, BAKOS Réka (2010), „Tehetségmágnese Magyarországon” In: Mark Schumann, Libby Sartain (szerk.), *Tehetségmágnese*. Budapest, HVG Kiadó Zrt. 261–297.
- VEKERDY Ida (2008), *Humánerőforrás menedzsment I.* Gödöllő, SZIE GTK LevTáv Kabinet Távközpont.

Spiritualitás és vallásosság kapcsolata a jóllétel serdülők körében

OLÁH JULIANNA

Bevezető megfontolások

A vallás és az ebben vagy ettől függetlenül megélt lelki tapasztalat, spirituális élmény, avagy attitűd az 1970-es évektől került a pszichológia tudományos homlokterébe. Bevezetőnkben a fogalom történetiségét mellőzve főként a 2000 után született kutatások alapján szeretnénk rávilágítani a személyes és az intézményesített hit pszichológiai aspektusaira.

Robert M. Ross és Ryen McKay cikkükben¹ arra a szélsőséges nézőpontra világít rá, mely szerint a vallásosság téveszmeként is felfogható, és felveti annak problémáját, miként különíthető el egy segítségre szoruló pszichiátriai beteg egy kulturálisan jól beágyazott egyszerű vallásos hívőtől. Bár a probléma fellelítése releváns, a továbbiakban mind a vallásos, mind a spirituális vélekedéseket és meggyőződéseket normális, adaptív, kulturális tényezőként kezeltem.

Ezen felül érdemes megemlíteni – bár ez csak számos longitudinális kutatás tanulsága lehet –, hogy a vallás és spiritualitás mint hatótényező szerepe és hatásnagysága nagyban függ a kultúrától, mely ezen lelki tartalmak és dimenziók jelentőséget megerősítheti vagy elhalványíthatja.

A vallásosság és spiritualitás fogalmi definíciója

A vallásosságot mint koncepciót olyannyira komplex, eltérő jelenségek, megvalósulási formák, tapasztalatok és tevékenységek gyűjtőneveként használjuk, emellett a világ vallásai olyan szinte felfoghatatlanul sokszínűek – erre a jelenségre hivatkoznak theodiverzitásként² –, hogy meglehetősen nehéz megragadni

¹ Ross, M. Robert, MCKAY, Ryen (2017), „Why is belief in God not a delusion?” *Religion, Brain & Behavior*. [7] (4).

² McNAMARA, Rita Anne, NOREZAYAN, Ara, HENRICH, Joseph (2016), „Supernatural punishment, in-group biases, and material insecurity: experiments and ethnography from Yasawa, Fiji” *Religion, Brain and Behavior*. (6).

a lényegét. Nincs konszenzus a kutatók között abban, hogy hogyan érdemes kezelni a fogalmat, ami az ezzel kapcsolatos kutatások módszertana és kérdésfeltevési szempontjából is kihívást jelent.^{3; 4}

Kérdésként merül fel a definícióval kapcsolatban, hogy a vallásosság feltételének tekintjük-e az istenbe vetett hitet, hiszen a két jelenség nem azonos. Egy kutatásban az istenhit csökkenésével párhuzamosan mérték a halál utáni életbe vetett hit növekedését is adott időszakon belül⁵, így felmerül a kérdés, hogy utóbbi vajon önmagában is vallásosságnak tekinthető-e. Egyes definíciók isteni erőbe vetett hitként írják le a vallásosság jelenségét, mellyel e felsőbb erő közösségi és egyéni imádata is együtt jár⁶, míg a spiritualitás az adott vallásos hagyománytól függetlenül személyesebb élményt is magába foglal a szentséggel kapcsolatban. Különbséget tehetünk a kettő között aszerint, hogy a szentség keresése a vallásosságban szervezett hithagyományon belül valósul meg, míg a spiritualitás azon kívül. Mások úgy hivatkoznak a spiritualításra, mint az istenhez való közelség és a világhoz való kapcsolódás érzésére, annak a tudatára, hogy létezik transzcendens dimenzió, még a vallásosságot egy hitrendszer iránti elköteleződésnek definiálja, mely egyéni és közösségi tevékenységekben is megnyilvánul⁷. Egy tanulmány a spiritualitás és vallásosság különbségét vizsgálta, mely szerint a különbség megjelentethető pl. úgy, hogy az istenre/vallásra irányuló lelki tartalmakat teisztikus spiritualitásnak, a nem ezekre (hanem pl. emberekre) irányuló lelki tartalmakat humanisztikus spiritualitásnak nevezzük.⁸

³ Ennek egy szélsőséges megnyilvánulásként felmerült olyan javaslat, hogy az egységes meghatározás keresése hiábavaló.

⁴ Történetileg a vallás semmiképpen sem tekinthető egységes, adott elemeket lefedő fogalomnak, inkább ezen elemek fokozatos össze adódásával jött létre valami, amit ma visszatekintve vallásnak címkézünk. Amiben mégis megegyezés mutatkozik a kutatásokban, az a vallás viselkedéses és affektív komponenseinek korábbi megjelenése a kognitív összetevőkhöz képest. Törzsfeljődésünkkel párhuzamosan zajló kialakulásával és szerepével kapcsolatosan változatos feltételezések fogalmazódtak meg, többek között meghatározták már mint a proszociális viselkedés irányába ható tényező, a betegségek elkerülésére szolgáló stratégia vagy a nagyobb társadalmi hálózatok kialakulásában szerepet játszó erő, amely a társas kötődést támogatja.

⁵ HOOD, Ralph W. Jr., HILL, Peter C., SPILKA, Bernard (2009), *The psychology of religion: An empirical approach*. Guilford Press.

⁶ DESROSIERS, Alethea, KELLEY, Brien S., MILLER, Lisa (2011), „Parent and peer relationships and relational spirituality in adolescents and young adults” *Psychology of Religion and Spirituality*. [3] (1). 39–54.

⁷ DESROSIERS–KELLEY–MILLER (2011)

⁸ KÉZDY Anikó, MARTOS Tamás, URBÁN Szabolcs, HORVÁTH-SZABÓ Katalin (2010), „A vallásos attitűdök, a megküzdési módok és a lelki egészség összefüggései serdülő- és fiatal felnőttkorban” *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*. (11).

A spiritualitás fogalmát megragadni szándékozó számos definíció között is kiemelendő Piedmont koncepciója, aki a szent keresésére irányuló motiváción túl a személyiség hatodik dimenziójaként azonosította a spiritualitást, átfogó, globális személyiségjellemzőként.⁹ Azt az erőt, amely segít az egyénnek megtalálni az élet értelmének érzését, amely az énjén túlmutat, spirituális transzcendenciának nevezi. A fogalommal elsősorban nem képességet, hanem valódi személyiségdimenziót ír le, melynek három főbb összetevője az ima vagy meditáció során érzett beteljesülés (Prayer Fulfillment), az univerzalitás, vagyis az élet tágabb értelmébe vetett hit (Universality) és az összekötöttség, azaz a nemzedékeken és csoportokon átívelő összekapcsolódás a többi emberrel (Connectedness).

Megemlítendő az a Fowler nevéhez köthető elmélet,¹⁰ mely a vallás fejlődését szakaszok sorozatára bontja, melyek nagy vonalakban a Piaget-i kognitív fejlődési szakaszokat követik. Értelmezésében a hit a megértés és elköteleződés dinamikus folyamata, ami interperszonális kapcsolatok kontextusában alakul ki. Nézete szerint a hitre való kapacitás és igény egyetemes emberi jelenség. Ebbe beleértendő a vallásos hit, de a más értékközpontok iránt érzett bizalom és lojalitás is. Az ilyen tágabb keretben értelmezett hit a személyiségnek központi struktúrája, amely az élet értelmének, az élet legfőbb értékeinek, valamint a transzcendenssel való viszony keresésére irányul.

A vallásosság, spiritualitás mérési lehetőségei

A vallásosság már jóideje képezi kutatások tárgyát, ám sok kritika érte a kezdeti munkákat azért, hogy minden, a jelenséget vizsgáló tudós a saját területéhez kapcsolható, konkrét pszichológiai, szociológiai vagy teológiai kérdéseket tanulmányozott elsősorban a témával kapcsolatban, ami megnehezítette a vallásosság és spiritualitás mint komplex jelenség megragadását. Ugyancsak problémás volt a fogalmak aluldefiniáltsága. A kutatások, melyek többek között azzal a céllal születtek, hogy a vallásosság és egészség kapcsolatát feltérképezzék, sok esetben eltérő fogalomrendszereket alkalmaztak, és nem volt konszenzus azt illetően sem, hogy az egyértelműen multidimenzionális jelenség, mely dimenzióit lehetséges és érdemes elkülöníteni.¹¹

⁹ PIEDMONT, Ralph L. (1999), „Does spirituality represent the sixth factor of personality? Spiritual transcendence and the Five-Factor Model” *Journal of Personality*. (67). 985–1013.

¹⁰ FOWLER, James (1980), „Moral Stages and the Development of Faith” In: Munsey, Brenda (szerk.), *Moral Development, Moral Education, and Kohlberg. Basic Issues in Philosophy, Psychology, Religion and Education*. Birmingham, Alabama, Religious Education Press.

¹¹ SLATER, Will, HALL, Todd W., EDWARDS, Keith (2001), „Measuring religion and spirituality: Where are we and where are we going?” *Journal of psychology and theology*. [29] (1).

Annak érdekében, hogy az egészséghez valóban hozzájáruló tényezőket azonosítani lehessen, illetve megnyíljon az út az egységesebb valláskutatás előtt, a National Institute of Aging és a Fetzer Group munkacsoportot alakított, melynek célja egy multidimenzionális, heterogén populációkban is jól használható kérdőív létrehozása volt, mely nyelvezetében igyekszik minél jobban megragadni az intézményes vallásos és a szervezethez nem köthető spirituális élményeket, lehetőséget adva a kettő elkülönítésére is. Munkájuk eredménye a Vallásosság és Spiritualitás Multidimenzionális Vizsgálata kérdőív, melyben a felhasznált dimenziók kiválasztásánál szempont volt a feltételezhető egészségvédő hatás, illetve támaszkodik számos korábbi vizsgálatra is.¹² A kérdőív 12 dimenziót vizsgál, ezek a következők:

- Spirituális tapasztalat,
- Jelentés,
- Értékek/Hiedelmek,
- Megbocsátás,
- Személyes vallásos tevékenység,
- Nyilvános (szervezeti) vallásos tevékenység,
- Vallásos/spirituális megküzdés,
- Vallásos támogatás,
- Vallásos/ spirituális személyes történet,
- Kötelezettségek, Vallási preferencia/hovatartozás,
- Vallásosság/spiritualitás szubjektív mértéke.

Cél volt továbbá, hogy az elkészült mérőeszköz alkalmazható legyen eltérő kulturális háttérrel rendelkezők körében is, ami korábban nem volt biztosított,¹³ hiszen a legtöbb kérdéssort a zsidó-keresztény kultúrkörre fejlesztették ki.¹⁴

¹² HUNT, Richard A., KING, Morton (1971), „The intrinsic-extrinsic concept: A review and evaluation” *Journal for the scientific study of Religion*.

KING, Morton B., HUNT, Richard A. (1972), „Measuring the religious variable: Replication” *Journal for the Scientific Study of Religion*.

KING, Morton B., HUNT, Richard A. (1975), „Measuring the religious variable: National replication” *Journal for the Scientific Study of religion*.

KING, Donald G. (1990), „Religion and health relationships: A review” *Journal of Religion and Health*. [29] (2)

¹³ HILL, Peter C., PARGAMENT, Kenneth I. (2008), „Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality: Implications for physical and mental health research”

¹⁴ MACDONALD, William L. (1995), „The effects of religiosity and structural strain on reported paranormal experiences” *Journal for the Scientific Study of Religion*.

A kérdőív rövidített változatának alkalmasságát számos korábbi kutatás támasztja alá, sikerrel használták serdülők körében,¹⁵ illetve a vallásosság, szorongás és depresszió összefüggéseit illetően is,¹⁶ és kutatásunkban mi szintén ezt használtuk.

Vallás és spiritualitás serdülőkorban

Bár sokan a késő serdülőkort tekintik a spirituális érés kezdetének, sok jel arra mutat, a legtöbb serdülő már fiatal felnőtt kora előtt (vagy akár gyermekkorban;¹⁷) rendelkezik spirituális tapasztalattal.^{18;19}

Gyermek- és serdülőkorban a spirituális élmények és vallásos elköteleződés jelentős prediktorai a család hozzáállása és a családtagok, különösen szülők vallásos, spirituális élményvilága. Pl. egy 10 éves, utánkövetéses vizsgálatban a depressziós anyák gyermekei között az anyák személyes spirituális nyitottsága védőfaktorként funkcionált a depresszióval szemben lányok esetén, míg az anya felekezeti tagsága védőfaktorként funkcionált a fiúk esetében.²⁰

TAYLOR, Andrew, MACDONALD, Douglas A. (1999), „Religion and the five factor model of personality: An exploratory investigation using a Canadian university sample” *Personality and Individual Differences*, [27] (6).

¹⁵ HARRIS, Sion Kiem, et al. (2008), „Reliability and Validity of the Brief Multidimensional Measure of Religiousness/Spirituality Among Adolescents” *Journal of Religion and Health*.

¹⁶ BUSH, Amber L., et al. (2012), „An evaluation of the brief multidimensional measure of religiousness/spirituality in older patients with prior depression or anxiety” *Mental Health, Religion & Culture*. [15] (2).

¹⁷ ELKIND, David (1961), „The child's conception of his religious denomination: I. The Jewish child” *The Journal of Genetic psychology*. [99] (2).

ELKIND, David (1962), „The child's conception of his religious denomination II: The Catholic child” *The Journal of Genetic Psychology*. [101] (1).

ELKIND, David (1963), „The child's conception of his religious denomination: III. The Protestant child” *The Journal of genetic psychology*. [103] (2).

¹⁸ GREER, John Edmund (1981), „Religious attitudes and thinking in Belfast pupils” *Educational Research*. [23] (3).

GREER, John Edmund (1982), „A Comparison Of 2 Attitude To Religion Scales” *Educational Research*. [24] (3).

¹⁹ Egyes eredmények szerint az Isten közelségét megtapasztaló diákok körében bizonyos személyiségjellemzők gyakoribbak: pozitívan viszonyultak az iskolához, lelkiismeretesebbek, altruistábbak voltak, kevésbé voltak egocentrikusak, érzelmesek voltak, jobban függtek a szülők és a barátok véleményétől, mint társaik. Inkább voltak hajlamosak a félelemre, mint az átlagos tanulók. Saját megítélésük szerint ezeknek a diákoknak a szüleikkel való kapcsolatuk közelebbi volt, mint a diákok átlagának.

²⁰ MILLER, Lisa, et al (1997), „Religiosity and depression: Ten-year follow-up of depressed mothers and offspring” *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. [36] (10).

A szülőket egy kérdőívben kérdezték Isten irányításával kapcsolatos tapasztalataikról is. Az iskolás gyermekek által idézett vallási tapasztalatok gyakorisága pozitívan viszonyult az apák és az anyák által adott megfelelő tapasztalatokkal. A gyermekek és serdülők vallási tapasztalatai pozitív, de nem túl nagy összefüggéseket mutattak az otthoni élet más vallási vonatkozásaival. Például, az Isten közelségének és útmutatásának korrelációja a vallás fontosságának szülői értékelésével pozitív volt.²¹

A közösség szerepét támaszthatja alá az is, hogy gyermekek és fiatalok vallási tapasztalatainak többsége világos, pozitív és erős korrelációkat mutatott a vallás megélésének más formáival – például az esti imával, a vasárnapi iskolában való részvétellel, az egyházhoz kapcsolódó cserkészek vagy klubok tagságával és templomba járással.²²

Ha elfogadjuk Fowler fentebb említett modelljét, akkor láthatjuk, hogy annak interperszonális kapcsolatokon való alapulása szintén jó teoretikus magyarázatul szolgál a családi hatásoknak a vallásosság és spiritualitás megélésében.

Nemi eltérések a spiritualitás megélésében

A spiritualitás vagy vallásosság domináns tényezői eltérést mutatnak nemek szerint. Számos kutatás mutat abba az irányba, mely szerint lányok esetében egy felsőbb létezővel való kölcsönös kapcsolat („relational spirituality”), míg fiúknál inkább a vallás útján nyert társas támogatottság, jelentésadás a jelentős.

A jelenlegi kutatási eredmények összhangban vannak azzal kapcsolatban, miszerint a nők a férfiakhoz képest általában a lelkiséget és a vallást inkább foglalmazzák meg a kapcsolat és a kapcsolódás szempontjából²³. Ozorak²⁴ hangsúlyozza, hogy a nők inkább teszik magukévá a vallás érzelmi és intuitív elemeit, mint a logikus érvelésből és megértésből származtatott elemeket.

Ez az eltérés könnyen érthetővé válik Tamminen kvalitatív és kvantitatív kutatásai alapján,²⁵ aki azt találta, hogy Isten fogalma egy kicsit legalistább volt

²¹ TAMMINEN, Kalevi (1994), „Religious experiences in childhood and adolescence: A viewpoint of religious development between the ages of 7 and 20” *The International Journal for the Psychology of Religion*. [4] (2).

²² TAMMINEN (1994).

²³ OZORAK, Elizabeth Weiss (1996), „The power, but not the glory: How women empower themselves through religion” *Journal for the Scientific Study of Religion*.

MILLER, Lisa, DAVIES, Mark, GREENWALD, Steven. (2000), „Religiosity and substance use and abuse among adolescents in the National Comorbidity Survey” *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. [39] (9).

²⁴ OZORAK (1996).

²⁵ TAMMINEN (1994).

a fiúknál, mint a lányoknál, és jobban hangsúlyozták Isten erejét és az emberi erkölcsre gyakorolt hatását, mint a lányok. A kutatás ugyan csak az Isten általi vezetés és a közelség dimenziókon mérte a vallásos élményeket, azonban ebben egyértelmű és nemzedékeken átívelő különbség rajzolódott ki: Isten közelségét gyakrabban érzékelik a lányok – akiknél a vallásos hit és istenkép inkább nyugszik saját tapasztalatokon és egy bensőséges viszonyon, mint egy hitrendszer és gondolkodásmód felé való elköteleződésen –, vezetésének érzékeléséről azonban nagyobb százalékban számoltak be fiúk. Ezen felül említendő, hogy általában kvalitatív interjúk során a lányok a vallás személyes, mintsem a fiúk által kiemelt praktikus vetületét hangsúlyozzák.²⁶ Ezzel párhuzamosan a lányok általában spirituálisabbnak és vallásilag elkötelezettebbnek vallják magukat, mint a fiúk.²⁷ Fontos azonban megemlíteni, hogy a fő eltérések nem a hit mértékében, hanem annak megélésében, a vallásos élményekben vannak.

Vallás és spiritualitás kapcsolata a jólléttel

A legtöbb vallásos hagyomány elhanyagolhatónak tekinti a személyes, pszichológiai értelemben vett jóllét egyes elemeit, mint pl. a hedonikus élvezetek, a pozitív emóciók relatíve magas, míg a negatívak relatíve alacsony száma, és az ún. boldogságot a hiteles élet egyfajta termékeként, avagy gyümölcszeként tekinti, amely nem cél, de egy fensőbb hatalom segítségével által megjelenő kegyelem vagy ajándék (ezáltal kivétel lehet a buddhista kultúra, mely alapjaként a szenvedés megszüntetését tekinti). Így a jóllét vagy boldogság spirituális tartalmakkal való kapcsolata szigorúan vett teológiai kereteken belül nem, vagy csak alig értelmezhető. Ettől függetlenül pszichológiai dimenzióban számos kutatás született a két mentális tartalom együttjárásáról.

Larson metaanalízise²⁸ szerint a témában mozgó cikkek 72% pozitív kapcsolatot talált a nagyobb mentális jóllét és a vallásos érintettség között, 16%-a negatív kapcsolatot talált, 12% pedig nem talált kapcsolatot. Bonelli és Koenig metaanalízise

²⁶ BABIN, Pierre (1965), „The idea of God: Its evolution between the ages of 11 and 19.” *From religious experience to a religious attitude*. TAMMINEN (1994).

²⁷ TAMMINEN (1994).

ARGYLE, Michael, BEIT-HALLAHMI, Benjamin (1975), *The social- psychology of religion*. Routledge & K. Paul

²⁸ LARSON, David B., E. MANSELL, Pattison, BLAZER, Dan G., OMRAN, Abdul R., KAPLAN, Berton H. (1986), „Systematic analysis of research on religious variables” *American Journal of Psychiatry*.

szerint²⁹ a cikkek 72%-a mutatott egyértelműen pozitív kapcsolatot a vallásos hiedelmek (ide a konkrét, vallásos hiedelmek, spirituális hiedelmek és egzisztenciális életfilozófiák is beletartoztak) és a jobb mentális egészség között, 5%-a negatív kapcsolatot mutatott, 2%-a nem mutatott kapcsolatot, 19%-a pedig vegyes eredményeket közölt. A cikkek 93%-a talált legalább egy pozitív kapcsolatot a vallásos hiedelmek és a mentális jóllét között, míg 23%-a legalább egy negatív kapcsolatot. Zsidó mintán a legvallásosabb vizsgálati csoport mutatta a legjobb funkcionálást és a legkevesebb stressztünetet a Gázai övezetért katonai behatolások és fenyegetések alatt.³⁰ Megalapozottnak tűnik tehát a vallásosság és a mentális egészség, jóllét között valamilyen szintű kapcsolatot feltételeznünk.

A vallásosság kutatásának vitathatatlan jelentőségét többek között az adja, hogy egyértelműen kimutatható a kapcsolat a spirituális tartomány, az élet értelmességébe vetett hit és az egészségvédő magatartások között, tehát előbbi egészségvédő tényezőnek tekinthető.³¹ Számos nemzetközi kutatás eredménye utal rá, hogy a pozitív személyiségfejlődés, illetve az általános jóllét és étellel való elégedettség összefüggésbe hozható a magas fokú spiritualitással.³² Annak érdekében, hogy a későbbiekben akár a klinikai gyakorlatban is hasznosítható legyen ez a kimutatott hatás, fontossá vált azonosítani, pontosan mely faktorok közvetítik az egészségvédelmet.

Bizonyítottak látszik, hogy az egyik egészségvédő faktor az életmódra vonatkoztatott szabályokkal hozható összefüggésbe. A legtöbb vallás szorgalmazza az alkohol- és drogfogyasztás kerülését,³³ ezen felül gyakran étrenddel kapcsolatos előírásokat is megfogalmaznak, emellett sok vallás hirdeti, hogy az egészséges test és a lelki egészség együtt jár. Az egészségvédelem többletjelentést hordozhat mint az Isten felé való egyik kötelezettség teljesítése. A vallásos közegben felnövők számára szüleik nagyobb valószínűséggel biztosítanak

²⁹ BONELLI, M. Raphael, KOENIG, G. Harold. (2013), „Mental disorders, religion and spirituality 1990 to 2010: a systematic evidence-based review” *Journal of Religion and Health*.

³⁰ KAPLAN, Zeev, et al. (2005), „Stress-related responses after 3 years of exposure to terror in Israel: are ideological-religious factors associated with resilience?” *The Journal of clinical psychiatry*

³¹ BRASSAI László, PIKÓ Bettina F., STEGER, Michael F. (2011), „Meaning in life: Is it a protective factor for adolescents’ psychological health?” *International journal of behavioral medicine*. [18] (1).

³² COHEN, Adam B. (2002), „The importance of spirituality in well-being for Jews and Christians” *Journal of happiness studies*. [3] (3).
BRASSAI (2009).

³³ McBRIDE, Duane C., MUTCH, Patricia B., CHITWOOD, Dale D. (1996), „Religious belief and the initiation and prevention of drug use among youth” In: C. B. McCoy, L. R. Metsch, J. A. Inciardi (szerk.), *Intervening with drug-involved youth*. CA, US, Thousand Oaks.

egészséges környezetet, emellett erős példát is adnak az egészségvédő magatartások terén, hisz maguk a szülők is betartják ezeket a vallásos előírásokat. Ily módon a növekvő gyermeket körülvevő elsődleges közeg explicit vagy implicit szociális normái nem támogatják, sőt elítélik a dohányzást, alkohol- és droghasználatot.³⁴ Fontos tényező továbbá, hogy az élet értelmébe vetett hit és a pozitív jövőkép elengedhetetlen alapfeltétele az egészségmagatartások tudatos gyakorlásának, hisz ez az értelemteliség bármely tervezési folyamat kiindulópontja.³⁵ Az élet értelmessége serdülőkorban szoros összefüggést mutat a pszichés jóllétel,³⁶ illetve az azzal összefüggő számos pozitív lelki működéssel, mint a pozitív érzelmek, a pozitív önértékelés, a boldogság, a belső motiváció, az érzelmi stabilitás, elégedettség az élettel, céltudatosság.³⁷

A kutatás célja

Bár a vizsgálatok meggyőző eredményeket mutattak a spiritualitás és a jóllét közötti összefüggésről, a hatásmechanizmusok pontos, dimenzionális felderítése még várat magára³⁸ és a szociális közeg vallásosságára, spiritualitására nem kontrollálták az eddigi vizsgálatokat. Gyermekknél több kutatás bizonyította a nemi eltérést a vallás és spiritualitás megélésében és az eltérés serdülőknél feltételezhetően szintén megmarad. Ebből arra a következtetésre jutottam, hogy feltételezhetően a vallásosság/spiritualitás jólétel való pozitív kapcsolatáért is a vallásosság, spiritualitás más dimenziói felelősek, illetve lehetséges az is, hogy egyes dimenziók pozitívan, míg mások negatívan kapcsolódnak a jólléthez.

Ezért kutatásom hipotézisei a következők voltak:

H1: a vallásosság és spiritualitás jólétre gyakorolt hatása a vallás és a spiritualitás eltérő dimenziói mentén különböző mértékű és irányú lehet, azaz a vallásosság és spiritualitás egyes dimenzió szorosabb kapcsolatot mutatnak a jólétel, ill. egyes dimenziók más irányú kapcsolatot mutatnak.

H2: a vallásosság és spiritualitás jólétre gyakorolt hatásának modellje nemenként különböző, azaz a vallásosság és spiritualitás más dimenziói fejtenek ki egészségvédő hatást lányoknál, mint fiúknál.

³⁴ BRIDGES, Lisa J., MOORE, Kristin Anderson (2002), „Religious Involvement and Children's Well-Being: What Research Tells Us (And What It Doesn't)” *Child Trends Research Brief*.

³⁵ BRASSAI László, PIKÓ Bettina (2010), „The significance of existential/spiritual attitudes in adolescent health preventive and risk behaviors” *Magyar Pszichológiai Szemle*, [65] (4).

³⁶ BRASSAI-PIKÓ (2010).

³⁷ BRASSAI-PIKÓ (2010).

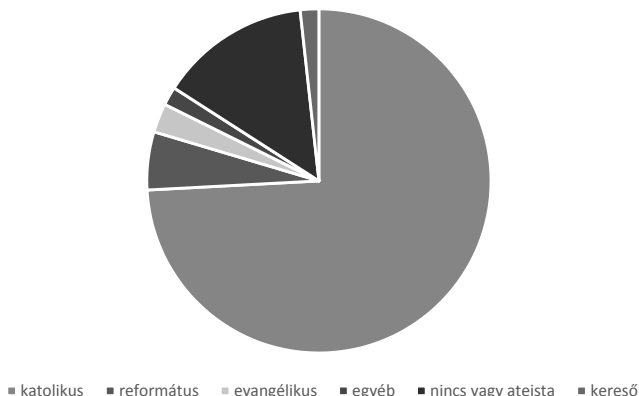
³⁸ VASEGH, Sasan, et al (2012), „Religious and Spiritual Factors in Depression” *Depression Research and Treatment*.

Módszer

Minta

Hipotéziseim tesztelésére egy lejjebb ismertetett kérdőívcsomagot vettem fel középiskolai diákokkal. Kérdőívemet 244 középiskolai diák töltötte ki, azonban ez a minta nem felelt volna meg statisztikai módszerek által megkövetelt normál eloszlásnak, ezért annak szélsőértékeket felvevő tagjait levágtuk a mintából (jóllét < 4). Az így létrejött minta 211 fő, ebből 70 fiú (34%) és 141 lány (67%). Az átlagéletkor 16,9 éves kor volt ($SD = 1,9$), a legfiatalabb kitöltő 13, a legidősebb 19 éves volt. A minta 68%-a jelenleg egyházi fenntartású iskolában tanul, 32% világi intézményben. 23%-a fővárosban, 10%-a megyeszékhelyen, 48%-a egyéb városban, 18%-a faluban, községben él. A fiúk jóllét pontszámának átlaga 8,9 ($SD = 2,6$), a lányok jóllét pontszámának átlaga 8,8 pont ($SD = 2,5$). A résztvevők vallási preferenciája az ateista és kereső mellett a keresztény-zsidó valláscsaládon belül mozgott: a kitöltők 68%-a katolikus, 5%-a református, 2,5%-a evangélikus vallásúnak, 2%-uk más meghatározás megadása nélküli kereszténynek vallotta magát. 0,8%-uk szabad keresztény, 0,4%-uk buddhista, és szintén 0,4%-uk deista. A válaszadók 13%-ának nincs vallási preferenciája vagy ateista, 1,6 %-uk kereső. Mivel a mintám nem reprezentatív, így annak eredményeiből nem lehet populációra nézve következtetéseket levonni, inkább esettanulmánynak tekinthető.

Kitöltők vallási preferenciája

1.ábra: A minta vallási preferenciájának százalékos eloszlása

Eljárás

A kérdőívcsomagot egy nem egyházi fenntartású és négy egyházi fenntartású iskola 11-12. osztályos diákjaival vettem fel kényelmi mintavétellel papír alapon és online a diákok önkéntes és a gondviselők passzív beleegyezése után. Ezen kívül vallási közösségek tagjait is megkerestem, ahol szóbeli kérésem hatására vállalták a részvételt a jelentkezők. A részvétel önkéntes és anonim volt. A papír alapú kitöltés tanórán, az online kitöltés tanórán vagy link megadása után otthon történt tanórán vagy a közösségi alkalmon való előzetes egyeztetés és tájékoztatás után. Az adatgyűjtés vidéki és fővárosi középiskolákban történt. Az iskolákban, tanórán történő kitöltéskor a részvételt senki sem utasította vissza nyíltan (mindenki jelentkezett a kitöltésre, kért kérdőívcsomagot), ám többen hiányosan töltötték ki a papír alapú vagy online kérdőívet, melyet így nem tudtunk értékelni. Közösségek esetén a felkérés és tájékoztatás egy közösségi együttlét során történt, mely után a csoport levelezőlistájára, facebookcsoportjába töltöttem fel a kérdőív elérhetőségének linkjét.

Eszközök

WHO Általános Jóllét Kérdőív

A mérőeszköz egydimenziós skálán vizsgálja a jóllét pozitív és negatív aspektusait, a kérdések a kitöltő elmúlt két hetére vonatkoznak. A kérdőív felhasznált verziója öt tételből épül fel, melyek négyfokú Likert skálán pontozhatók, a válaszok értékelése az összpontszám kiszámításával történik. Fordított tételeket a kérdőív nem tartalmaz, ennek megfelelően a pontértékek 0-15 között mozoghatnak az összesítésben, a magasabb pontszám jobb általános szubjektív állapotot jelez. A magyar adaptáció vizsgálatakor³⁹ a kérdőív a pozitív életminőség tanulmányozásához érvényes és megbízható eszköznek bizonyult (Cronbach-alfa=0,85). A mérőeszköz teszt-reteszt megbízhatósága is elfogadhatónak mutatkozott. Más kutatások a serdülők körében vizsgálták az eszköz validitását, ugyancsak pozitív eredménnyel.⁴⁰

³⁹ SUSÁNSZKY ÉVA, KONKOLY Thege Barna, STAUDER Adrienne, KOPP Mária (2006), „A WHO jól-lét kérdőív rövidített (WBI-5) magyar változatának validálása a Hungarostudy 2002 országos lakossági egészségfelmérés alapján” *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika*. [7] (3). 247–255.

⁴⁰ ALLGAIER, Antje-Kathrin, PIETSCH, Kathrin, FRÜHE, Barbara, PRAST, Emilie, SGL-GLÖCKNER, Johanna, SCHULTE-KÖRNE, Gerd (2012), „Depression in pediatric care: is the WHO-Five Well-Being Index a valid screening instrument for children and adolescents?” *Gen Hosp Psychiatry*. [34] (3). 234–241.

Vallásosság és Spiritualitás Multidimenzionális Vizsgálata

A kérdőív 12 dimenziót vizsgál, ezek a következők: Spirituális tapasztalat, Jelentés, (Értékek/Hiedelmek), Megbocsátás, Személyes vallásos tevékenység, Nyilvános (szervezeti) vallásos tevékenység, Vallásos/spirituális megküzdés, Vallásos támogatás, Vallásos/spirituális személyes történet, Kötelezettségek, Vallási preferencia/hovatartozás, Vallásosság/spiritualitás szubjektív mértéke.

Minden dimenzió vizsgálata számos, Likert-skálákon megítélhető állításra oszlik, melyek adott események gyakoriságát (pl.: sokszor egy nap, egyszer-egyszer, szinte soha) vagy az állítással való egyetértést (pl.: nagyon egyetértek, egyáltalán nem értek egyet) mérik. Ugyanakkor a kérdőív tartalmaz más struktúrájú kérdéseket is, eldöntendő (*Volt-e valaha jelentős gyengülés a hitében?*) vagy kiegészítendő (*Mi az Ön aktuális vallási hovatartozása, illetve preferenciája?*) formában. Annak érdekében, hogy a vallásosság negatív következményei is kifejezhetővé váljanak, illetve csökkenjen a válaszbeállítódás, a kérdéssor negatív megfogalmazású tételeket is magába foglal.

Saját kutatásunkban, mivel a serdülők anyagi hozzájárulása a gyülekezet költségeihez nem volt értelmezhető, az anyagi hozzájárulás itemet kizártuk. Továbbá mivel a hat itemes vallásos megküzdés skála realitását jelentősen megnövelte (a Cronbach α 0.68-ról 0.749-es értékre növekedett), „*Próbálok megérteni a helyzetet és eldönteni, mit csináljak anélkül, hogy Istenre támaszkodnék.*” fordított tételét kivettük a skálából.

Mintánkon mutatott alacsony reliabilitása miatt (ld. lentebb: „A vizsgált változók reliabilitása”) a Megbocsátás skálát kizártuk a vizsgálatból.

Emellett, az adatok finomabb elemzésének céljából és a copingmechanizmusok vallásosság egészségvédő hatásaiban feltételezetten fontos szerepe miatt (ld. Vallásosság és Spiritualitás Multidimenzionális Vizsgálata kérdőív hosszú változata), az így létrehozott Vallásos/spirituális megküzdés dimenziót tovább bontottuk ún. „Negatív vallásos megküzdés” és „Pozitív vallásos megküzdés” változókra.

Egyéb változók

Szerettem volna mérni a szociális közeg vallásosságát, mivel ez serdülők körében gyakran kapcsolódik saját spirituális élményvilágukhoz⁴¹ (Ezért a demográfiai adatok mellett válaszadóinknak a következő kérdésekre kellett válaszolnia és válaszát jelölnie egy 7-fokú Likert skálán:

⁴¹ TAMMINEN (1994).

1. Volt-e valaha vallási intézmény tanulója?
2. Jelenleg vallási intézmény diákja?
3. Mennyire tekinti családját, hozzátartozóit vallásosnak, spirituálisan elkötelezettnek?
1: legkevésbé sem – 7: rendkívül, amennyire csak lehet
4. Mennyire tekinti közeli barátait vallásosnak, spirituálisan elkötelezettnek?
1: legkevésbé sem – 7: rendkívül, amennyire csak lehet

Statistikai terv

Szerettem volna megvizsgálni, a BMMRS skálái és a szociális közeg vallásossága közül melyek azok a változók, amelyek serdülők körében a vallásosság és spiritualitás jóllétre gyakorolt hatásáért felelnek.

Elméleti megfontolásokból kiindulva (ld. fentebb) nemekre bontva feltáró jellegű regresszioanalízist végeztem a BMMRS alskáláinak és a jóllét, ill. depressziós tünetek kapcsolatáról. A Backward elimination módszer első körben minden változót beépít a modellbe, majd azokat eliminálja, melyek kivételével nem csökken szignifikánsan a változók együttes magyarázó ereje. A nem szignifikáns hatásúakat kizárja a modellből. Ez alkalmassá teszi a statisztikai módszert arra, hogy kijelölje a vallás és spiritualitás jóllét szempontjából serdülők körében releváns elemeket.

A vizsgálat előtt normalitásvizsgálatot (vizuális (P-P ábra, Q-Q ábra) és statisztikai (Z-érték számítása) végeztem, mely alapján a vizsgált kimeneti változók megfeleltek a lineáris regresszió követelményeinek.

A skálák reliabilitása

A skálák reliabilitása elfogadhatónak bizonyult (Cronbach α = 0.678-0.902), a BMMRS megbocsájtás és negatív vallásos megküzdés dimenzióját kivéve, amiket ezért az eredmények elemzésébe nem vontam be.

	Cronbach α
BMMRS- Napi spirituális élmények	0.909
BMMRS- Jelentés	0.760
BMMRS- Megbocsájtás	0.147

	Cronbach α
BMMRS- Személyes vallásos tevékenység	0.698
BMMRS- Nyilvános vallásos tevékenység	0.760
BMMRS- Spirituális, vallásos megküzdés	0.744
BMMRS- Vallásos támogatás	0.716
Pozitív vallásos megküzdés	0.845
Negatív vallásos megküzdés	0.357
Vallásos megküzdés	0.762
WHO Jóllét Index	0.698

1. táblázat: Skálák reliabilitási

Demográfia jellemzők hatása

A vizsgált változókban nem mutatkozott szignifikáns eltérés kor alapján, kivéve a BMMRS vallásos megküzdés dimenzióját ($\beta=1,23$ $t=2,155$ $p=0,03$), amely szerint korral együtt növekszik a vallásos megküzdés mértéke.

Pár változó esetén a válaszadók neme alapján szignifikáns különbség mutatkozott:

- a közeli barátok észlelt vallásosságában, spirituális elkötelezettségében ($M_j= 4,26$; $M_i= 3,67$ hétfokú Likert skálán, $t=2,700$ $p=0.008$),
- a jelentős spirituális élmények gyakoriságában ($f_j= 52\%$ $f_i=48\%$ $t= -2,297$ $p=0,23$),
- Valamint a hitben való gyengülés tapasztalatának gyakoriságában ($f_j= 48\%$ $f_i=52\%$); $t=-2.144$ $p=0.034$).

Eredmények

Fiúk esetében vallásosság és spiritualitás jelentés ($\beta= 0,73$), személyes vallásos tevékenység ($\beta= 0,467$), vallásosság szubjektív mértéke ($\beta= 0,46$), jelentős spirituális élmény ($\beta= 0,45$) dimenziója szignifikáns pozitív kapcsolatban áll a jóléttel, míg a hitben való jelentős gyengülés tapasztalata ($\beta= -0,54$), a vallásos megküzdés ($\beta= -0,60$) dimenziója szignifikánsan negatív kapcsolatban. A kötelezettségek pozitív és a napi spirituális élmények tendenciaszintű negatív viszonya a jóllét pontszámmal szintén megfigyelhető.

BMMRS alkálainak és a jóllétnek a kapcsolata fiúk esetében			
	Béta	t	p
jelentés	0,73	3,718	0,001
személyes vallásos tevékenység	0,467	2,836	0,007
hitben való jelentős gyengülés	-0,54	-4,735	0,000
napi spirituális élmények	-0,45	-1,874	0,067
vallásosság szubjektív mértéke	0,46	2,306	0,025
vallásos megküzdés	-0,60	-2,944	0,005
jelentős spirituális élmény	0,45	3,169	0,003
Korrigált $R^2=0,22$ $F=5,279$			0,000

2.táblázat: Jóllét-BMMRS regresszió fiúknál

Lányok esetében a jóllét pontszámmal szignifikáns pozitív kapcsolatban állt a vallásos támogatás ($\beta = 0,22$) és a pozitív vallásos megküzdés ($\beta = 0,34$), azonban a közeli barátok észlelt vallásossága/spirituális elkötelezettsége szignifikáns negatív kapcsolatot mutatott ($\beta = -0,39$).

Lányoknál BMMRS alkálainak és a jóllétnek a kapcsolata			
	Béta	t	p
pozitív vallásos megküzdés	0.34	3,372	0,001
közeli barátok vallásossága	-0,39	-3,747	0,000
vallásos támogatás	0,22	2,246	0,027
Korrigált $R^2 = 0,14$ $F=7.466$			0,000

4.táblázat: Jóllét-BMMRS regresszió lányoknál

Eredmények értelmezése

Nemi eltérések

Dolgozatom hipotézise, miszerint a spiritualitás és vallásosság más dimenziói állnak kapcsolatban a jólléttel fiúk és lányok esetében, megerősítést nyert.

Lányok esetén a jólléthez a közeli barátok vallásossága és a vallásos támogatás, pozitív vallásos megküzdés, fiúknál a személyes vallásos tevékenység,

jelentés, vallásosság szubjektív mértéke, vallásos megküzdés, jelentős spirituális élmény és a jelentős hitbeli gyengülés kapcsolódott közvetlenül regresszió-elemzés alapján. Láthatjuk, hogy lányoknál kevesebb dimenzió kapcsolódik a jóllétéhez és ezen kapcsolatok nem is olyan erősek, mint fiúk esetében. Fiúknál a szakirodalommal egybefüggően⁴² a kognitív elem, azaz jelentés szerepe kiemelkedő, lányoknál a társas kapcsolati dimenziók (közei barátok vallásossága, vallásos támogatás) hangsúlyosak. Érdekes eredmény, hogy míg a vallásosság szubjektív mértéke fiúknál szignifikáns pozitív kapcsolatban állt a jólléttel, a spiritualitás szubjektív mértéke nem.

Láthatjuk, hogy a kapcsolatok hatása visszatükröződik a vallásos támogatás szignifikáns szerepében lányoknál. Bryant⁴³ tanulmánya azt találta, lányok önbevalláson alapuló vallásosságára nagyobb hatást gyakorolt a vallásos barátok száma és azok elkötelezettsége, mint fiúkra. Ez ugyan megmagyarázná a vallásos támogatás kiemelt szerepét lányoknál, de nem ad választ annak okaira.

Többen leírták, hogy a vallásgyakorlattal együtt jár a társas támogatottság és a valahova tartozás érzésével.⁴⁴ Az affiliációs szükségletek kielégítése mellett a lelki és vallási gyakorlat elősegítheti a gyermekek személyi kapcsolatait és a fiatalok jóllétéhez társuló társas támogatást,⁴⁵ ami mintánkon lányok esetében a vallásos támogatás direkt jóllétre gyakorolt hatásán keresztül is megnyilvánult.

Közei barátok vallásosságának negatív viszonya a jólléttel az eddigi szakirodalom által nem értelmezhető pontosan, ám talán arra utalhat, hogy a vallásos közeg nem feltétlen jelent vallásos támogatást is. Lehet, hogy a közei barátok vallásosságának magas értéke több kritikát vagy szűkebb aktivitási lehetőségeket jelent a serdülő lányok körében. Arra mindazonáltal felhívja a figyelmet, hogy a szociális közeg vallásosságának mérése fontos kontrolláló változó lehet a témakör kutatásában.

Szintén nehezen értelmezhető fiúknál a vallásos megküzdés és a jóllét negatív kapcsolata, bár valószínűleg pontosabb eredményeket kapnánk, ha a skálák reliabilitását lehetővé tette volna a pozitív és a negatív vallásos megküzdés szétválasztását.

⁴² TAMMINEN (1994).

⁴³ BRYANT, Alyssa N. (2007), „Gender differences in spiritual development during the college years” *Sex roles*. [56] (11–12).

⁴⁴ ELLISON, Christopher G. (1991), „Religious involvement and subjective well-being” *Journal of health and social behavior*.

⁴⁵ GOOD, Marie, WILLOUGHBY, Teena (2006), „The role of spirituality versus religiosity in adolescent psychosocial adjustment” *Journal of Youth and Adolescence*. [35] (1).

HOLDER, Mark D., COLEMAN, Ben (2015), „Children’s friendships and positive well-being” In: *Friendship and happiness*. Dordrecht, Springer.

A nemi eltérés oka vitatott a szakirodalomban⁴⁶ és az ezzel foglalkozó kutatók száma kifejezetten korlátozott. Az általánosan elfogadott elméletek szerint a nemi eltérés oka a szocializációban keresendő (lányokat inkább buzdítják a kapcsolat alapú értékrendre és ezek ápolására, mind a vallásos életben való részvételre; fiúk esetében inkább elvárják az analitikus gondolkodást vagy a racionális, logikai alapú döntéseket; a dominanciát és önbizalmat⁴⁷ és ezt több vizsgálat megerősítette.

Egy indiai serdülőkön végzett vizsgálat⁴⁸ szerint az ún. spirituális intelligencia⁴⁹ minden faktorán szignifikánsan magasabb pontszámot értek el fiúk, ami a vallásos készségek nemi eltéréseinek kulturális beágyazottságára hívja fel a figyelmet.

A nemi orientáció kérdésköréhez hozzátartozik a szociális megfelelés igénye. Egyes tradicionális férfiszerepek eltántoríthatják a férfiakat a vallásos bevonódástól.⁵⁰ Azok a kaukázusi férfiak, akik szerettek volna a tradicionális nemi szerepnek megfelelően élni, alacsonyabb jóllét pontszámot és alacsonyabb intrinzik vallásosság pontszámot értek el, mint azok, akik ezt nem tartották fontosnak. Továbbá csak a nemi orientációt nézve, a feminim nemi orientáció (gender) pozitív kapcsolatban állt a vallásos hiedelmekkel, míg a férfi nemi orientáció nem mutatott kapcsolatot.⁵¹ Feltételezhetjük, hogy serdülőknél a nemi orientáció hatása még kimagaslóbb, mivel ebben a korban a társadalmi, szocializációs közeg normáinak való megfelelés kiemelt szerepet kap, akárcsak a nemi érés hatása a serdülők pszichés és testi tulajdonságaira.

⁴⁶ BRYANT (2007).

⁴⁷ HALL, Daniel E., KOENIG, Harold G., MEADOR, Keith G. (2010), „Episcopal measure of faith tradition: A context-specific approach to measuring religiousness” *Journal of religion and health*. [49] (2).

THOMPSON, Edward H. (1991), „Beneath the status characteristic: Gender variations in religiousness” *Journal for the scientific study of religion*.

⁴⁸ ZALAWADIA, Tarlika L. (2017), „Efficacy of Gender and Religious Status on Spiritual Intelligence and Psychological Well-being of College Student”

⁴⁹ EMMONS, Robert A. (2000), „Is spirituality an intelligence? Motivation, cognition, and the psychology of ultimate concern” *The International Journal for the Psychology of Religion*. [10] (1).

⁵⁰ MAHALIK, James R., LAGAN, Hugh D. (2001), „Examining masculine gender role conflict and stress in relation to religious orientation and spiritual well-being” *Psychology of Men & Masculinity*. [2] (1).

⁵¹ FRANCIS, Leslie J., WILCOX, Carolyn (1996), „Religion and gender orientation” *Personality and Individual Differences*. [20] (1).

Mindezekkel szemben egy 2008-as tanulmány⁵² szerint a vallásos tevékenységekben (személyesekben és nyilvánosokban egyaránt) és az Istennel érzett pozitív kapcsolatban sem mutatkozott nemi vagy nemi orientációs eltérés keresztény, felnőtt mintán. Mindez nem zárja ki, hogy serdülőknél megjelenjen ez a különbség, illetve a kapcsolat és a bevonódás minőségére sem kérdez rá.

Kutatásom mindazonáltal arra világít rá, hogy bár a vallásos részvétel, a vallásosság mértéke nemenként invariáns lehet serdülőknél (saját mintámon szintén nem mutatkozott szignifikáns hatás független mintás t-próbát használva), úgy tűnik, abban mégis van különbség, a vallás/spiritualitás mely dimenzió kapcsolódnak a jólléthez.

Kiegészítve az eddig felsorolt lehetséges közvetítő változókat, feltételezhető, hogy egyes vallásos tevékenységek az idő strukturálásával, a biztonságérzet megteremtésével növelhetik a személyes kontroll érzetét (különösen, ha valaki rendszeresen végzi ezeket).⁵³ A remény és a jutalmazásba vetett hit felélesztése, a vallásos kötelesség elvégzése által pedig növelhetik a fiatal önbizalmát,⁵⁴ énhatékonyságát⁵⁵, ami szintén közvetítőváltozóként hathat a személyes vallásos tevékenységek és a jóllét között.

Továbblépési lehetőségek, limitációk

A jelen vizsgálat sok kérdést hagy maga után, melyek mélyebb megértést igényelnek, pl. miért kapcsolódik fordítottan a jólléthez lányok esetében a közeli barátok észlelt vallásossága? Miért kapcsolódik negatívan a jólléthez a vallásos megküzdés? Ezek és a nemi különbségek okainak megértése érdekében serdülők spiritualitásának kvalitatív vizsgálata szükségesnek tűnik. További vizsgálatok szükségesek arra is, hogy eldöntsük, a vallásosság és spiritualitás fiataloknál regisztrált nemenként eltérő jellege és hatásmechanizmusa eltűnik-e az életkor növekedésével.

A szakirodalomban felmerült a vallásosság egészségvédő hatásának U-modellje.⁵⁶ Ennek vizsgálatára a tanulmány korlátozott terjedelme és

⁵² SIMPSON, David B., et al (2008), „Sex and gender differences in religiousness and spirituality” *Journal of Psychology and Theology*. [36] (1).

⁵³ FATIMA, Shameem, SUMERA, Sharif, IFFAT, Kahlid (2018), „How does religiosity enhance psychological well-being? »Roles of self-efficacy and Percieved social support«” *Psychology of Religion and Spirituality*. [12] (10).

⁵⁴ SMITH, Christopher B., WEIGERT, Andrew J., THOMAS, Darwin L. (1979), „Self-esteem and religiosity: An analysis of Catholic adolescents from five cultures” *Journal for the Scientific Study of Religion*. (18).

⁵⁵ FATIMA–SUMERA–IFFAT (2018).

⁵⁶ BONELLI–KOENIG (2013).

az adatok korlátozott száma miatt nem térhettünk ki, ám a témakör ilyen értelemben is kifinomult vizsgálata hiánypótló volna.

Szintén kvalitatív elemzések útján érdemes volna egy modell felállítani arra vonatkozólag, a vallásosság és spiritualitás dimenziói miként hatnak egymásra, ami segíthetné az adatok mélyebb megértését.

A kutatás keresztmetszeti volta miatt az adatokból nem következtethetünk oksági viszonyra, így nyitott maradt az a kérdés, a mért vallásosság és spiritualitás dimenziók okai vagy jelzői a mentális egészségnek, vagy ez egy interaktív folyamat. Emellett bár a szülők iskolai végzettségére kontrolláltuk az eredményeinket, a szülők anyagi helyzetének hatását, az ebből származó egyéb befolyásoló következményeket (pl. vallásos iskola) nem tudtuk vizsgálni. Fontos felhívni a figyelmet a kutatás korlátozott elemszámára és nem reprezentatív voltára, ami miatt az interpretáció nem haladhatja meg az eset-tanulmány kereteit.

A reliabilitás alacsony értéke miatt vizsgálatból kivont változók (negatív vallásos megküzdés, megbocsájtás) a vizsgálat további korlátaira hívják fel a figyelmet. A pontosabb eredmények érdekében informatív volna a kutatást egy vallásilag diverzebb és demográfiailag reprezentatív, nagyobb mintán megismételni.

Ha számos kutatás viszonylag egyöntetű eredményeket mutatna arról, nemként mely vallásosság és spiritualitás dimenziók függnek össze a jólléttel vagy a depressziós tünetekkel serdülőkorban, az a kutatási változók vagy vizsgálandó kérdések redukálásához vezethetne. Mindez megnyitná az utat hatékonyabb elemzések és a pontosabb, kifinomultabb értelmezések felé.

Bibliográfia

- ALLGAIER, Antje-Kathrin, PIETSCH, Kathrin, FRÜHE, Barbara, PRAST, Emilie, SIGL-GLÖCKNER, Johanna, SCHULTE-KÖRNE, Gerd (2012), „Depression in pediatric care: is the WHO-Five Well-Being Index a valid screening instrument for children and adolescents?” *Gen Hosp Psychiatry*. [34] (3). 234–241.
- ARGYLE, Michael, BEIT-HALLAHMI, Benjamin (1975), *The social- psychology of religion*. Oxford, England, Routledge & K. Paul
- BABIN, Pierre (1965), „The idea of God: Its evolution between the ages of 11 and 19.” *From religious experience to a religious attitude*. Chicago, IL, Loyola University Press
- BONELLI, M. Raphael, KOENIG, G. Harold. (2013), „Mental disorders, religion and spirituality 1990 to 2010: a systematic evidence-based review” *Journal of Religion and Health*. [52] (2). 657-673.
- BRASSAI László, PIKÓ Bettina (2010), „The significance of existential/spiritual attitudes in adolescent health preventive and risk behaviors” *Magyar Pszichológiai Szemle*, [65] (4). 597-611.
- BRASSAI László, PIKÓ Bettina F., STEGER, Michael F. (2011), „Meaning in life: Is it a protective factor for adolescents’ psychological health?” *International journal of behavioral medicine*. [18] (1). 44-51.
- BRIDGES, Lisa J., MOORE, Kristin Anderson (2002), „Religious Involvement and Children’s Well-Being: What Research Tells Us (And What It Doesn’t)” *Child Trends Research Brief*.
- BRYANT, Alyssa N. (2007), „Gender differences in spiritual development during the college years” *Sex roles*. (56). 11–12.
- BUSH, Amber L., et al. (2012), „An evaluation of the brief multidimensional measure of religiousness/spirituality in older patients with prior depression or anxiety” *Mental Health, Religion & Culture*. [15] (2). 191-203.
- COHEN, Adam B. (2002), „The importance of spirituality in well-being for Jews and Christians” *Journal of happiness studies*. [3] (3). 287-310.
- DESROSIER, Alethea, KELLEY, Brien S., MILLER, Lisa (2011), „Parent and peer relationships and relational spirituality in adolescents and young adults” *Psychology of Religion and Spirituality*. [3] (1). 39–54.
- ELKIND, David (1961), „The child’s conception of his religious denomination: I. The Jewish child” *The Journal of Genetic psychology*. [99] (2). 209-225.
- ELKIND, David (1962), „The child’s conception of his religious denomination II: The Catholic child” *The Journal of Genetic Psychology*. [101] (1). 185-193.

- ELKIND, David (1963), „The child's conception of his religious denomination: III. The Protestant child” *The Journal of genetic psychology*. [103] (2). 291-304.
- ELLISON, Christopher G. (1991), „Religious involvement and subjective well-being” *Journal of health and social behavior*. 80-99.
- EMMONS, Robert A. (2000), „Is spirituality an intelligence? Motivation, cognition, and the psychology of ultimate concern” *The International Journal for the Psychology of Religion*. [10] (1). 3-26.
- FATIMA, Shameem, SUMERA, Sharif, IFFAT, Kahlid (2018), „How does religiosity enhance pszchological well-being? »Roles of self-efficacy and Percieved social support«” *Psychology of Religion and Spirituality*. [12] (10). 119-127.
- FRANCIS, Leslie J., WILCOX, Carolyn (1996), „Religion and gender orientation” *Personality and Individual Differences*. [20] (1). 119-121.
- FOWLER, James (1980), „Moral Stages and the Development of Faith” In: Munsey, Brenda (szerk.), *Moral Development, Moral Education, and Kohlberg. Basic Issues in Philosophy, Psychology, Religion and Education*. Birmingham, Alabama, Religious Education Press.
- GOOD, Marie, WILLOUGHBY, Teena (2006), „The role of spirituality versus religiosity in adolescent psychosocial adjustment” *Journal of Youth and Adolescence*. [35] (1). 39-53.
- GREER, John Edmund (1982), „A Comparison Of 2 Attitude To Religion Scales” *Educational Research*. [24] (3). 226-227.
- GREER, John Edmund (1981), „Religious attitudes and thinking in Belfast pupils” *Educational Research*. [23] (3). 177-189.
- HALL, Daniel E., KOENIG, Harold G., MEADOR, Keith G. (2010), „Episcopal measure of faith tradition: A context-specific approach to measuring religiousness” *Journal of religion and health*. [49] (2). 164-178.
- HARRIS, Sion Kiem, et al. (2008), „Reliability and Validity of the Brief Multidimensional Measure of Religiousness/Spirituality Among Adolescents” *Journal of Religion and Health*. [47] (4). 438-457.
- HILL, Peter C., PARGAMENT, Kenneth I. (2008), „Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality: Implications for physical and mental health research” *Psychology of Religion and Spirituality*. S(1). 3-17.
- HOOD, Ralph W. Jr., HILL, Peter C., SPILKA, Bernard (2009), *The psychology of religion: An empirical approach*. New York, Guilford Press.
- HOLDER, Mark D., COLEMAN, Ben (2015), „Children's friendships and positive well-being” In: *Friendship and happiness*. Dordrecht, Springer.
- HUNT, Richard A., KING, Morton (1971), „The intrinsic-extrinsic concept: A review and evaluation” *Journal for the scientific study of Religion*. [10] (4). 339-356.

- KAPLAN, Zeev, et al. (2005), „Stress-related responses after 3 years of exposure to terror in Israel: are ideological-religious factors associated with resilience?” *The Journal of clinical psychiatry*. [66](9). 1146-1154.
- KÉZDY Anikó, MARTOS Tamás, URBÁN Szabolcs, HORVÁTH-SZABÓ Katalin (2010), „A vallásos attitűdök, a megküzdési módok és a lelki egészség összefüggései serülő- és fiatal felnőttkorban” *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*. (11). 1-16.
- KING, Donald G. (1990), „Religion and health relationships: A review” *Journal of Religion and Health*. [29] (2). 101-112.
- KING, Morton B., HUNT, Richard A. (1972), „Measuring the religious variable: Replication” *Journal for the Scientific Study of Religion*. 240-251.
- LARSON, David B., E. MANSELL, Pattison, BLAZER, Dan G., OMRAN, Abdul R., KAPLAN, Berton H. (1986), „Systematic analysis of research on religious variables” *American Journal of Psychiatry*. [1] (43). 329.
- MACDONALD, William L. (1995), „The effects of religiosity and structural strain on reported paranormal experiences” *Journal for the Scientific Study of Religion*. 366-376.
- MAHALIK, James R., LAGAN, Hugh D. (2001), „Examining masculine gender role conflict and stress in relation to religious orientation and spiritual well-being” *Psychology of Men & Masculinity*. [2] (1). 24-33.
- MCBRIDE, Duane C., MUTCH, Patricia B., CHITWOOD, Dale D. (1996), „Religious belief and the initiation and prevention of drug use among youth” In: C. B. McCoy, L. R. Metsch, J. A. Inciardi (szerk.), *Intervening with drug-involved youth*. CA, US, Thousand Oaks.
- MCMAMARA, Rita Anne, NOREZAYAN, Ara, HENRICH, Joseph (2016), „Supernatural punishment, in-group biases, and material insecurity: experiments and ethnography from Yasawa, Fiji” *Religion, Brain and Behavior*. [6] (1). 34-55.
- MILLER, Lisa, DAVIES, Mark, GREENWALD, Steven. (2000), „Religiosity and substance use and abuse among adolescents in the National Comorbidity Survey” *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. [39] (9). 1190-1197.
- MILLER, Lisa, et al (1997), „Religiosity and depression: Ten-year follow-up of depressed mothers and offspring” *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. [36] (10). 1416-1425.
- OZORAK, Elizabeth Weiss (1996), „The power, but not the glory: How women empower themselves through religion” *Journal for the Scientific Study of Religion*. (35). 17-29.
- PIEDMONT, Ralph L. (1999), „Does spirituality represent the sixth factor of personality? Spiritual transcendence and the Five-Factor Model” *Journal of Personality*. (67). 985-1013.

- ROSS, M. Robert, MCKAY, Ryan (2017), „Why is belief in God not a delusion?” *Religion, Brain & Behavior*. [7] (4). 316-319.
- SIMPSON, David B., et al (2008), „Sex and gender differences in religiousness and spirituality” *Journal of Psychology and Theology*. [36] (1). 42-52.
- SLATER, Will, HALL, Todd W., EDWARDS, Keith (2001), „Measuring religion and spirituality: Where are we and where are we going?” *Journal of psychology and theology*. [29] (1). 4-21.
- SMITH, Christopher B., WEIGERT, Andrew J., THOMAS, Darwin L. (1979), „Self-esteem and religiosity: An analysis of Catholic adolescents from five cultures” *Journal for the Scientific Study of Religion*. (18). 51-60.
- SUSÁNSZKY Éva, KONKOLY Thege Barna, STAUDER Adrienne, KOPP Mária (2006), „A WHO jól-lét kérdőív rövidített (WBI-5) magyar változatának validálása a Hungarostudy 2002 országos lakossági egészségfelmérés alapján” *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*. [7] (3). 247-255.
- TAMMINEN, Kalevi (1994), „Religious experiences in childhood and adolescence: A viewpoint of religious development between the ages of 7 and 20” *The International Journal for the Psychology of Religion*. [4] (2). 61-85.
- TAYLOR, Andrew, MACDONALD, Douglas A. (1999), „Religion and the five factor model of personality: An exploratory investigation using a Canadian university sample” *Personality and Individual Differences*, [27] (6). 1243-1259.
- THOMPSON, Edward H. (1991), „Beneath the status characteristic: Gender variations in religiousness” *Journal for the scientific study of religion*. 381-394.
- VASEGH, Sasan, et al (2012), „Religious and Spiritual Factors in Depression” *Depression Research and Treatment*. <https://www.hindawi.com/journals/drt/2012/298056/>
- ZALAWADIA, Tarlika L. (2017), „Efficacy of Gender and Religious Status on Spiritual Intelligence and Psychological Well-being of College Student” *The International Journal of Indian Psychology*. <https://ijip.in/Archive/v4i3/18.01.254.20170403.pdf>

